

**УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“
ВО СКОПЈЕ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ-СКОПЈЕ**

Ана Здравко Рафаиловска

**КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД НА СОЦИО-МОРФОЛОШКИТЕ
КАРАКТЕРИСТИКИ НА СТАНБЕНИ АНСАМБЛИ
ОД ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК ВО СКОПЈЕ:
ОД КОЛЕКТИВЕН ДО СОВРЕМЕН ЖИВОТОПРИЕМЧИВ
ПРОСТОР**

Докторски труд

Скопје, 2026

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“
ВО СКОПЈЕ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ-СКОПЈЕ

Институт за урбанизам

Ана Здравко Рафаиловска

КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД НА СОЦИО-МОРФОЛОШКИТЕ
КАРАКТЕРИСТИКИ НА СТАНБЕНИ АНСАМБЛИ
ОД ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК ВО СКОПЈЕ:
ОД КОЛЕКТИВЕН ДО СОВРЕМЕН ЖИВОТОПРИЕМЧИВ
ПРОСТОР

Докторски труд

Скопје, 2026

Докторанд: АНА ЗДРАВКО РАФАИЛОВСКА

Наслов: КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД НА СОЦИО-МОРФОЛОШКИТЕ КАРАКТЕРИСТИКИ НА СТАНБЕНИ АНСАМБЛИ ОД ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК ВО СКОПЈЕ: ОД КОЛЕКТИВЕН ДО СОВРЕМЕН ЖИВОТОПРИЕМЧИВ ПРОСТОР

Ментор: Проф.д-р СЛОБОДАН ВЕЛЕВСКИ,
Архитектонски факултет-Скопје

Комисија за одбрана:

Проф.д-р Влатко Коробар (претседател)
Архитектонски факултет-Скопје

Проф.д-р Мирослав Грчев,
Архитектонски факултет-Скопје

Проф.д-р Јасмина Сиљаноска,
Архитектонски факултет-Скопје

Проф.д-р Дивна Пенчиќ,
Архитектонски факултет-Скопје

Проф.д-р Слободан Велевски,
Архитектонски факултет-Скопје

Научно подрачје:	2	Инженерство и технологија
Научно поле:	2.11	Друго инженерство и технологии
Научно потполе:	2.11.01	Урбанизам
Научна област:	2.11.01.01	Урбанистичко и просторно планирање

Датум на одбрана:

Докторанд: АНА ЗДРАВКО РАФАИЛОВСКА

Наслов: КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД НА СОЦИО-МОРФОЛОШКИТЕ КАРАКТЕРИСТИКИ НА СТАНБЕНИ АНСАМБЛИ ОД ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК ВО СКОПЈЕ: ОД КОЛЕКТИВЕН ДО СОВРЕМЕН ЖИВОТОПРИЕМЧИВ ПРОСТОР

Апстракт:

Станбените ансамбли претставуваат фундаментални урбани ентитети што го обликуваат квалитетот на урбаниот живот преку слоевитата меѓузависност на физичката форма и социјалните динамики. Во тој контекст, јавниот неизграден простор се јавува како најкритичната компонента на овие формации, како примарна просторна рамка за активностите надвор од домот, чија функционалност и перцепција се директно условени од морфолошката структура на ансамблот. Сепак, во урбанистичкото планирање и истражување, особено во постсоцијалистичките транзициски контексти, доминираат редуccionистички пристапи што ја занемаруваат системската поврзаност меѓу обликовните карактеристики и социо-просторните исходи, продлабочувајќи ја епистемолошката поделба меѓу квантитативните и квалитативните парадигми.

Овој труд го разгледува наведениот јаз преку развивање на конзистентна методолошка рамка заснована на урбаната морфологија, насочена кон анализа на јавните неизградени простори во станбените ансамбли во Скопје од втората половина на XX век. Наместо мерење на тековната употреба или конкретните социјални динамики, истражувањето се фокусира на проценка на архитектонско-просторната предиспозиција, односно на потенцијалот за животоприемчивост на јавниот неизграден простор, условен од формата, густината, просторната организација и поврзаноста. Животоприемчивоста се разгледува преку концептот на позаедничување, како способност на просторот да поддржи споделена употреба, колективни практики и социјална кохезија.

Поврзувајќи го концептот *res communis* (заедничко добро) со урбаната морфологија, јавниот неизграден простор се интерпретира како заеднички просторен ресурс што останува достапен за колективна употреба и грижа, наспроти приватизираните и комодифицирани простори. Аналитичката рамка вклучува морфолошки параметри како густина, просторна хиерархија, типологија и мрежи на движење, со цел да се идентификуваат условите под кои станбените ансамбли го олеснуваат или го ограничуваат потенцијалот за позаедничување. Преку споредбена анализа на различни обликовни конфигурации карактеристични за урбанизмот на Скопје во XX век, трудот ја истакнува долгорочната улога на урбаниот облик како релативно стабилна структура што продолжува да ги условува секојдневните урбани практики во услови на општествена и економска транзиција.

Клучни зборови: станбен ансамбл, јавен неизграден простор, животоприемчивост, позаедничување, морфологија, урбанизам во XX век, транзиција, Скопје

PhD Candidate: ANA ZDRAVKO RAFAILOVSKA

Title: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SOCIO-MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF RESIDENTIAL ENSEMBLES IN SKOPJE FROM THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY: FROM COLLECTIVE TO CONTEMPORARY LIVEABLE SPACE

Abstract:

This paper examines residential ensembles in Skopje from the second half of the twentieth century as fundamental urban entities in which physical form and social dynamics are structurally interdependent. Particular attention is given to the open public space as the primary spatial framework for activities beyond the dwelling and as a component whose functionality and perception are directly conditioned by the morphological structure of the ensemble. The study departs from a critique of reductionist approaches in urbanism and urban research, especially pronounced in post-socialist transitional contexts, where quantitative and qualitative paradigms remain epistemologically divided, thus preventing a comprehensive understanding of the relationship between urban form, spatial logic and everyday use.

In response to this gap, the research proposes a consistent methodological framework grounded in urban morphology, aimed at assessing not the current state, but the potential liveability of open public spaces within specific formal types of residential ensembles. Liveability is approached through the lens of commoning, understood as the realization of spatial conditions that support shared use, collective practices and the formation of social cohesion. Drawing on the concept of *res communis*, the open public space is interpreted as a common spatial resource whose existence and quality are a necessary precondition for urban public life, particularly in contexts exposed to privatization and commodification.

The analytical process focuses on objective morphological parameters such as density, spatial hierarchy, connectivity and typology, in order to evaluate the architectural and spatial predisposition for commoning practices. By comparing different formal configurations characteristic of Skopje's residential ensembles, the study identifies those morphological structures that facilitate, or constrain, the emergence of shared spaces and collective care. The paper emphasizes the long-term role of urban form as a relatively stable framework that continues to shape everyday urban life throughout periods of social and economic transition.

Key words: residential ensemble, open public space, liveability, commoning, morphology, twentieth-century urbanism, transition, Skopje

Благодарност

Изразувам искрена благодарност до сите, кои на различен начин придонесоа за реализацијата на ова истражување. Посебна благодарност упатувам до мојот ментор за континуираната поддршка, насоки и критичка мисла, кои беа од суштинско значење за обликувањето на оваа дисертација. Благодарност должам и на колегите, чии увиди и ангажман овозможија подлабоко разбирање на темата. Конечно, најдлабока благодарност до моето семејство и блиските за трпението, охрабрувањето и поддршката во текот на целиот процес.

Изјавувам дека докторскиот труд го изработев самостојно, дека уредно ги цитирам сите користени извори и литература и дека трудот не е користен во рамките на други универзитетски студии или за стекнување на друго звање.

Докторанд:

Ана Рафаиловска

..... с.р.

Изјавувам дека електронската верзија на докторскиот труд е идентична со отпечатениот докторски труд.

Докторанд:

Ана Рафаиловска

..... с.р.

СОДРЖИНА

1. ВОВЕД ВО ИСТРАЖУВАЊЕТО	11
.....	
1.1. Од морфологија до животоприемчивост: проценка на потенцијалот за позаедничување во станбените ансамбли	12
1.2. Преглед на достигнувањата во научно-истражувачката област поврзани со предметот на истражување	15
1.3. Предмет на истражувањето	21
1.4. Цели на истражувањето	23
1.5. Образложение на работните хипотези и тези	25
1.6. Методологија на истражувачкиот процес	26
1.6.1 Концептуализација на обликотниот тип во урбаната морфологија	28
1.6.2 Епистемолошката основа на истражувањето	35
1.6.3 Синтеза: Интегративна рамка за анализа	35
1.6.4 Операционализација на поимите и индикаторите во контекст на животоприемчивоста, а преку потенцијалот за позаедничување	40
1.6.5 Релативна структура: интегрирање на сите чинители и модел за евалуација	42
2. ПРОСТОРНИ СОЦИО-МОРФОЛОШКИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА СТАНБЕНИТЕ АНСАМБЛИ (Дефинирање на клучните поими и концепти)	48
.....	
2.1 Станбен ансамбл	49
2.2 Станбена единица	55
2.3 Неизградени градски простори	60
2.4 Споделен пејзаж	62
2.5 Животоприемчив простор	67

3. **МОРФОГЕНЕЗА НА СТАНБЕНИОТ ПЕЈЗАЖ НА ГРАДОТ СКОПЈЕ ВО XX ВЕК И ПОЈАВА НА СТАНБЕНИТЕ АНСАМБЛИ**

71

3.1	Урбанистички развој и станбени структури во Скопје до 1912 година (Предмодерна морфологија и логика на територијална поделба во маала)	72
3.2	Урбанистички развој и станбени структури во Скопје од 1912-1939 година (Воведување на модерна регулација и логика на територијална организација во блокови)	77
3.3	Урбанистички развој и станбени структури во Скопје од 1945-1963 година (Ран социјализам и рационализација на станбената матрица)	84
3.4	Урбанистички развој и станбени структури во Скопје од 1963-1985 година ¹¹⁵ (Постземјотресна реконструкција, модернистичка експанзија и утврдување на станбениот ансамбл)	94
3.5	Урбанистички развој и станбени структури во Скопје од 1985 година натаму (Постсоцијалистичка транзиција и дисконтинуитет на планерските практики)	104
3.6	Континуитети и дисконтинуитети	111
3.7	Станбениот ансамбл како опросторено политичко рацио, продлабочување на знаењата за станбениот ансамбл (1945-1991)	116
3.7.1	Социјалистичкиот модел на управување и станбениот ансамбл	117
3.7.2	Месната заедница како планерска единица и концепциска основа за станбениот ансамбл	118
3.7.3	Интеграцијата на ансамблиите во посложени административни формации: од станбена единица до град	124
3.7.4	Национализацијата како просторен предуслов: јавниот простор на станбениот ансамбл меѓу правото и формата	127
3.7.5	Политиката за екстензија на животниот простор: станбениот ансамбл како проширено поле на домувањето	129
3.7.6	Политики на хиерархија на мобилноста: пешачката логика како морфолошки принцип	132

4. **ОД КОЛЕКТИВЕН ДО ЖИВОТОПРИЕМЧИВ ПРОСТОР. КОМПАРАТИВНО АНАЛИТИЧКО СОГЛЕДУВАЊЕ НА СТАНБЕНИТЕ АНСАМБЛИ** (Преглед на студиите на случај)

134

4.1	Станбениот ансамбл во СФРЈ како институционализирана форма на концептот на позаедничување (колективизирање)	135
4.2	Операционализација на методот	139
4.2.1	Студии на случај (50-тите - 00-тите)	140
4.2.2	Студии на случај (50-тите, 60-тите)	145
4.2.3	Синхрониска компарација на студии на случај (50-тите, 60-тите)	176
4.2.4	Студии на случај (70-тите, 80-тите)	182
4.2.5	Синхрониска компарација на студии на случај (70-тите, 80-тите)	213
4.2.6	Студии на случај (90-тите, 00-тите)	219
4.2.7	Синхрониска компарација на студии на случај (90-тите, 00-тите)	249
4.2.8	Дијахрониска компарација на студии на случај (линиска формација)	255
4.2.9	Дијахрониска компарација на студии на случај (кластерска формација)	259
4.2.10	Дијахрониска компарација на студии на случај (комполитска формација)	263

5. **ДИСКУСИЈА И ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА**

269

5.1	Репозиционирање на истражувачкиот проблем: од ансамбл кон режим на колективност продуцирана од морфолошки тип	270
5.2	Методолошки придонес: операционализирана морфолошка матрица	271
5.3	Дијахронија на обликните режими: од стандарди на рационализација до морфолошки потенцијали за позаедничување	273
5.4	Модернистичкото наследство како отворена морфолошка инфраструктура: надминување на бинарноста „успех–неуспех“	276

5.5	Системска критика: каде модернистичкиот модел се распаѓа, а каде современата практика потфрла	279
5.6	Импликации за современата урбана политика: од реставрација кон ре-артикулација	280
5.7	Теоретски импликации: кон нова морфолошка епистемологија	281
5.8	Критички заклучок: од анализа кон позиција	281

6.	НАУЧЕН ПРИДОНЕС И ОГРАНИЧУВАЊА	283
.....		
7.	ПРИМЕНА НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО	288
.....		
8.	БИБЛИОГРАФИЈА	291
.....		
9.	РЕФЕРЕНЦИ	304
.....		
10.	ПРИЛОЗИ	312
.....		

1

ВОВЕД ВО ИСТРАЖУВАЊЕТО

1.1

Од морфологија до животоприемчивост: проценка на потенцијалот за позаедничување во станбените ансамбли

Станбените ансамбли¹ претставуваат фундаментални урбани ентитети, кои го детерминираат квалитетот на урбаниот живот преку слоевитата меѓузависност на физичката форма и социјалните динамики. Во тој контекст, можеби најкритичната компонента на овие формации, како содржател на активностите надвор од становите, е јавниот неизграден простор, чија пак функционалност и перцепција се директно условени од морфолошката структура на ансамблот (Carmona et al., 2010). Сепак, во урбанистичкото планирање, особено во пост-транзициските контексти, доминира редуccionистички пристап што ја занемарува системската поврзаност меѓу обликовните карактеристики и социо-просторните исходи.

Ваквата редуccionистичка перспектива не е далечна и за истражувањата од областа, иако постојат примери за нејзино надминување од одредени теоретичари како Линч, Роси и слични. Доминантните истражувачки парадигми често делуваат во дихотомни рамки: квантитативните пристапи ја игнорираат перцептивната димензија, додека квалитативните студии често ја негираат валидноста на морфометриските индикатори (Kropf, 2017). Оваа епистемолошка поделеност оневозможува целовито разбирање на каузалните врски помеѓу урбаната форма, просторната логика и нејзината секојдневна употреба.

Токму ваквиот теоретски и методолошки јаз го отвора просторот за интервенција на ова истражување. Наспроти доминантните поделби, студијата се стреми кон изнаоѓање конзистентна методологија што ќе ги интегрира морфолошките анализи со релевантни епистемолошки основи во проучувањето на јавните неизградени простори. Во тој контекст, целта на истражувањето е фокусирана и јасна: да се процени потенцијалот, а не моменталната состојба, во однос на животоприемчивоста² на јавните неизградени простори во рамки на одреден обликовен тип на станбени ансамбли.

¹ „Станбени ансамбли“ се референцира на францускиот концепт „grands ensembles“, нивната модернистичка логика на масовно, плански организирано домување, со таа разлика што „станбените ансамбли“ се сфаќаат како поширока и пофлексибилна категорија, додека „grands ensembles“ означуваат специфичен, често монументален и стандардиран тип на големи периферни станбени комплекси од повоениот период.

² Животоприемчивост е неологизам воведен за потребите на ова истражување, превод од „liveability“

Тоа значи дека студијата нема за цел да ја мери тековната активност или конкретната социјална динамика, туку да ја процени архитектонско-просторна predisпозиција, т.е. **дали формата, густината и организацијата на просторот создаваат услови, во кои може да се појави кохезивна и континуирана социјална активност.** Според Панре (Panerai et al., 2004) очекувано е урбаната морфологија, како носечка структура на секојдневниот живот, а оттаму и формалниот станбен ансамбл, да претставува predisпонирачки фактор за социјалните практики, да ги поддржи и поттикне секојдневните интеракции, ритуали и спонтани средби што ја сочинуваат суштината на урбаното искуство. Оттука, во основата на ова истражување лежи претпоставката дека физичкото обликување на просторот не е неутрално, тоа, или ја олеснува или ја отежнува можноста за размена, соработка и формирање на заедницата.

Во овој контекст, еден од најзначајните критериуми, можеби и најзначајниот, за животоприемчивоста на урбаните простори, како е остварувањето на потенцијалот за позаедничување³ (Jacobs & Appleyard, 1987). Тоа пак, е условено од постоењето и квалитетот на заедничкото, споделеното земјиште и простор, т.е. имплементацијата на принципот на „заеднички ресурси“ или *res communis* (lat.) (Ostrom, 1990) Впрочем, во римската правна традиција, *res communis* претставува категорија на добра што не можат да бидат приватизирани и по својата природа им припаѓаат на сите. Оттука, *res communis* како правен, но и филозофски концепт, се однесува на она што им е на располагање на сите и што сите заеднички го користат и чуваат. Том Авермате (Avermaete, 2021) кон претходното ја интегрира и диференцијацијата на Мишел Бовенс (Bauwens, 2019) од три подкатегории: **наследена**, која вклучува земја, вода, шуми и други природни ресурси, **заемно создадена**, која ги опфаќа и културното и интелектуалното знаење, занаетчиските вештини и другите производи од позаедничувачките практики, како и последната категорија **замислена, изградена и од човекот управувана**, која ги опфаќа материјалните ресурси како градови, паркови, улици, плоштади, брегови, канали за наводнување итн.

Во современиот урбанистички дискурс, како и во рамките на овој труд, концептот *res communis* се препознава во рамките на третата категорија, како просторен ресурс: јавен неизграден простор во рамките на станбените ансамбли, кој не е сведен на индивидуално сопственички или комерцијализирани структури, туку останува достапен за колективна или јавна употреба. Дури и кога постои

³ Позаедничување е неологизам воведен за потребите на ова истражување, превод од „commoning“

соодветно висока густина на населението, јасно дефинирани простори, добро обликувана мрежа на движење и слично, во услови на целосна приватизација или комодификација на просторот, јавниот живот се маргинализира (Carmona et al., 2010). Затоа, постоењето на заедничките ресурси претставува услов без кој не се може.

Притоа, ова не се однесува само на физичките парцели, туку на социјалниот договор и просторните условувања, кои овозможуваат едно место да биде сметано за „заедничко“ како надополнување на „јавно“ (Stavrvides, 2016). Според Ставрос Ставридес, разликата е суштинска: „јавниот“ простор е пасивно управуван одгоре-надолу и често безличен, додека „заедничкиот“ простор е активен, кокреиран од неговите корисници и носи чувство на сопственост и одговорност. Улогата на урбаното обликување е токму да создаде физичка матрица, во која овој општествен договор може да се оствари со цел да ги поттикнува, олесни и одржува практиките на споделување и заедничка грижа.

Оттука, истражувањето својот аналитички процес го врамува со урбаната морфологија и е засновано на нејзината теорија и методологија. Овој избор не е случаен, туку директно произлегува од фокусот: да се структурира знаењето за обликувањето на јавниот неизграден простор во станбените ансамбли. Причината е двојна. Прво, оваа дисциплина нуди аналитички алатки за мерење на различни објективни аспекти, како густината, поврзаноста, хиерархизацијата на просторите, како и одредување на типологијата на урбаните форми, фактори што директно влијаат на потенцијалот за позаедничување. Второ, урбаната морфологија, како дисциплина што ги проучува облиците, обрасците и процесите на формирање на градовите, нуди можност да се поврзат физичките својства на просторот (масата) со неговите социо-просторни исходи (празнината) (Moudon, 1997). Ваквиот трансдисциплинарен пристап овозможува транслација меѓу квантитативните и квалитативните аспекти: преку бројки и индикатори се регистрираат структурните можности, а преку интерпретација се оценува нивната социјална и искусвена димензија.

Со други зборови, истражувањето не се интересира за архитектонскиот стил на поединечните згради, туку за тоа како нивниот просторен распоред, нивната меѓусебна поврзаност и нивниот однос кон неизградениот простор создаваат, или не, услови за заедништво. Има повеќе емпириски студии, што ги поврзуваат просторно-морфолошките услови со способноста на заедниците да воспостават и одржат заеднички практики (Feinberg et

al., 2021). Прашањата, кои притоа се поставуваат се однесуваат на морфолошки аспекти: Дали распоредот на објектите создава јасно дефинирани, но пристапни заеднички простори, или пак создава аморфни, премногу отворени и тешко контролирани празнини? Дали мрежата на движења ги поврзува жителите или само им служи за поминување? Дали постои хиерархија на простори, која безбедно и јасно води од приватниот праг до заедничкиот простор?

Впрочем, со фокусот на морфологијата, истражувањето ја истакнува релативната постојаност на просторните структури. Додека социјалните практики и економските услови се во постојан процес на менување, основниот урбан костур (обликовниот тип) останува и продолжува да ги условува можностите за живот во населбата со децении. Споредувајќи ги различните обликовни типови (линиски, кластерски, композитски), студијата цели да ги идентификува оние морфолошки карактеристики, што се поврзуваат со висок, односно низок потенцијал за позаедничување. Поконкретно, може да се претпостави дека една формација, со своите полузатворени јавни простори, природно создава услови за територијализација и колективна грижа, додека друга формација може да создаде премногу анонимни и транзитни простори, кои ја отежнуваат појавата на чувството на заедништво.

Притоа, фокусот врз станбените ансамбли е значаен бидејќи тие се клучни просторно-урбани единици, кои комбинираат станбени функции со јавни и полујавни неизградени простори. За разлика од тесниот ракурс на еден индивидуален станбен објект или од една целокупна населба, ансамблите претставуваат „средно ниво“ на организација каде што се пресекуваат индивидуалните потреби и колективните ресурси. Токму тука, потенцијалот за позаедничување е најочигледен: дефинираните јавни простори, зелените површини, пешачките патеки и малите плоштади во ансамблите се простори што можат да ја овозможат животоприемчивоста, секако доколку се структурирани на начин што охрабрува пристап, интеракција и споделување.

1.2

Преглед на достигнувањата во научно-истражувачката област поврзани со предметот на истражување

Ансамблите за колективно домување се доминантната единица на раст во европските градови од почетокот XX век и стануваат многу честа глобална појава во втората половина од истиот век. Оттука, ваквата урбана формација е препознаена од бројни истражувачи како најраспространето и веројатно најзначајно архитектонско и

урбанистичко наследство од периодот на модернизмот, а оттука како значаен просторен ресурс за современиот град.

Фактот дека овие урбани територии сè уште се населени и интегрирани во современиот урбан простор, претставува основа за повторен осврт, со цел да се согледа нивната улога во современиот живот. Во таа насока, треба да се земе предвид дека интересот за нивното научно разгледување е постојано актуелен, а особено присутен во XXI век. Притоа, треба да се напомене дека досегашните истражувачки активности не ја покриваат во целост истражувачката област, ниту пак се територијално и тематски рамномерни и сеопфатни.

Дополнително, овој интерес расте и како реакција на современите текови во урбанизмот, кои Дејвид Харви (Harvey, 2013) ги разоткрива како механизам на доцниот капитализам, каде изградбата на просторот служи првенствено за „апсорпција“ на вишокот капитал, принудувајќи ги градовите да даваат приоритет на луксузни инвестиции наместо достапно домување за граѓаните. Овој процес на комодификација и следење на финансиска логика, што Раќел Ролник (Rolnik, 2019) детално го истражува, ги трансформира некогашните „зони за живеење“ во глобални пазари на недвижности каде домовите функционираат како „сефови“ за богатството на елитите, целосно заменувајќи го социјалниот карактер на домувањето со пазарен диктат. Конечно, Нил Бренер (Brenner, 2014) поентира дека ваквите локални промени се дел од пошироката планетарна урбанизација, каде цврстите хиерархии и социјалното планирање од минатото се скршени од „плурализмот на доцниот капитализам“, претворајќи го секој дел од градот во компетитивна алка на глобалниот пазар.

Токму во вака дефинираниот контекст, еволуцијата на научната мисла во доменот на ансамблиите за колективно домување бележи премин од функционалистичкиот прагматизам кон софистицирана типолошка и социо-политичка дијагностика. Во таа насока, истражувањата на Флоријан Урбан (Urban, 2011) го деконструираат сеопфатниот мит за колективното домување како монолитен историски неуспех. Преку својата теоретска рамка тој аргументира дека перформансите на овие комплекси не се детерминирани исклучиво од архитектонската форма, туку од цикличноста на државните политики и социо-економската стратификација. Урбан воведува критичка дистанца кон западноевропскиот „неуспех“, посочувајќи на хетерогени глобални примери каде морфотиполошките обрасци (кули и ламели) опстојуваат како високофункционални и посакувани станбени средини, со што ја репозиционира дискусијата кон релативноста на контекстот и ја

реафирмира нивната социјална вредност во денешниот пазарно-ориентиран урбанизам.

Впрочем, во контекст на нивно вреднување и зачувување, постојат и други истражувачки дискурси, кои се фокусираат на морфолошката и типолошката реинтерпретација на ансамблиите за колективно домување како автономна урбана единица. Оваа перспектива го напушта модернистичкиот концепт на „линеарно редување“⁴ во корист на „урбаната енклава“ (Van Gameren et al., 2011), истражувајќи ја способноста на ансамблиите да формираат јасно дефинирани просторни граници и внатрешна социјална кохезија. Во тој контекст, трудовите во изданието „Урбаната енклава“ ја анализираат дијалектиката меѓу макро-структурата и микро-урбаноста, сугерирајќи дека архитектонската дефиниција на внатрешниот двор и транзиционите зони е клучна за надминување на анонимноста на колективното домување. Овој научен пристап на Техничкиот факултет во Делфт обезбедува методолошка основа за современа трансформација на споменатите комплекси преку зајакнување на нивното типолошко стеснување и наспроти тоа програмска хибридизација.

Надоврзувајќи се на претходните перспективи, дискурсот артикулиран во изданието „Атлас на позаедничувањето“ (Gruber & Ngo, 2018), воведува радикална социо-политичка димензија преку концептот на позаедничување, каде ансамблиите се редуфинираат како динамично „заедничко добро“⁵ наспроти неговиот третман како статичен предмет. Овој пристап ја надминува чистата морфологија на блокот и сугерира дека неговата ревитализација не зависи само од архитектонската реконфигурација, туку од воспоставувањето на нова социјална логика на просторот. Според изданието, социјалната одржливост на големите станбени структури е пропорционална со капацитетот на архитектурата да понуди „споделени инфраструктури“ и меѓупростори, кои би поттикнале колективно управување и партиципација. На тој начин, ансамблот се депасивизира: тој престанува да биде ригидна мрежа на изолирани приватни единици и се трансформира во отпорен урбан екосистем, каде границите помеѓу јавното и приватното се преговараат преку секојдневните социјални практики на заедницата.

Споменатиот теоретски пресврт кон архитектурата како социјална инфраструктура наоѓа своја конкретна емпириска апликација и во истражувањата на пост-социјалистичкиот контекст, каде што

⁴ Превод од „zeilenbau“

⁵ Превод од „commons“

прашањето за „заедничкото“ е нераскинливо поврзано со наследството на градовите – ансамблите за домување. Во овој контекст, пионерските истражувања на Душица Сеферагиќ (Seferagić, 1987), клучна фигура во југословенската урбана социологија, се од особено значење. Нејзината социо-политичка дијагностика на моделот на колективно домување во СФРЈ е клучна за разбирање на дијалектиката меѓу изградената форма и квалитетот на живеењето. Таа уште во периодот на социјализмот го демистифицира колективното домување, посочувајќи дека неговиот успех не зависи само од архитектонскиот волумен, туку од способноста на планирањето да генерира социјални содржини и активности, што ќе го спречат претворањето на блоковите во анонимни „спални“. Сеферагиќ во своите анализи на Нови Загреб и Нови Београд истражува како југословенското планирање често произведува „недовршени населби“. Таа аргументира дека државата инвестирала во „голи“ станбени кубици (ламели и кули), но потфрлила во изградбата на социјалната инфраструктура (продавници, културни домови, јавни простори). На тој начин, таа го деконструира митот за совршеното социјалистичко планирање, посочувајќи дека и во тој систем, домувањето можело да стане отуѓено ако не е придружено со јавни функции. Според неа, јавниот простор од станбените ансамбли во СФРЈ бил замислен како „ничија земја“, која жителите треба да ја претворат во „своја“ преку самоуправување, што е рана форма на теоријата за позаедничување.

На оваа социолошка подлога се надоврзуваат и поновите истражувања на Аница Драгутиновиќ (Dragutinović, 2023), поконкретно анализите на неизградените простори на новобелградските блокови не како празнини, туку како типолошки дефинирани арени за социјална кохезија. Драгутиновиќ воспоставува методолошки мост меѓу апстрактниот концепт на позаедничување и физичката реалност на југословенскиот супер-блок, аргументирајќи дека токму спецификата на неговата типолошка поставеност – што Сеферагиќ претходно го анализираше низ призмата на човековите потреби – овозможува транзиција од социјалистички колективизам кон современи форми на урбано заедништво. Така, преку синтеза на социолошката дијагностика и архитектонската типологија, ансамблот се репозиционира како активен просторен ресурс што нуди отпор против современата фрагментација на градот.

Општо забележлив е напредокот во научно истражената материја за модернистичкото наследство на територијата на СФРЈ, територија што еден подолг период од историјата, во специфични политички и економски околности, изградува посебно

урбанистичко делување. Меѓу позначајните придонеси, скорешните публикации „Незавршени модернизации“ (Mrduljaš & Kulić, 2012), „Модернистичко распаќе“ (Thaler, Mrduljaš & Kulić, 2012) и „Градејќи го главниот град на Тито“ (Le Normand, 2014), како своевидно надоврзување на монографијата „Нов Белград: Оспорен модернизам“ (Blagojević, 2007), наративно ги изнесуваат односите и влијанијата на тогашното светско и локално политичко милје врз процесот на планирањето на градовите во СФРЈ, како и на архитектурата на зградите со јавна функција, како симболи на тоа општество. Истите го разгледуваат поширокиот контекст на станбеното прашање со осврти на планерските одлуки на ниво на генералните планови, а во врска со значајните центри на тогашната држава, навестуваат и можни понатамошни истражувачки продлабочувања во однос на новите населби. Поконкретни студии на случај се направени во публикациите „Проект Загреб. Транзицијата како состојба, стратегија, пракса“ (Blau & Rupnik, 2007), „Зборник на манифестацијата: 50 години од Сплит 3: улици, квартали, жители“ (Kukoč & Borota, 2021), „Улици и соседства“ (Skansi, 2018), публикацијата на проектот CA18137 | MCMN (CA18137 | MCMN's transnational network in Europe, 2023) и други.

Поспецифично за територијата на градот Скопје, општи полемики околу значењето на модернистичкото наследство се отвораат во докторската дисертација на Ана Ивановска (Ивановска, 2015), а поконкретен осврт на планскиот развој на територијата на градот, а со тоа и на станбените населби се дава во докторската дисертација на Дивна Пенчиќ (Пенчиќ, 2011). Конкретно станбените населби како издвоен феномен се разгледуваат во магистерската теза на Зорица Блажевска (Блажевска, 1999), магистерската теза на Минас Бакалчев (1991), докторската дисертација на Јован Ивановски (2013) и други. Постојат и поединечни научни трудови кои кусо, во прелет, разгледуваат многу специфични аспекти од станбените населби, или пак документаристички ги евидентираат генералните податоци, како трудовите на Влатко П. Коробар и Јасмина Сиљаноска во рамките на проектот CA18137 | MCMN (Korobar & Siljanoska, 2023; Siljanoska & Korobar, 2023).

Сепак, во странските и домашните извори, информациите од областа на домувањето во СФРЈ, тука се подразбира и Скопје, се често општи и вообичаено се однесуваат на историската морфогенеза, согледана преку ракурсот на урбанистичките планови за градовите и нивните поединечни сегменти, или пак, преку позначајните утилитарни или споменични дела. За проблематиката на модернистичките населби од споменатата територија, постојат ограничени истражувања, што се движат во

просторот меѓу попис, архивирање и класификација на одбрани примери. Генерално, недостигаат научни монографски изданија за значајни примери од разгледуваниот период, критичко читање на населбите низ ракурсот на современите теории за градот, поединечни и компаративни студии за специфичните урбанистички обрасци, како и за практиките при уредувањето на јавниот и социјален пејзаж.

Овој преглед укажува на тоа дека истражувањата се движат од макро-анализа (планерски и политички контекст) кон микро-дијагностика на социјалниот простор. Додека глобалните истражувања го нудат теоретскиот апарат за позаедничување и социјалната логика, локалните автори (Пенчиќ, Ивановска, Блажевска) го мапираат специфичниот образец на скопскиот модернизам, што остава простор за евентуална интеграција на овие две тенденции во една нова теорија за евалуација и ревитализација на ансамбли за домување во Скопје. Впрочем, потребата за споменатиот истражувачки потфат и неговата релевантност, произлегува не само од локалните научни дискурси (поранешните југословенски простори), туку и од постојниот јаз во достапната и разгледуваната светска литература.

Во таа насока, неизградените простори и мрежите на социјалната инфраструктура во станбените ансамбли се ретко истражени, уште помалку низ призмата на современите планерски концепти. Препознавањето на различните урбани типологии и идентификувањето на специфичните периоди на развој е клучно за дефинирање на овој субјект. Конечно, концептот за современ живот, настанат како резултат на општествената транзиција кон доцнокапиталистичкото општество, неопходно е да се стави во корелација со наследените просторни и програмски капацитети на предметните станбени структури, овие односи да се истражат сè со цел да се екстраполираат категоризирани знаења од предметот на интерес.

Впрочем, преку поставувањето на објектите и плановите во дискурзивна рамка, ансамблиите за домување можат да се разоткријат како „текстови“, читливи преку нивната синтакса и граматика, но и по пат на асоцијација, субјективност и имагинација (McEwan, 2024). Фактот дека архитектурата може да се чита, да се реинтерпретира и следствено „преработи“ ги актуелизира алтернативните можности за колективниот живот. Следствено, како прилог на секоја идна урбана трансформација, неопходно е истите одново да се прочитаат, да се издвојат нивните морфо-синтаксички обрасци и да се процени нивниот придонес кон современиот концепт на домување.

1.3

Предмет на истражувањето

Проблемската област на истражувањето е урбанистичката пракса при планирањето и обликувањето на станбените ансамбли. Поконкретно, фокусот е на генеративниот потенцијал на планерските алатки за обликување на изграденото и неизграденото ткиво на станбените ансамбли, како и за развивање на материјалната просторна дијалектика во рамките на истите.

Крајните граници на проблемската област го следат процесот на преточување на станбените политики, од предметните историски пресеци, во урбаното ткиво, односно резултатите од процесите на нивното структурирање преку различни планерски алатки и просторни интервенции. Исто така, тука спаѓа и интересот за зачетокот на идеите за социјалните ентитети, како соседството и неговите причинско-последични односи со различните станбени типологии.

Потесниот фокус на проблемската област го опфаќа неизградениот простор на станбените ансамбли, наспроти изградениот, при што токму просторот меѓу зградите се третира како примарна сфера на истражувањето. Истражувањата се однесуваат на дисконтинуитетот во обликувањето и програмирањето на овие простори во однос на примарната активност – домувањето, како и препознавањето на карактеристичните и повторливите елементи, нивната просторна синтакса и специфичните значенски групации што ги обединуваат надвор од нивните формални карактеристики. Исто така, истражувањата се однесуваат и на специјализираните и експерименталните просторни обрасци, што целат кон интеграција на човечките активности во рамките на актуелните општествено-политички стремежи. Урбанистичката пракса го кодифицира домувањето и просторот наменет за придружните активности, токму преку просторните обрасци на станбените соседства и упатствата за нивно „населување“.

Во разгледуваните рамки, за **предмет** на ова истражување се издвојуваат карактеристичните концептуални етапи на планирањето на станбените ансамбли, произлезени од специфичните општествено-политички околности. Поконкретно, историската транзиција на просторните обрасци на станбените ансамбли од модернизам (интернационален стил) кон доцен модернизам (структурализам) и конечно во доцно-капиталистички

плурализам⁶ се чита не само како формална трансформација, туку и како промена на социјалната граматика на просторот.

Компаративното читање на серија внимателно избрани модернистички ансамбли од периодот 1945-1991, како и од плуралистичката градителска култура по деведесеттите години на XX век, на дефинираната територија (градот Скопје), се очекува да даде одговор какви се социо-културните и морфо-синтаксичките квалитети на овие населби. Дополнително, ќе се разгледува компатибилноста и капацитетот на автентичните модели за апсорпција на современите потреби својствени за градскиот животот, следејќи ги начелата на споделеност на ниво на урбан колективитет. При што, споделеноста се сфаќа како социо-просторен однос, во кој секојдневното живеење се обликува преку програмската детерминација на изградениот простор, како и со територијалниот карактер на станбениот ансамбл, а преку кодирањето на јавниот, полу-јавниот и приватниот простор. Во оваа смисла, станбените ансамбли се третираат како материјална манифестација на колективниот живот, преку која се дешифрираат начините, на кои архитектурата го обликува колективното искуство, претворајќи го станбениот комплекс од технички волумен во социјален кондензатор.

Овој истражувачки процес за стекнување на знаења од областа на архитектурата и урбанизмот, претпоставува споделени и релативно јасно диференцирани урбанистички практики кај станбените ансамбли од втората половина на XX век на територијата на СФР Југославија, како општ содржател и контекст, вклучително и градот Скопје како нераскинлив сегмент. Првичното читање на изградената и неизградената структура на станбеното модернистичко ткиво на Скопје упатува на постоењето на споделена „модернистичка“, односно „плуралистичка“ визија, материјализирана преку релативно конзистентен планерски „јазик“. Ваквиот израз е препознатлив независно од квалитетот на градбата и територијата, а препознатливи се и споделени алатки за воспоставување на специфичен ред на замислената средина и заедница. Токму преку специфични морфолошки режими, се ограничува или овозможува колективната просторна практика.

⁶ Плурализмот на доцниот капитализам во урбанизмот е состојба, каде градот нуди привидна естетска и содржинска разновидност (секоја парцела без разлика на сопственоста е „слободна“ да биде нешто различно: приватни комплекси, кафулиња, приватни паркинзи, итн.), каде сите тие се подредени на истата пазарна логика и максимизација на бруто искористената површина. Наместо планирање за заедницата (како во социјализмот), просторот станува стока за размена; јавните површини се користат за профит, а граѓанинот има „слобода“ само како потрошувач, додека моќта на инвеститорот останува единствениот вистински планер на градот.

Евидентирањето, обработката и иследувањето на станбените ансамбли во рамките на овој истражувачки процес се распоредени во две фази. Во првата фаза на постапката се документираат 44 станбени ансамбли изградени на територијата на град Скопје. Во втората фаза, 9 од нив, селектирани согласно воспоставените критериуми за студии на случај и дефинираните аспекти на компаративната анализа, се подложени на продлабочени истражувања и критички осврти низ призмата на современите теориски ракурси. Во споменатите 9 спаѓаат следните станбени ансамбли: Партизанска 1, 13 Ноември, Карпош 1, 2, Капиштец, Скопје Север (северен дел), Јане Сандански, Скопјанка, Расадник и Реонски Центар Аеродром.

Оттука, **премисата** на истражувањето, од која започнува истражувачкиот процес, е ставот дека репозиториумот на станбени населби од модернистичката обнова и транзицискиот период од развојот на градот Скопје претставува релевантна библиотека на урбанистичко-архитектонски манифестации на станбената структура на повеќе творечки периоди од втората половина на XX век. Комплексноста на оваа збирка може да поддржи истражувања од областа на урбанистичкото планирање на станбените ансамбли и да понуди соодветна типоморфолошка и морфосинтаксичка палета на урбанистички практики.

Имајќи предвид дека на станбеното „модернистичко“ и „транзициско“ тело отпаѓа најголемиот дел од територијата на градот Скопје, секоја постапка на реапропријација на градскиот простор за потребите на современото општество денес, нужно би ја вклучила и трансформацијата на структурните мрежи на станбените населби создадени во споменатиот период, како потенцијално инертно и/или приспособливо урбанистичко тело. Во таа смисла, обликовниот тип не се третира како неутрална просторна категорија, туку како структурен апарат што произведува специфични можности за позаедничување и артикулација на колективниот живот.

1.4

Цели на истражувањето

Истражувачкиот процес цели кон ограничување на истражувачката работа во рамките на станбените ансамбли, како основна и генеративна општествена единица подредена на домувањето и придружните функции, како и нивните еволутивни архитектонски и урбанистички облици.

Во концепциска смисла истражувањето ќе се потпре на работата на Паоло Вирно (Virno, 2004), преку **задачи** кои можат да се сумираат во следната рамка:

- Да се преведе продуктивната моќ на **јазикот** на станбените ансамбли во политичка и естетска (архитектонска) моќ и како јазик на просторно-формалните, синтаксичко-асоцијативни и типолошки елементи;
- Да се согледа реализацијата на поимот **повторување** како единствено урбано искуство и тоа повторување да се понуди како критичка стратегија за логичка граматичка архитектура на градот;
- Да се валоризира телесниот карактер на **мноштвото**, а чистата идеја, апстракција и имагинација отелотворена од мноштвото, да се примени како активен чинител, која е двигател и критика.

Овие истражувачки насоки се очекува да отворат простор за пошироко аналитичко истражување, преку кое би се продлабочило следењето и разбирањето на урбаните појави на станбените ансамбли и нивните социо-просторни потенцијали.

Поконкретни **цели на истражувањето** се:

- Согледување на аспектите на планерските практики во однос на планирањето на станбените ансамбли, во контекст на недостигот на информации и критичко читање на станбените ансамбли;
- Утврдување на концепциските основи на станбените конфигурации и содржините помеѓу, со цел проверка на нивното меѓусебно визионерско резонирање;
- Препознавање на планерските прототипови на станбените ансамбли заради издвојување на основните методолошки постапки и принципи при нивното обликување;
- Следење на чинот и моделите на концепциско трансцендентирање на станбените ансамбли кон форма адекватна на современиот живот;
- Издвојување на елементите што опстојуваат во повеќе планерски обрасци;
- Пронаоѓање и мапирање на критичните социо-просторни елементи на планерските обрасци.

Конечната цел на овој труд е конструирање на методолошка рамка што ја операционализира врската меѓу **обликовните типови** на станбени ансамбли и соодветните **епистемолошки**

основи за нивна анализа. Фокусот е поставен на три канонски морфолошки типологии: **линиска, кластерска и композитска формација**, чија компаративна анализа треба да открие како влијаат структурните особини врз функционалноста на неизградениот простор.

1.5

Образложение на работните хипотези и тези

Главното истражувачко прашање е дали при дисекцијата на колективните просторни мрежи на станбените ансамбли, планирани и реализирани во разгледуваниот период, можат да се препознаат и издвојат специфични алатки за планирање и обликување на современата станбената заедница? Дали нишките на колективноста, кои можат да се следат на неколку нивоа, меѓу населбата и околината и во ткивото на самата населба, во актуелните процеси на транзиција, може да се сметат како генеративен образец за воспоставување нови мрежи на животоприемчиви простори?

Во таа насока **тезата** што го насочува ова истражување гласи: јавните неизградени простори во рамките на станбените ансамбли планирани и/или изградени во периодот меѓу педесеттите и деведесеттите години на XX век во Скопје се критичен проект за градот и воедно солидна основа за приспособување на градскиот пејзаж кон современ животоприемчив простор.

Работните **хипотези** што ја градат тезата се следните:

- 1) **Социјална отпорност преку споделеност:** Појдовната претпоставка е дека високиот степен на просторна и програмска споделеност карактеристичен за урбанистичките поставки од периодот на СФРЈ, претставува критичен ресурс за урбана регенерација; доколку овие простори се интегрираат со современи инфраструктурни и еколошки решенија, тие можат да го зачуваат и надградат социјалниот капитал на заедницата, нудејќи отпорност против современите притисоци на приватизација и преизграденост.
- 2) **Структурна адаптабилност на поствоената матрица:** Структурната и мрежната робустност на поствоените станбени ансамбли овозможува нивна програмска хибридизација; за разлика од транзициските модели, овие структури поседуваат типолошка флексибилност која дозволува инфилтрација на нови јавни функции и работни

простори преку реструктурирање на нивната примарна просторна матрица без нарушување на урбаниот интегритет.

- 3) **Социо-просторна рамнотежа како детерминанта за квалитет:** Постои директна корелација меѓу специфичната рамнотежа на јавните и приватните сфери во скопските станбени населби и севкупниот квалитет на живот; доколку планскиот пристап се врати кон примарната улога на социјалната инфраструктура (паркови, центри на заедницата), тогаш ревитализацијата на овие населби ќе резултира со повисоко ниво на колективна кохезија и урбана благосостојба во доцнокапиталистичкиот контекст.
- 4) **Семантичка континуираност и колективна меморија:** Хипотезата гласи дека третманот на станбените ансамбли како „**историски текст**“ (Rossi, 1976) е клучен за нивната одржливост; преку нивна критичка адаптација наместо пасивна конзервација, овие објекти можат да ја сочуваат улогата на симболички слоеви на колективната меморија, истовремено генерирајќи нови социјални значења и дијалог помеѓу идеолошкото минато и современите граѓански практики.

1.6

Методологија на истражувачкиот процес

Истражувачкиот процес, преку кој се определува поспецифично предметот на истражувањето и понатаму критички се разгледува, е сочинет од сеопфатни и фокусирани постапки. Неколките применети стратегии треба да обезбедат широк преглед и информации од квалитативен карактер, додека фокусираните постапки да понудат податоци, чие структурирање и сооднос ќе создадат знаење од проблемската област.

Истражувачкиот процес, со цел да се стекне сеопфатно знаење за предметот на истражувањето, се заснова на повеќе стратегии со определени цели (Groat & Wang, 2013):

- Историската перспектива е неопходна со оглед на тоа дека истражуваните појави поттекнуваат од период во минатото (втората половина на XX век и почетокот на XXI век) и за кои знаењето се стекнува преку архивски материјали и други извори на артефакти од минатото, поврзани со обликовниот тип.

- Квалитативниот пристап отвора простор за холистичко согледување на обликовниот тип (станбени ансамбли од модернистичкиот и капиталистичкиот плуралистички период), со фокус на просторно-временски, социолошки и културолошки аспекти, од минатото, но и од сегашноста.
- Логичката аргументација е стратегија што дава акцент на апстракцијата, но исто така предвидува и самостоен систем на логичен след, чиста форма на логичка аргументација (класификација и типолошко подредување), наликувајќи на филозофското или математичкото врамување на затворени системи.
- Корелациската стратегија овозможува определени варијабли од интерес да се набљудуваат и мерат во прецизно дефинирани рамки, зададени параметри и контекст како: позаедничување (commoning) и животоприемчивост (liveability).
- Предвидените стратегии треба да дадат целовита на предметот на истражувањето и sukcesивно да ги профилираат студиите на случај. Секој случај ќе биде поткрепен со архивски информации, просторно-временски определен и подреден на соодветните концепциски одредници, ќе подлежи на соодветна класификација и типологизација и конечно, анализиран низ призмата на зададени параметри.

Со цел јасно да се структурира и насочи дискусијата, при овој истражувачки процес се воспоставува систем на постапки за истражување. Акцискиот план за придвижување од истражувачкото прашање до стекнато знаење е:

„Читање“ на морфогенезата и типолошко декодирање

- 1) Подредување и критичко разгледување на архивскиот материјал
 - Теориски материјали
 - Материјали од областа на легислативата и актуелната политика на просторот
 - Плански и технички материјали
- 2) Подредување на студиите на случај
 - Дијахрониски - се определуваат три карактеристични периоди на настанокот на станбените ансамбли: модернистички (50-тите - 60-тите години од XX век), доцно-модернистички (70-тите - 80-тите години од XX век), капиталистички плурализам (по 90-тите години од XX век и првата декада од XXI век)

- Синхрониски - се определуваат три нови типологии на станбените ансамбли дефинирани преку нивната интегрираност, структура, програма и граници: „линиска формација“, „кластерска формација“ и „комполитска формација“
- 3) Наративен историски и графички преглед на студиите на случај

„Пишување“ преку аналитички и компаративен дискурс

- 1) Изградба на тексономиска структура за морфометриска анализа (Romice et al., 2017) согласно следните услови:
 - значајни карактеристики на формата и еволуцијата на урбаното ткиво;
 - општа присутност кај студиите на случај;
 - мерливост од далечина, без директна инспекција на самото место.
- 2) Морфометриска анализа (Romice et al., 2017) на избраните студии на случај
- 3) Компаративно согледување на студиите на случај по дијахрониска и синхрониска линија низ призмата на животоприемчивоста
- 4) Дискусија и согледувања врз основа на наодите

Конечно, теоретската рамка на ова истражување се заснова на конвергенцијата на две клучни теоретски области: урбаната морфологија, со фокус на концептот на обликовен тип како нејзина аналитичка категорија и филозофијата на науката, преку призмата на епистемолошките основи. Нивната интеграција ја формира основата за развој на целовит пристап за анализа на станбените ансамбли и нивните неизградени простори.

1.6.1

Концептуализација на обликовниот тип во урбаната морфологија

Обликовниот тип на ова истражување произлегува од урбаните форми на домување, поконкретно од станбените ансамбли. Самиот обликовен тип пак, претставува фундаментален концепт во урбаната морфологија што се однесува на класификацијата на урбаните форми врз основа на нивните повторливи и суштински карактеристики (Moudon, 1997). Како таксономска единица, тој овозможува систематизација на сложеноста на урбаните ткива преку идентификација на основните матрици што ги структурираат просторните односи. Во контекстот на станбените ансамбли,

обликовниот тип не се однесува само на физичката форма, туку и на вградените социјални и функционални логики.

Табела 1. *Клучните својства на обликовниот тип*

Структурна интеграција	Ги дефинира основните односи меѓу изградениот (објекти) и неизградениот простор (празнината)
Функционална импликација	Носи одредени потенцијални модели на употреба и социјална интеракција
Репродуктивност	Способност да се појавува како препознатлив модел во различни временски и географски контексти

Панре (Panerai et al., 2004) го разгледува обликовниот тип како аналитичка рамка што ги поврзува морфолошките матрици со динамиката на урбаната трансформација, нагласувајќи дека типот дејствува како медијатор меѓу поединечниот објект и пошироката урбана структура. Современите истражувања (Eizenberg et al., 2019; Fleischmann et al., 2021; Liu et al., 2022) го прошируваат овој концепт со комбинирање на квантитативни и квалитативни методи, со што типологијата се претвора во инструмент за проценка на просторните и социјалните потенцијали на урбаните форми.

Градејќи ја истражувачката позиција на досега изложеното, за воспоставувањето и појаснувањето на обликовниот тип во оваа дисертација, од особено значење е и теоретската рамка на Фумихико Маки (Маки, 1964), развиена при неговите истражувања за колективната форма. Тој прави јасна дистинкција меѓу три основни начини за организирање на урбаната структура: композициска форма, групна форма и мегаструктура (мегаформа)⁷. Овие три категории не претставуваат стилски определби, туку различни логики на односите меѓу деловите и целината, како и различни начини, на кои урбаната форма се развива и трансформира низ времето.

Композициската форма се заснова на претходно дефинирана целина, при што елементите се организирани според јасен ред и хиерархија. Додека групната форма произлегува од постепената агрегација на автономните единици, при што целината се формира релативски и останува отворена за промени. Мегаструктурата, пак, воведува силна организациска рамка што овозможува вметнување и трансформација на помали единици во нејзините рамки. На овој

⁷ Превод од „compositional form, group form, megaform“

начин, тријадата на Маки воспоставува континуум меѓу фиксираната композиција, еволутивната агрегација и инфраструктурно овозможената трансформација, што претставува основа за понатамошна интерпретација и примена во анализата на станбените ансамбли.

Наспроти неговата, во ова истражување се предлага нова обликовна типолошка тријада: линеарна формација, кластерска формација и композитска формација. Притоа предложената тријада може продуктивно да се постави во однос со теоретската рамка развиена од Маки, но истовремено да се изгради и како дистинктивна. Додека тријадата на Маки функционира примарно на ниво на формална и организациска логика, предложената рамка ги проширува и реинтерпретира овие категории преку призмата на морфологијата на домувањето, просторните практики и капацитетот за позаедничување. Оттука, односот не е директна еквиваленција, туку превод и проширување, од апстрактна форма кон живи просторни системи низ времето.

Прва релација, која може да се воспостави, е меѓу линеарната формација и композициската форма на Маки. Имено, композициската форма се дефинира преку првенството дадено на целината: урбаниот простор се конципира како комплетен, финален објект, во кој поединечните елементи се распоредени според однапред утврден ред, често базиран на симетрија, оски или контролирано повторување. Слично на тоа, линеарните станбени ансамбли, изразени преку ламели, кули или низи, функционираат преку однапред дефинирана просторна логика воспоставена во моментот на проектирање. Нивната организација се темели на порамнување, ритам и повторување, создавајќи јасна фигура-позадина структура.

Во оваа смисла, линеарната формација може да се разбере како модернистичка операционализација на композициската форма на ниво на колективно домување. Таа ја преведува визуелната и просторна уреденост во стандардизирани станбени типологии, често оптимизирани за ефикасност, ориентација и инфраструктурна јасност. Сепак, ваквата силна контрола „одозгора“ наметнува и ограничувања. Бидејќи ансамблот е замислен како завршена композиција, неговиот капацитет за промена, адаптација или неформална апропријација е ограничен. Неизградените простори меѓу објектите често претставуваат некаков остаток, или пак се слабо програмски дефинирани, без јасна просторна артикулација што би поддржала колективна употреба.

Втората и најдиректна релација, е меѓу кластерската формација и групната форма на Маки. За разлика од композициската форма, групната форма се заснова на агрегација на релативно автономни единици, при што целината се формира инкрементално, преку локални релации, наместо да биде однапред наметната. Оваа логика е јасно присутна во предложената дефиниција за кластерска формација, која вклучува гроздови од објекти и дворни системи. Тука, просторната организација не е водена од единствена оска или композиција, туку од близина, повторување со варијација и артикулација на прагови помеѓу приватното, полуприватното и колективното.

Кластерската формација претставува морфолошка и социјална конкретизација на групната форма. Таа создава услови, во кои просторната кохерентност се постигнува релациски, преку соседства, заеднички пристапи и преклопени зони на употреба, наместо преку визуелна или геометриска уреденост. Присуството на јасно артикулирани меѓупростори, ниту целосно приватни, ниту целосно јавни, создава основа за она што може да се разбере како релациски урбанизам⁸, во кој заедницата се произведува преку употреба, а не преку дизајнерска претпоставка. Клучно, ваквата структура поддржува инкрементална адаптација и секојдневна преговарачка употреба, овозможувајќи жителите да го присвојуваат и трансформираат просторот со текот на времето.

Третата релација се препознава меѓу предложената композитска формација и концептот на мегаструктура или мегаформа кај Маки, но тука односот бара покритичка реинтерпретација. Мегаструктурата се однесува на голем опфат, често инфраструктурна рамка која организира и поддржува помали, променливи единици во неа. Таа се заснова на дистинкцијата меѓу долгорочни структурни системи и краткорочни, адаптабилни компоненти, овозможувајќи раст и трансформација во рамки на утврден и стабилен ред.

Концептот пак, за композитска формација, ја проширува оваа идеја од ниво на објект кон ниво на станбена територија како мрежен систем. Наместо една мегаструктура, композитската формација подразбира интеграција на инфраструктурни системи, системи на комуникација, системи на отворени простори и институционални рамки, кои заедно претставуваат организациска подлога на ансамлот. Оваа формација функционира пред сè преку логика на рамка наместо форма, каде акцентот е на овозможување на

⁸ Превод од „relational urbanism“

процесите (движење, пристап, сервисирање и потенцијална густина) низ времето.

Ова поместување е особено значајно во постсоцијалистичките контексти, каде многу станбени ансамбли првично биле замислени како системски целини, но подоцна претрпеле фрагментација или деградација. Во такви случаи, системот често останува недовршен или нарушен, при што основната рамка опстојува, но нејзиниот капацитет за адаптација и колективна употреба е нерамномерно реализиран. Оттука, композитската формација содржи латентен потенцијал за социјално активирање, кој зависи од нејзината реактивација или одржување.

Она што произлегува од оваа споредба е дека предложената тријада не е само реинтерпретација, туку поместување на аналитичкиот фокус. Додека Маки ги дефинира логиките врз основа на формата, предложената тријада ги поврзува со формацискиот образец, како и капацитетот за поддршка на секојдневните животни практики. Оттука, линеарната формација може да се поистовети со дизајниран ред, кластерската формација со одживеан однос, додека композитската формација со овозможен процес. Со тоа, анализата тргнува од формата како статичен објект и суптилно се пренасочува кон формата како временски и перформативен систем, каде што централното прашање е - како просторот поддржува трансформација, социјална интеракција и колективни практики? Конечно, предложената тријада претставува значајно проширување на теоретското наследство на Маки, применето во анализата на современите станбени структури, со посебен фокус на социјалната продуктивност, отпорноста и потенцијалот за заедничко користење на просторот.

Ваквиот пристап овозможува да се согледаат станбените ансамбли како динамични морфолошки системи, во кои обликот, функцијата и колективниот аспект се во постојана интеракција, создавајќи основа за идентификација на три дистинктивни обликовни типови, како што се **линиска**, **кластерска** и **комполитска формација**, што ги опишуваат различните модели на организацијата (односно изградено-неизградено) и потенцијалот за позаедничување:

- 1) **Линиска формација** - се манифестира преку објекти во низа; се карактеризира со линеарен распоред на објекти (ламели или кули) што создаваат лонгитудинално развиени транзитни простори; често генерира висока густина на пешачки и сообраќајни мрежи, но со ограничена хиерархизација на неизградените простори

- 2) **Кластерска формација** - се манифестира преку агрегација на објекти околу неизграден простор (единствен или фрагментиран); има поизразен процент на неизграден простор и често хиерархија на простори околу јавни сервисни зони; можеен јавно-приватен континуум, следствено колективниот карактер на просторот, што искусвено може да создава чувство на социјална читливост и заедништво.
- 3) **Композитска формација** - се манифестира преку комплексен хиерархиски систем, што комбинира елементи од линиските и кластерските формации; се одликува со висок степен на функционална интеграција и мрежна поврзаност, создавајќи повеќеслојна просторна структура; комбинира повисоки индекси на намени, различни од домувањето, а искусвено варира од флексибилност до ограничување во зависност од сложеноста на организацијата.

Слика 1. Графички пиктограмски приказ на предложените обликовни типови (линиска формација, кластерска формација, композитска формација)

Овие типологии служат како независни променливи во анализата и нивната дефиниција на неизградениот простор е предмет на испитување. Истите се предложени врз основа на следните претпоставени карактеристики:

Табела 2. Споредба на обликовните типови според претпоставени морфометриски индикатори

Индикатор	Линиска формација	Кластерска формација	Композитска формација
Облик и структура	Линеарен облик со објекти подредени во низа	Компактен или кластеризиран облик, објекти околу заеднички неизградени простори	Поголеми комплексни форми со повеќеслојна организација
Површина	Издолжена, фрагментирана, но често и компактна	Умерено компактна, полузатворена	Пространа, интеграција на различни фрагменти
Густина на население	Висока (концентрација на жители долж линиски фронт)	Средна до ниска (поради поголем удел на неизграден простор)	Варијабилна (од умерена до висока)
Густина на изграденост	Средна до висока изграденост, со паралелни ламели	Помала густина на изграденото, а поизразен процент на неизграден простор	Хибридна – комбинира линеарни и кластерски елементи, со варијабилна густина
Објекти	Ламели, кули во низа	Агрегации на објекти околу заеднички простор	Слободни павилјони, комбинација на ламели и блокови
Неизграден простор	Продолжени транзитни простори и зелени појаси, често нефункционални	Полузатворени или затворени споделени простори со јасна внатрешна организација	Пространи и разновидни неизградени површини (јавни, полујавни, приватни)
Мрежа за пешаци	Густа линеарна, но со ограничена хиерархија; често транзитна	Радијална или кластеризирана околу заеднички простор; со повисока социјална читливост	Мрежна и хиерархиски разгранета; комбинира локални и главни пешачки патеки
Мрежа за автомобили	Паралелни улици, доминантна, висока пропустливост	Ограничен пристап до споделените простори, со периметрално или контролирано движење	Комбинирана: периферна и интерна, со повеќе пристапи
Социјална инфраструктура	Ограничена до отсутна, често лоцирана долж главните улици	Централизирана околу заеднички сервисни јадра	Децентрализирана, интегрирана во повеќеслојниот систем, повеќе центри и јазли
Зеленило	Фрагментирани или линеарни зелени појаси	Внатрешни зелени простори, социјално интегрирачко зеленило	Обемни зелени површини со комбинирани функции: паркови, дворови и транзитни зелени појаси
Хиерархија	Слабо изразена, доминира транзитната логика	Појасна, но не целосно воспоставена хиерархија (јавен-полујавен-приватен простор)	Комплексна, повеќеслојна, комбинира повеќе типови хиерархии во една мрежна структура

1.6.2

Епистемолошката основа на истражувањето

Епистемолошката основа го дефинира односот на истражувачот кон природата на знаењето и методите за негово добивање (Groat & Wang, 2013). Селекцијата на епистемолошката позиција е детерминирачка за целиот истражувачки процес, од изборот на методите до толкувањето на резултатите. Ова истражување ја согледува потребата од комбинацијата на двете клучни епистемолошки традиции за целовито разбирање на феноменот:

- 1) Позитивистичката парадигма, што се заснова на претпоставката за постоење на објективна реалност, која може да се набљудува, мери и квантифицира. Во урбаните студии, ова се манифестира преку квантитативна анализа и морфометриски мерења. Оваа основа е соодветна за мапирање на објективните, физички и структурни својства на просторот (густина, пропорции, пристапност, итн.).
- 2) Интерпретативната парадигма, што ја нагласува субјективноста и социјалното конструирање на реалноста, како и суштинската улога на човечкото искуство и перцепција при креирањето на знаењето. Како таква, таа бара квалитативни методи за да го открие значењето што му се придава на просторот од неговите корисници.

Спротивно на редуccionистичките пристапи, ова истражување го усвојува прагматичниот епистемолошки пристап (Creswell & Plano Clark, 2017), што овозможува селективна примена на методите врз основа на специфичните истражувачки прашања, давајќи им предност пред епистемолошката ортодоксност. Оваа позиција овозможува селективна и комплементарна примена на методите врз основа на природата на аспектот што се проучува, односно истовремено користење на квантитативните методи за мапирање на објективните морфолошки особини и квалитативните методи за детекција на субјективните перцепции, притоа обезбедувајќи длабинско разбирање на заемната врска меѓу формата и функцијата.

1.6.3

Синтеза: Интегративна рамка за анализа

Теоретската синтеза се постигнува со поврзувањето на категориите на обликовниот тип со соодветните епистемолошки основи преку изградба на три аналитички нивоа. Секое ниво одговара на

специфичен сет на индикатори, кои операционализираат како формални, така и искусвени аспекти на просторот.

- 1) Ниво на **формациска густина**: Ова ниво се занимава со квантификација на физичкото присуство и распоредот на урбаните елементи. Ги опфаќа индикаторите како што се густината на изграденото ткиво, густината на јавниот неизграден простор, густината на населението, густината на станбените единици, густината на пешачката мрежа, густината на автомобилската мрежа и густината на намените различни од домувањето. Ова ниво е цврсто вкоренето во позитивистичката епистемолошка основа, барајќи објективни мерења на објективни факти.
- 2) Ниво на **формациски образец**: Ова ниво ја анализира формалната логика и просторната организација на ансамлот. Фокусот е на квалитативната проценка на обрасците, вклучувајќи ги индикаторите: урбан образец, структура на урбанистичкиот блок, фасаден медијаторски слој, пешачка пристапност, просторна хиерархија, образец на мрежата на колски движења и образец на „зелениот“ простор. Ова ниво комбинира описни и аналитички методи, преминувајќи од чисто квантитативно кон квалитативно разбирање на структурата.
- 3) Ниво на **искусвени аспекти на формаците**: Ова ниво ги испитува перцептивните, насочувачките и феноменолошките димензии на просторот. Ги вклучува индикаторите: физичка отвореност, дефинираност на просторот, пристапност до јавни функции, разновидност, човечки размер, тактилни/сетилни квалитети и социјална читливост. Ова ниво е неразделно поврзано со интерпретативната епистемолошка основа, барајќи ги длабинските, субјективни толкувања на просторното искуство.

Тријадна рамка овозможува повеќестран пристап кон проучувањето на неизградените простори. Обликовниот тип обезбедува формална категорија за класификација на истражуваните случаи, а епистемолошката основа го определува начинот, на кој се испитува определен аспект од просторот. На овој начин, рамката ја надминува едноставната дихотомија меѓу квантитетот и квалитетот, нудејќи пат за нивна методолошка интеграција и целовито разбирање на врската меѓу формата и искуството, од мерливата густина, преку формалната структура, до човечкото доживување.

Табела 3. Ниво 1: Формациска густина (Квантитативни индикатори)

Ова ниво ја квантифицира физичката присутност и распределбата на урбаните елементи. Податоците ќе се добијат преку морфометриска анализа, катастарски записи и теренски мерења.

Показател	Појаснување	Метод на мерење / Пресметка	Низок потенцијал за заедничко користење (0)	Висок потенцијал за заедничко користење (2)	Оцена	Извор на податоци
Густина на изграденото ткиво	Процент на изградено земјиште	(Вкупна површина на основата на приземје на зградите / Вкупна површина на ансамлот [ха/ха]) × 100 [%]	[<30% или >60%] Интензивна изградба, недоволен простор за заедничко користење	[30-50%] Баланс помеѓу изградениот простор и отворениот неизграден простор	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги, сателитски снимки
Густина на јавниот неизграден простор	Процент на неизградено јавно земјиште	(Вкупна површина на отворен јавен простор / Вкупна површина на ансамлот [ха/ха]) × 100 [%]	[<15%; >50%] Минимална заедничка површина, значително фрагментирана, или обратно	[30-50%] Употреблив заеднички простор	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги, сателитски снимки
Густина на населението	Број на жители на хектар	Број на жители / Површина на ансамлот [жители/ха]	[<100 или >500] Премногу ретко или премногу густо населен простор	[200-350] Блискост без конфликт	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги, критериум 1ж/25м ²
Густина на станбените единици	Број на станбени единици на хектар	Број на станбени единици / Површина на ансамлот [единици/ха]	[>150] Висока застапеност, пренатрупаност	[40-100] Стабилни социјални односи	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги, проектна документација,
Густина на пешачката мрежа	Должина на патеки на ха (пешаци)	Вкупна должина на пешачки патеки / Површина на ансамлот [м/ха]	[<100м] Силно фрагментирани мрежи	[300-500м] Детализирано, проодливо за пешаци	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги
Густина на автомобилската мрежа	Должина на коловоз на ха (автомобили)	Вкупна должина на сообраќајници / Површина на ансамлот [м/ха]	[<100м] Фрагментирани мрежи	[300-500м] Детализирано, проодливо за автомобили	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги
Густина на намените разл. од домување	Застапеност на функции различни од домување (јавни сервиси, комерцијални и деловни дејности и сл.)	(Развиена површина на објекти со намена различна од домување / Вкупна површина на ансамлот [ха/ха]) × 100 [%]	[<10%] Монофункционално, доминација на една намена	[20-40%] Оптимално (мешани намени, разновидни функции, секојдневни услуги на дофат)	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги

Табела 4. Ниво 2: Формациски образец (Квантитативно-квалитативни индикатори)

Ова ниво ја анализира формалната логика и просторната организација. Анализата ќе комбинира картографски методи, просторна анализа и визуелна документација.

Показател	Појаснување	Метод на мерење / Пресметка	Низок потенцијал за заедничко користење (0)	Висок потенцијал за заедничко користење (2)	Оцена	Извор на податоци
Урбан образец	Распоред на згради и просторна логика (конфигурација)	Картографска идентификација и класификација на доминантниот распоред на објекти (линиски, групен, системски)	Линиска структура (недефинирани рабови, слаба дефиниција на просторот)	Група, систем (јасно дефинирани рабови, создадени "соби" за заеднички активности)	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги
Структура на урбанистичкиот блок	Форма и внатрешна структура на урбанистичките блокови (големина, форма, фокусираност)	Анализа на големина, облик, фокусираност во односот на блокот со јавниот простор	Елементи во парк, фрагментирана структура, отсуство на фокус (големи димензии на блоковите со отсуство на нормативи за компонирање)	Препознатливи и повторливи обрасци, со јасен и структуриран фокус (јасна внатрешна организација, фокус во споделениот простор)	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги
Фасаден медијаторски слој	Однос на зградите кон просторот (степен на пластичност, прагови, рамки)	Визуелна анализа и категоризација на фасадните типови според нивната сложеност, ритам и однос кон јавниот простор	„Празни“ фасади, без асоцијативни обликовни елементи, низок степен на сложеност	Степенуван однос со околината преку богато структуриран облик, полу-приватни зони, тремови, влезови	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, проектна документација, набљудување
Пешачка пристапност	Хиерархија на пешачки патеки	Анализа на начините на пристап до зградите (директен од улица, преку двор, итн.)	Единечен / непосреден влез, нејасни / ограничени рути (многу куси патеки или неинтуитивна навигација, ограничени опции за пристап)	Структуриран, степенуван, јасен, слоевит пристап (јасна хиерархија на патеки, повеќе пристапни точки)	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги, орто-фотографии
Просторна хиерархија	Градација од „приватно“ до „јавно“	Идентификација и картографирање на јавните, полујавните и приватните простори	Нагли или недефинирани транзиции, отсуство на било каква градација	Јасна секвенца: приватно, полуприватно, полујавно, јавно	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги, теренско набљудување
Образец на мрежата на колски движења	Конфигурација на уличниот систем	Анализа на конфигурацијата и хиерархијата на колските патишта	Еднообразна, но ефикасна мрежа (високо ниво на поврзаност, висока пермеабилност)	Комбинирана, предвидлива, периферно интегрирана, некогаш хаотична (ниска пермеабилност, добра локална и реонска поврзаност)	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги, орто-фотографии
Образец на „зелениот“ простор	Дистрибуција и интеграција на јавни/зелени простори	Мапирање на дистрибуцијата, обликот и поврзаноста на отворените зелени површини	Изолирани или неповрзани вегетативни простори, тешко достапни	Интегрирани, достапни и добро распределени јавни зелени простори	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	Планска документација, катастарски подлоги

Табела 5. *Ниво 3: Искуствени аспекти на формациите (Квалитативни индикатори)*

Ова ниво ги испитува перцептивните и насочувачките индикатори на просторот. Податоците ќе се соберат преку теренски техники.

Показател	Појаснување	Метод на мерење / Пресметка	Низок потенцијал за заедничко користење (0)	Висок потенцијал за заедничко користење (2)	Оцена	Извор на податоци
Физичка отвореност	Генерална видливост и пропустливост на просторот	Набљудување и проценка на визуелната проникливост и односот висина/ширина	Оградено, ограничено, скриено, кус досег на погледите	Отворени погледи, прегледност	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	План.документација, катастарски подлоги, снимки од гугл, теренско набљудување
Дефинираност на просторот	Просторни означувачи на можни употреби, кои поттикнуваат преговарање (вегетација, поплоченост итн.)	Теренско набљудување на планските физички и визуелни ограничувачи / дефинирачи на употребата	Фрагментирани, скромни во димензии, круто дефинирани простори, нефлексибилни рабови	Интегрирани простори: од поголеми недефинирани празнини до помали флексибилно дефинирани позиции	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	План.документација, катастарски подлоги, снимки од гугл, теренско набљудување
Пристапност до јавни институции	Физички пристап до јавните функции	Анализа на пешачката достапност до клучни функции и простори и интеграција на институциите во пешачкиот пејзаж	Периферно поставени институции, бариери во достапноста (улицы, несоодветни растојанија и сл.)	Јасно интегрирани јавни функции, повеќе опции за пристапност и соодветни растојанија	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	План.документација, катастарски подлоги, снимки од гугл, теренско набљудување, неформални разговори
Разновидност	Планска диференцијација на простори	Преглед на разновидни простори и атмосфери	Повторливи, еднообразни, монофункционални простори	Палета на разновидни простори, фрактален низ од разновидни атмосфери	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	План.документација, катастарски подлоги, снимки од гугл, теренско набљудување, неформални разговори
Човечки размер	Пропорција, размер човек-простор	Анализа на сразмерноста во односот простор-пешак	Монументално, стерилно, големи висини	Интимно, со приемлива пластичност, умерена висина	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	План.документација, катастарски подлоги, снимки од гугл, теренско набљудување
Тактилни/сетилни квалитети	Присуство на зеленило, сенка, материјална разновидност	Теренско набљудување на употребата на материјали, вегетација, сенка	Поплочено, пусто, еднолично	Вегетативен пејзаж, разновидност на материјалното опкружување	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	План.документација, катастарски подлоги, снимки од гугл, теренско набљудување
Социјална читливост	Јасност и диференцираност на социјалните зони (седење, игра, движење)	Анализа на леснотијата со која корисниците можат да ја „читаат“ и навигираат низ просторната структура	Збунувачка и нејасна структура на случувања, нечитливи зони за социјализација	Јасни функционално читливи простори	0 - низок потенцијал, 1 - среден потенцијал, 2 - висок потенцијал	План.документација, катастарски подлоги, снимки од гугл, теренско набљудување

Табела 6. *Епистемолошката тријада, излезни профили и индикатори*

Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство
Густина на изграденото ткиво	Урбан образец	Физичка отвореност
Густина на јавниот неизграден простор	Структура на урбанистичкиот блок	Дефинираност на просторот
Густина на население	Фасаден медијаторски слој	Пристапност до јавни функции
Густина на станбените единици	Пешачка пристапност	Разновидност
Густина на пешачката мрежа	Просторна хиерархија	Човечки размер
Густина на автомобилската мрежа	Образец на мрежата на колски движења	Тактилни/сетилни квалитети
Густина на намените различни од домување	Образец на „зелениот“ простор	Социјална читливост

1.6.4

Операционализација на поимите и индикаторите во контекст на животоприемчивоста, а преку потенцијалот за позаедничување

Како што беше споменато, концептуалната методолошка рамка се операционализира преку три аналитички нивоа, секое со специфични индикатори и методи за мерење / определување. Во рамките на секое ниво, потенцијалот на ансамблите за колективно користење се анализира систематски преку седум клучни индикатори, кои овозможуваат интегриран увид во морфолошката, структурната и комплексноста на искуството на просторот (табела 3, 4, 5).

Секој аспект се квантифицира со соодветни методи, што комбинираат објективни големини, планска и картографска анализа или теренско набљудување. На ниво на формациска густина (табела 3), големините вклучуваат проценти и застапена бројност на хектар, како што се густината на изграденото ткиво, процентот на јавните неизградени површини, густината на жителите и станбените единици, како и должината на пешачките и сообраќајните мрежи. Морфолошкиот образец (табела 4) се анализира преку картографското класифицирање на доминантниот урбан образец, големината и формата на блоковите, фасадното

обликување, пристапните структури, хиерархијата и интеграцијата на неизградените простори. На ниво на искусвени аспекти на формациите (табела 5) се користат и дополнителни теренски набљудувања за проценка на визуелна отвореност, флексибилност, човечки размер, сетилни квалитети и социјална читливост, комбинирајќи објективни и субјективни параметри за интегриран увид.

Критериумите за оценување на седумте индикатори во рамките на секое аналитичко ниво се дефинирани според проценка заснована на прагови⁹, односно принцип на оптимален опсег, наместо екстремни вредности. Оценувањето се движи од 0 до 2, при што 0 означува низок, а 2 висок потенцијал за позаедничување, овозможувајќи флексибилен, но прецизен инструмент за споредба меѓу различни урбани ситуации и обликовни типови.

На ниво на **формациска густина**, критериумите се поставени како квантитативни интервали што ја дефинираат „оптималната зона“ на густината. И премногу ниските и премногу високите вредности се оценуваат како неповолни (0), бидејќи:

- ниската густина не создава доволна критична маса за социјална интеракција,
- високата густина доведува до пренатрупаност и конфликт на при користењето, додека
- средните, балансираните вредности се оценуваат како висок потенцијал (2), бидејќи овозможуваат истовремено и достапност и интензитет на користење.

На ниво на **формациски образец**, критериумите се дефинирани преку типолошка и просторна читливост. Оценувањето се базира на тоа до кој степен просторот е јасно структуриран, постои ли препознатлива хиерархија и дали конфигурацијата создава услови за колективна употреба.

- фрагментирани, недефинирани и еднолични обрасци се оценуваат со 0, додека
- интегрирани, читливи и просторно високо артикулирани структури се оценуваат со 2.

На ниво на **искусвени аспекти на формациите**, критериумите се засноваат на феноменолошка и искусвена проценка. Оценувањето се однесува на степенот до кој просторот е достапен

⁹ Превод од „threshold-based evaluation“

и отворен; дали нуди разновидност и човечки размер и овозможува ли лесна социјална ориентација и интеракција.

- простори со ограничена перцептивна и функционална вредност се оценуваат со 0, додека
- простори што поттикнуваат присуство, задржување и интеракција се оценуваат со 2.

Индикаторите укажуваат на потенцијалот за позаедничување, посредно посочувајќи ја фигурата, односно заднината, го определуваат и потенцијалниот капацитет на просторот за колективно користење. На ниво на формациската густина, оптималниот баланс меѓу изграденото и неизграденото простор, умерената густина на населението и стабилните пешачки и сообраќајни мрежи, ја зголемува можноста за заеднички активности. Од аспект на формацискиот образец, јасната организација на блоковите, дефинираните јавни простори и структурираните пристапни рути, ја подобруваат просторно-тактилната читливост и интеракцијата меѓу корисниците. На искусствено ниво, просторите што се јавни, достапни, флексибилни, со човечки прифатлива пропорција и сетилни квалитети, овозможуваат природна социјална интеракција и создаваат услови за инклузивно и активно користење на јавните површини.

1.6.5

Релациска структура: интегрирање на сите чинители и модел за евалуација

Евалуацијата на урбаниот простор претставува клучна фаза во разбирањето на неговото функционирање и потенцијал за трансформација. Таа, како и самата аналитичка методологија, не се ограничува на мерењето на физичките параметри, туку го разгледува просторот како динамичен однос меѓу материјалните форми, нивната конфигурација и искусствените димензии на користењето.

Целта на подолу прикажаните матрици е да се воспостави структура што ќе ги интегрира различните аналитички пристапи во единствен процес што овозможува споредливост и интерпретативна длабочина на предложените обликовни типови. Истото ја поставува евалуацијата не само како метод, туку и како алатка за критичко читање и преобликување на јавниот простор.

Аналитички нивоа

(формациска густина – формациски образец – искуствени аспекти на формациите)

Индикатори за евалуација

(n = 7; скала 0–2)

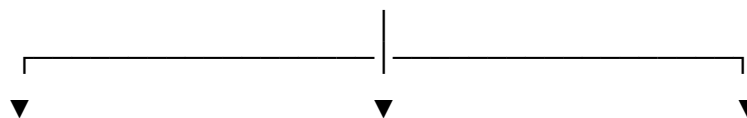
Излезни профили

(профил на густина / индекс на образец / оценка на искуство)

Вкупен индекс на позаедничување

(0–42)

Низок потенцијал

(1–14)

Среден потенцијал

(15–28)

Висок потенцијал

(29–42)

Табела 7. Приказ на процесот на евалуација: интегрирање на сите чинители и излезни квалификации

Табела 8. *Релациска структура: интегрирање на сите чинители и излезни профили*

Аналитичко ниво	Фокус	Метод на мерење	Резултат
Формациска густина	Квантификација на просторот	Објективни големини	Профил на густина
Формациски образец	Просторна конфигурација	Типолошка одредница	Индекс на образец
Искусствени аспекти на формациите	Искусствени просторни квалификации	Квантитативно-квалитативен хибрид	Оценка на искуство

Во оваа рамка, трите таксономии, формациската густина, формацискиот образец и искусствените аспекти на формацијата, информираат од различна перспектива за истиот урбан простор и резултираат во соодветен профил на ансамблот. Формациската густина го дефинира профилот на густината, односно интензитетот и распределбата на изградениот простор и неговата способност да поддржи позаедничувачка активност. Формацискиот образец го дефинира индексот на образецот, што ја мери просторната конфигурација, поврзаноста и отвореноста на структурите кон колективната употреба. Искусствените аспекти на формацијата даваат оценка на искуството, што ги синтетизира перцептивните и квалитативни вредности на просторот, одразувајќи го неговиот потенцијал да биде согледан како заеднички, достапен и инклузивен.

Предложениот модел за евалуација ја операционализира релациската структура преку мерлив систем на индикатори што се анализираат во рамките на трите аналитички нивоа. На тој начин, секоја димензија на урбаниот простор (материјалната, структурната и искусствената) се проценува според нејзиниот придонес кон заедничкото користење и колективниот потенцијал на местото. Седумте индикатори во секое ниво ја отсликуваат реалноста, но и релациска мрежа на можности. Притоа, односот меѓу трите епистемолошки нивоа и конечната оценка се воспоставува преку принцип на **хоризонтална и вертикална интеграција**.

Хоризонтално, секое аналитичко ниво (формациска густина, формациски образец, искусствени аспекти на формациите) содржи седум индикатори кои се оценуваат со вредности од 0 до 2. Збирот

на овие вредности формира **парцијален резултат (0–14)** за секое ниво, што резултира со три излезни профили:

- профил на густина
- индекс на образец
- оценка на искуство

Вертикално, овие три профили не се третираат изолирано, туку како меѓусебно зависни слоеви на ист просторен феномен. Нивната интеграција се врши преку **сумирање на поените**, при што секое ниво има еднаква тежина во конечната оценка. На тој начин:

- морфолошките карактеристики (густина) го дефинираат **капацитетот** на просторот,
- структурните карактеристики (образец) ја дефинираат **организацијата**,
- искуствените карактеристики ја дефинираат **употребливоста и доживувањето**.

Конечниот резултат (0–42) претставува синтетички индикатор што ја изразува **конвергенцијата меѓу формата, структурата и искуството**, односно степенот до кој тие три димензии се усогласени во поддршка на позаедничувањето.

Табела 9. Релациска структура: модел за евалуација

Аналитичко ниво	Индикатор	Поени	Максимум поени	Резултат
Формациска густина	7	0-2	14	Профил на густина
Формациски образец	7	0-2	14	Индекс на образец
Искуствени аспекти на формациите	7	0-2	14	Оценка на искуство
Вкупно	21	0-2	42	Севкупен потенцијал за заедничко користење

По дефинирањето на системот на поени, јасно се воспоставува интерпретативна скала што го преведува квантитативниот резултат во квалитативна проценка на потенцијалот за позаедничување. Вкупниот збир на поени, кој се движи од 0 до 42, се интерпретира преку три интервали:

- **1–14 поени** (низок потенцијал за позаедничување)
- **15–28 поени** (среден потенцијал за позаедничување)
- **29–42 поени** (висок потенцијал за позаедничување)

Оваа тристепена класификација овозможува не само рангирање на различни ансамбли, туку и нивно позиционирање во однос на критичните прагови на трансформација, од простори со ограничен капацитет за колективно користење, преку простори со латентен потенцијал, до простори што веќе поседуваат изразени карактеристики на „позаедничен“ простор.

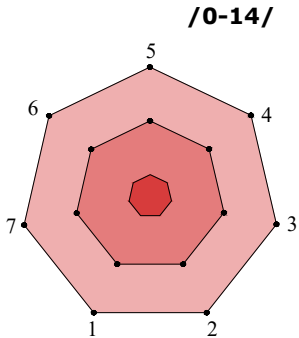
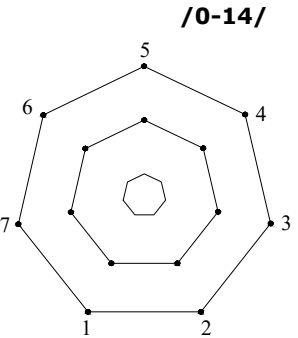
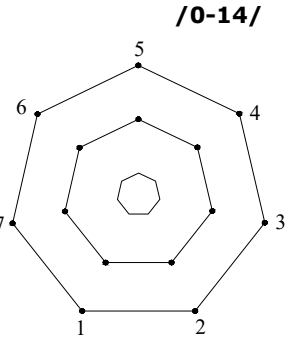

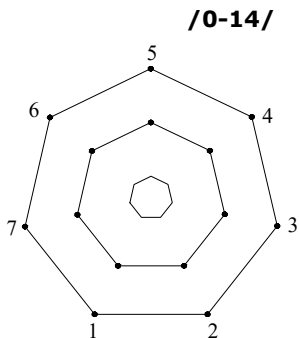
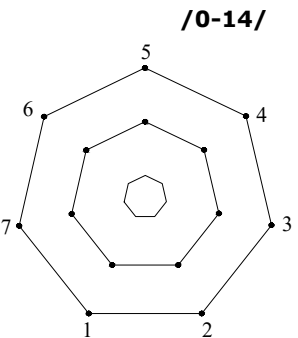
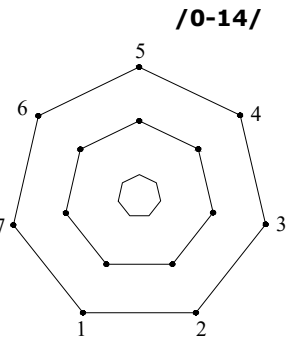

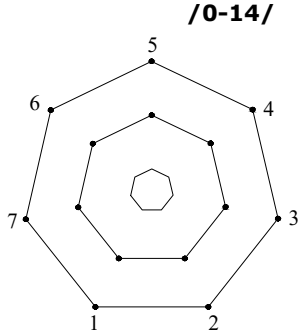
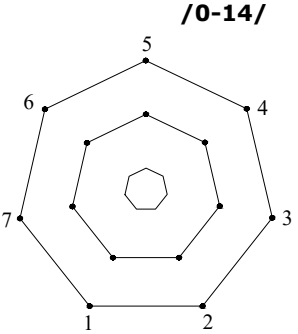
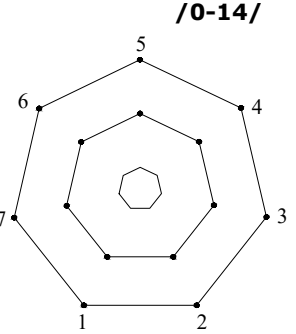
Конечно, интеграцијата на трите излезни профили овозможува холистички модел за евалуација. Сумирањето на резултатите од сите три нивоа овозможува да се пресмета вкупниот потенцијал за позаедничување, како интегрален индикатор што ги обединува квантитативните прагови, типолошките обрасци и искусствените квалитети на јавниот неизграден простор. Моделот овозможува да се идентификува не само состојбата на просторот, туку и неговата способност да се трансформира во активен, инклузивен и споделен урбан ресурс.

Имајќи ги предвид ваквите повеќеслојни критички согледувања на станбените ансамбли, истражувањето се насочува кон следните клучни прашања:

- Како се манифестираат морфолошките карактеристики на линиската, кластерската и композитската формација преку индикаторите на формациската густина, формацискиот образец и искусствените аспекти на формацијата?
- Во кој обем изборот на епистемолошка основа (позитивистичка наспроти интерпретативна) го детерминира толкувањето на врската меѓу просторната форма и социо-просторните манифестации?
- Како може да се демонстрира и уважи методолошката комплементарност на квантитативните и квалитативните пристапи во евалуацијата на неизградените простори?

Во таа насока како просторни и теоретски определувачи и теоретска поддршка на овој истражувачки процес се разгледува концепциската позадина на следните термини: станбен ансамбл, единица на соседство, неизградени простори, споделен пејзаж и животоприемчивост.

Табла 1 Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили

Обликовен тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство
			
			
			

2

**ПРОСТОРНИ СОЦИО-МОРФОЛОШКИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА
СТАНБЕНИТЕ АНСАМБЛИ**

(Дефинирање на клучните поими и концепти)

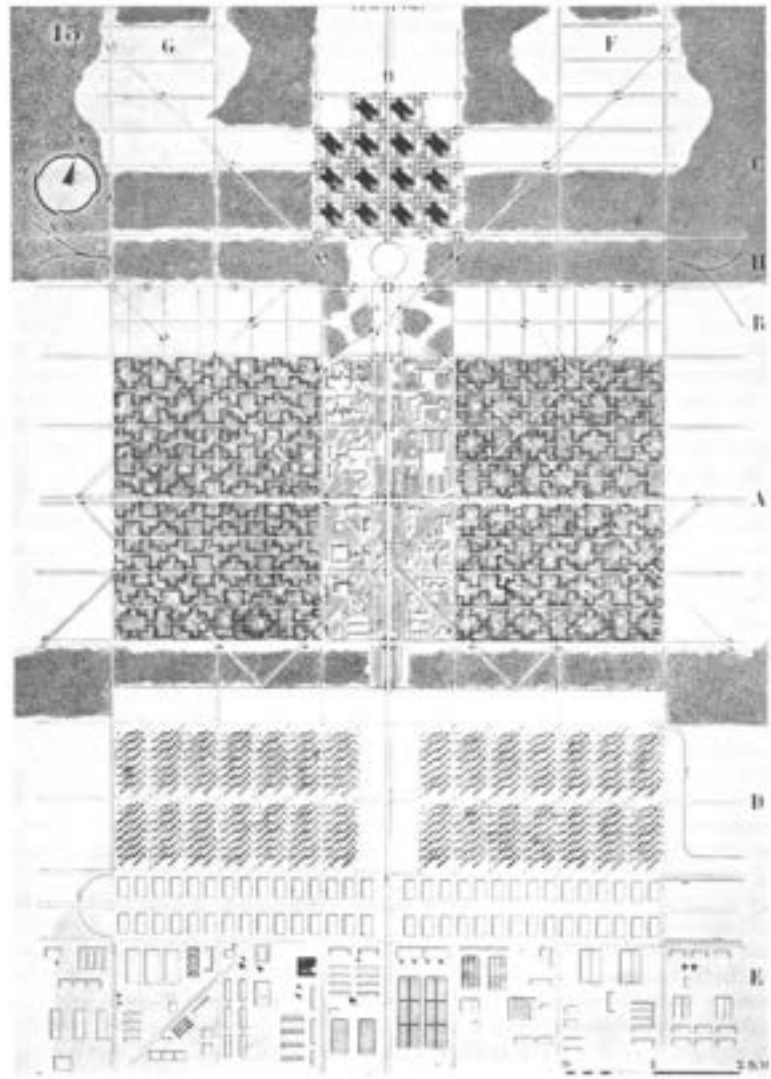
2.1

Станбен ансамбл

Пост-воениот период означува радикална парадигматска промена во урбаната морфологија, детерминирана од екстензивната индустријализација и интензивната демографска експанзија во градовите. Овој процес резултира со бројни територии на фокусирана станбена акумулација, која се манифестира преку дихотомијата меѓу периферната субурбанизација и внатрешната консолидација на постојните урбани ткива. Токму во текот на оваа урбана трансформација се потврдуваат станбените ансамбли како прикладна и прилагодлива формација.

Во современите студии од урбанизмот, поимот „станбен ансамбл“ се користи за да се опише просторно-организирана агломерација од една или повеќе типологии на колективно домување интегрирани преку структуриран јавен неизграден простор и споделена инфраструктура. Тој не е случаен збир на згради, туку комплексен систем со јасни просторно-социјални односи што го одредуваат секојдневното практикување живот и воспоставуваат континуитет меѓу архитектонската форма и јавниот домен.

Овие ансамбли имаат историски корени во модернистичките проекти на почетокот на XX век, кога архитектите и планерите се обидуваа да одговорат на акутните социјални и економски предизвици на градовите со нови форми на домување. Во основата на обликувањето на споменатите урбани структури лежат принципите што ги промовира движењето познато како Интернационален конгрес на модерната архитектура (CIAM) и тука се вбројуваат: радикално разделување на функциите, максима за светлината, воздухот и просторот, како и создавање на зелени површини како интегрален дел од станбеното ткиво. Според Мамфорд (Mumford, 2000), овие принципи се значително повлијаени од идеите на Ле Корбизје, чија утописка визија „Озарен град“, во кој урбаниот простор е реконфигуриран во систем на хиерархиски диференцирани нивоа, каде станбената функција е десолидизирана и инкорпорирана во екстензивни зелени територии (Le Corbusier, 1967). Суштината на овој концепт не е во механичката акумулација на волумени, туку во една специфична „просторна композиција на густината“, која не е насилно „збиена“ туку просторно „компонирани“. Ваквиот пристап овозможува висока концентрација на жители без компромитирање на просторниот комфор, преку стратешка дистрибуција на јавни и колективни функции во рамките на отворениот план.

Слика 2. Озарен град, 1967, Ле Корбузје и Жанере. План на зонирањето во паралелни ленти: од канцеларии (горе), преку домување (средина) до индустрија (долу). (Извор: *The radiant city: Elements of a doctrine of urbanism to be used as the basis of our machine-age civilization*)

Оваа парадигма за дефинирана, но пермеабилна густина, ќе изврши пресудно влијание врз еволуцијата на поствоените модернистички ансамбли на глобално ниво. Така, еволуцијата на станбените територии во европскиот контекст, е водена од императивите за густина, ефикасна искористеност на земјиштето и типолошка асоцијативност. Ваквата операција подразбирала стратешка дистрибуција на функционално детерминираната станбена маса врз дефиниран просторен опсег, каде што и покрај топографските или композициските варијации, структурите се артикулирале како јасно препознатливи и семантички дефинирани форми на колективното домување (Urban, 2011).

Во тој контекст, Ганделсонас тврди дека само кога архитектурата е развиена како дискурс со препознатливи елементи во формален однос и со правила, кои го регулираат тој однос (со други зборови граматика), само тогаш субјектот добива „јасна конфигурација“ (Gandelsonas, 1998) и може да стане предмет на критичко разгледување. Следејќи ја таа насока, овој труд ги разгледува станбените ансамбли како урбан сегмент составен од формации од објекти за домување, кои во себе интегрираат конститутивни правила на архитектонскиот (урбанистичкиот) објект и прикажуваат кохерентна материјална граматика во просторот.

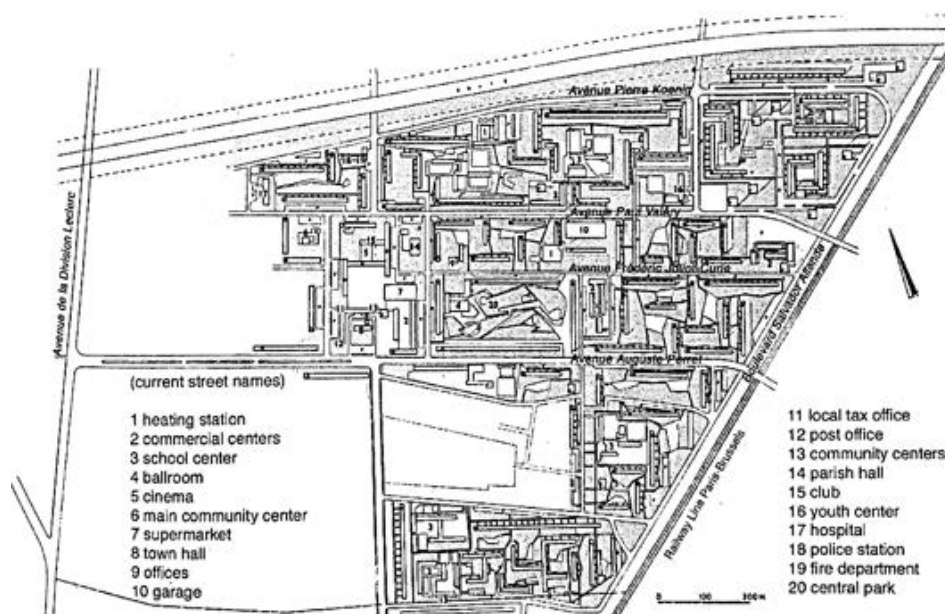
Слика 3. Станбен комплекс во Берлин-Бриц, Германија, 1925-1933, Таут и Вагнер. (Извор: *The Growing house: Das wachsende Haus*)

Еден од најпознатите примери на овие асоцијативни обрасци се „Берлинските модернистички станбени комплекси“¹⁰, група од шест станбени комплекси изградени во Берлин под Вајмарската република, кои денес се на УНЕСКО-вата листа на светско наследство (UNESCO, 2008). Овие ансамбли, со станбените блокови, неизградените простори, градините и комуникациските коридори, демонстрираат чиста и граматички прецизна палета на урбанистички обрасци, при што јасно ја артикулираат улогата на јавниот простор како социјален ресурс наедно со домувањето (Haspel & Jaeggi, 2007). Хаспел и Јеџи објаснуваат како впрочем, Бруно Таут и Мартин Вагнер го користеле просторот (градините и дворовите) како средство за социјална еманципација.

Понатаму, комплексите од модернистичката ера не само што ја поставуваат основата на теоретските концепти за колективното домување, туку и ја артикулираат улогата на социјалната

¹⁰ Превод од „Berlin Modernism Housing Estates“

инфраструктура (училишта, градинки, здравствени домови и сл.) во рамките или во непосредна близина на ансамлот. Овој аспект ја надминува простата архитектонска форма и програмски ги асоцира ансамбите со повисоки цели на социјална рамноправност и функционална интеграција.

Слика 4. План на комплексот Сарсел, Франција, 1965-1970, Болу и Лабрудет. (Извор: *Tower and Slab, Histories of Global Mass Housing*)

На пример, некогашните „големи ансамбли“¹¹ во Франција претставуваат проширување на идеите за големи, преплетени станбени структури, каде што густината е комбинирана со специфични јавни и полујавни услуги за да се создаде егалитарен, социјабилен и самодоволен контекст (Dufaix & Fourcaut, 2004). Слични практики можат да се забележат и во други примери, каде што логиката на распоредување зеленило, услуги и колективни простори, околу станбените групи, има за цел да ги намали социјалните и функционалните празнини меѓу индивидуалните објекти и поширокиот градски организам.

Теоретски, ова ја поставува основата за разбирање на ансамлот како урбана форма која ја синхронизира архитектонската, социјалната и инфраструктурната логика. Ансамлот станува вид

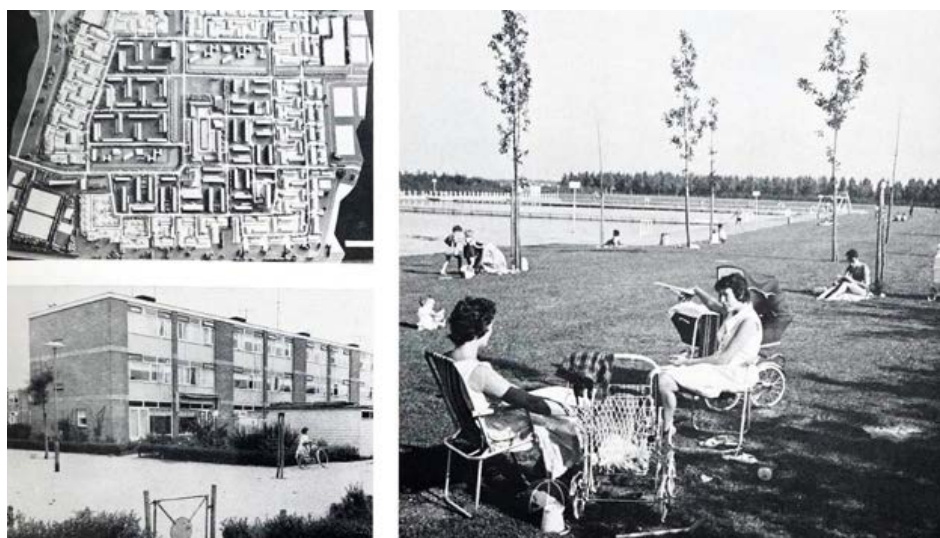
¹¹ Превод од „grands ensembles“

урбан систем со нивоа на организираност што ја надминува простата геометрија, вклучувајќи сложени просторни релации меѓу жителите, објектите и јавните функции.

Во оваа смисла, модернистичкиот ансамбл може да се согледа како крстосница на три домени: прво, архитектонскиот домен со неговиот фокус на објектот и поединечни станбени типологии; второ, урбанистичкиот домен со неговата способност да создава системи на места и движења; и трето, социјалниот домен со неговата способност да создава просторни услови за колективни практики и заедништво. Ансамблот, во ваквата перспектива, станува критичен аналитички објект за разбирање на развојот на животниот простор во модерни и постмодерни услови и овозможува длабока интеграција меѓу теоријата и практиката на планерството, архитектурата и социјалните науки.

Историскиот преглед на Урбан (Urban, 2011), ваквите станбени формации ги прикажува како „екрани“ на кои се проектирани најдлабоките стравови и желби на општеството, при што физичката форма на кулите и плочите станува носечка структура за социјална и архитектонска метаморфоза. Колективното домување во Европа се развива врз два принципи: првиот е стандардизацијата на дизајнот и примената на индустриски градежни техники, кои радикално ја менуваат природата на станбената конструкција; вториот е вербата во егалитарни услови на живеење како социјален идеал, поттикнуван од патерналистичката држава како негов најефикасен промотор. Овие два принципа го објаснуваат континуитетот на домувањето во станбените комплекси низ мноштво културни и политички граници, при што државните интервенции обезбедуваат материјална сигурност и противтежа на социјалната поларизација, но истовремено носат ограничувања на индивидуалната автономија.

Во практиката, според согледувањата на Урбан (Urban, 2011), истиот концепт се реализира различно во зависност од контекстот: во Скандинавија и во социјалистичките земји се применуваат комплекси од станбени блокови како дел од државната социјална програма, додека во САД, Бразил, Индија или Јужна Кореја, државната интервенција е помалку директна и се одвива преку регулирање на пазарот на домување и кооперативни механизми. Овие разлики објаснуваат зошто слични архитектонски и урбанистички концепти имаат различен исход во различни контексти, од успех во Москва или Шангај до критика и редизајн во Чикаго, Париз или Берлин.

Слика 5. Хохфлит Зауд (Мејвуплат и Зомплат), Ротердам, Холандија, 1947. (Извор: *Rotterdam, stad in beweging*)

Слика 6. Фужине, Љубљана, СФРЈ, 1976. (Извор: *LUZ60. 60 let Ljubljanskega urbanističnega zavoda. LUZ, Ljubljana, Slovenia*)

На територијата на СФРЈ, формирањето на станбени ансамбли за колективно домување, започнува по Втората светска војна како дел од државната политика за обезбедување на егалитарни услови на живеење. Во големите урбани центри, вклучително и Скопје, модернистичките населби се развиваат во ист правец, врз основа на стандардизација на станбениот блок, рационално планирани јавни простори и интегрирана социјална инфраструктура. Особено по катастрофалниот земјотрес во 1963 година, во Скопје, примената на модернистичките принципи на планирање се интензивира, а станбените ансамбли стануваат клучни носечки

структури во процесот на реконструкција и проширување на градот.

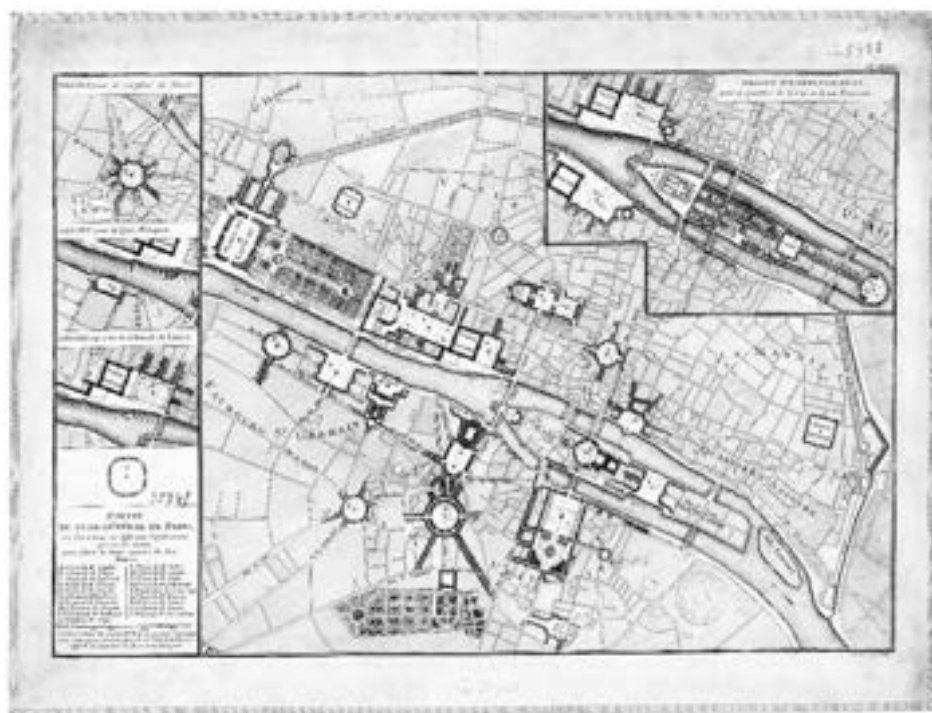
Морфолошкиот дијапазон на овие форми значително варира во зависност од нивната урбана позиција и степен на интегрираност; тие се појавуваат како централни градски структури или периферни формации, составени од нискокатни станбени блокови, кули или сложени хибридни ентитети. Сепак, она што ги обединува овие комплекси надвор од нивните формални карактеристики е синтаксата на просторот и специфичните значенски групации. Овие две детерминанти се клучни за дефинирање на неизградениот простор меѓу зградите, што во овој труд се третира како примарна сфера на истражувањето.

Научниот дискурс на овој труд пристапува кон станбените ансамбли како кон материјална манифестација на колективниот живот. Преку нивната анализа се разоткрива социјалната граматика на градот, онаа на модернистичкиот етос, но и актуелната, на плурализмот. Истражувањето на јавните неизградени простори во овој контекст овозможува дешифрирање на начините, на кои архитектурата го обликува колективното искуство, претворајќи го станбениот комплекс од технички волумен во социјален кондензатор.

2.2

Станбена единица

Архитектурата е „надградба“ на економските, општествени и политички вредности што ја создаваат. Во таа насока, Ајмонино (Ajmonino, 1974), следејќи го процесот, во кој буржоазијата своевремено се обидела да се дистанцира од историјата понудувајќи нов модел за општеството, тој ја анализира просветителската стратегија за трансформација на еден суштински средновековен град во модерен, делувајќи на него на дисконтинуиран начин, преку лоцирање на нови институционални згради. Распоредот на новите градби дури и во еден постоен град, според него може да го преуреди начинот на функционирање, што за прв пат било прикажано со воздушната визија за Париз на Пјер Пате од XVIII век, кој во функција на монархот во генералниот план на Париз на избрани локации поставува обележја што се асоцираат со кралот и создаваат сосема нова градска променада, но и нова ментална мапа на градот. Модернистичкиот пристап, во тој контекст, кон трансформацијата пристапил преку домувањето, а се фокусирал на територијалното разместување на социјалната инфраструктура како организациско и врзивно ткиво на новиот град.

Слика 7. Дел од генералниот план за Париз на Пјер Пате, 1765. (Извор: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84443896.r=patte?rk=171674;4>)

Така, при разгледувањето на планерската динамика во домувањето, на почетокот на XX век може да се воочи традиција наследена уште од утописките идеи на претходниот век, а тоа е одговорот на актуелните општествени проблеми да се бара токму преку концептуалната трансформација на веќе населените и новосоздадените простори. Дистинкцијата во однос на претходното столетие, XX век ја гради преку старо-новата улогата на архитектурата, односно преку актуелизирањето на нејзините социолошки аспекти. Овојпат, преку неа се моделира општеството на новиот век, токму преку архитектонскиот образец за заедници, а не обратно, што било случај во просветителството.

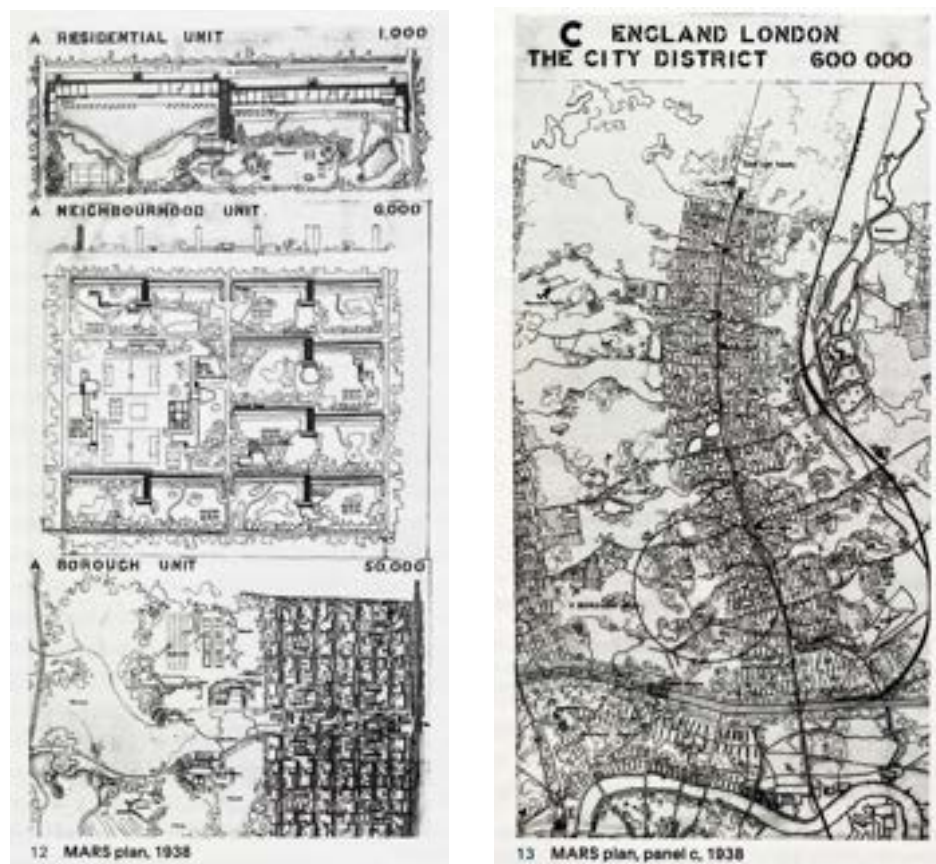
Во расправите на повеќе архитекти и теоретичари од крајот на XIX век и почетокот на XX век се среќава поимот заедница, сместена во различни просторни модули, како планерски елемент со чија манипулација би се надминала акутната состојба и незадоволството од состојбата во градовите. Во своето истражување Броди (Brody, 2009), прави преглед на историскиот развој пред и по официјалното претставување на концептот на единицата за соседство на Кларенс Пери, притоа потенцирајќи го неговиот придонес. Тоа што го издвојувало моделот на Пери од моделите на останатите современици, според Броди, е неговата

прагматичност, рационалност, но и приспособливост. Овие особености ја градат реторичката моќ на концептот на единицата за соседство, подразбирајќи способност да се одржува силен идентитет, истовремено изразувајќи информациска многузначност, пристапна и разбирлива и за останатите професионални контексти, покрај архитектонскиот.

Слика 8. Единица на соседство, 1929, Пери. (Извор: *New York Regional Survey, Volume 7*)

Воведувањето на единицата на соседство како планерска алатка и манипулирањето со урбаната структура, се базирало на замислата дека оваа планерската единица треба да биде дефинирана како просторна целина, територија ослободена од артериски сообраќај и самодоволна во однос на дневните потреби на жителите и со нив поврзаните услуги (Lynch, 1981). Во тој контекст, во своето дело „Домување во машинската ера“, Пери (Perry, 1929) ја прецизира својата теорија и наведува шест принципи на формирање на една единица на соседство: големина, граници, неизградени простори, локација за институциите, локални снабдувачки места и внатрешен уличен систем.

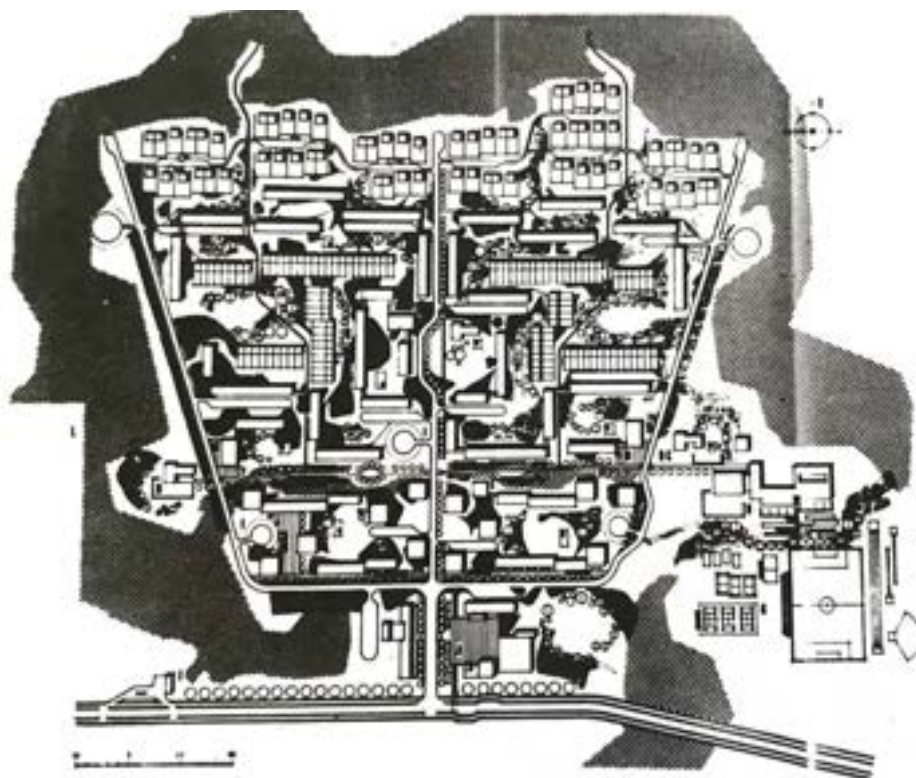

Слика 9. План за развој на Лондон, 1938, Група МАРС. (Извор: *Atlas of The Functional City. Ciam 4 and Comparative Urban Analysis*)

Во вториот квартал на XX век, а особено во втората половина на векот, стремјот на одредени модернистички теоретичари и архитекти за организирање на градовите на рационален начин, прераснува во историска неопходност по разурнувањето на градовите како последица од војните, но и заради новиот бран на индустрискиот развој и миграцијата на населението кон градовите. Притоа, суштинската утописка димензија на модернизмот не лежела единствено во фасцинацијата од машината или ефикасната технологија, туку повеќе во модернизмот како конкретна стратегија за апсорпција на кризата, надминување на општествената несигурност преку стабилноста на планот (единицата на соседство) со цел систематизација на катастрофите и насочување кон продуктивност (Marullo, 2010).

Овој глобален стремјот кон просторна разбирливост и читливост на организацијата, својата највисока артикулација во поствоениот југословенски контекст (1945–1991) ја достигнува преку специфичниот модел на месната заедница. Како планерска и

самоуправна единица, месната заедница директно ја материјализира социјалистичката премиса за колективното во физичкиот простор. Таа се манифестира преку прецизно дефинирани просторни агломерации, визуелни групи, соседства и станбени ансамбли, кои не се само производи на техничката практичност, туку се засновани на една поширока социјална и политичка логика на здружување.

Слика 10. Теориски модел на станбена единица (месна заедница) разработена на работилница водена од Едвард Равникар, 1958. (Извор: Način stanovanja u gradu: urbano programiranje)

Следствено, во оваа рамка, месната заедница престанува да биде само територијално-административна единица и се трансформира во основен морфолошки градивен блок на градот. Нејзиниот дизајн е насочен кон воспоставување рамнотежа помеѓу приватната сфера на домувањето и колективниот пристап до социјалната супраструктура, со што се обезбедува функционална и социјална хомогеност. Сепак, ваквата урбанистичка пракса, која се потпира на јасна хиерархија на јавниот простор, доживува радикален прекин на почетокот на 1990-тите години. Со преминот кон пазарен плурализам, настанува дезинтеграција на овие колективни

системи, отворајќи го патот за една нова, фрагментирана планерска парадигма.

2.3

Неизградени градски простори

Осврнувајќи се на значајните промени во прото-индустриското општество, Монестироли (Monestiroli, 2000) прецизно ги опишува нивните последици врз урбаното планирање и го нагласува нивното влијание. На пример, преку споредбата на модели на затворени и отворени градови, Монестироли доаѓа до појасно разбирање на трансформациите што ги доживуваат современите теории за урбан дизајн и нивните составни елементи. Така, тој заклучува дека големите зелени површини, како јавните паркови, постепено ја преземаат поврзувачката улога што претходно ја имало градежното ткиво, односно „кампус моделот ја преплавува густата урбана средина“.

„Природата“ во XX век се јавува како спасител на градот во различни случаи. На почетокот манифестирана како формални приватни градини и јавни паркови на растечките градови имитирајќи го моделот на градови-градини на Ебенезер Хауард, започнува да се манифестира како неформален пејзаж во модернистичките станбени блокови од триесеттите години на XX век. На ниво на урбан дизајн ова довело до промена на парадигмата, па „ритамот на пејзажот“ - како што кажува Зигфрид Гидеон во 1931 – требало да ја дефинира структурата на станбените блокови, соседствата и градот, имајќи ги како субординирани сите нивни градби. Моделот на градот-градина бил надминат од моделот на урбан пејзаж. (Domschky et al., 2022)

Модернистичките модели на урбанизација, промовирајќи го распаѓањето на традиционалните типологии на просторите за домување директно поврзани со улицата, доведуваат до исчезнување на дотогаш архитектонски дефинираните јавни простори. Митот за дисперзијата на урбаните живеалишта, промовиран од авангардните движења во 1920-тите, преку процесот на трансформација на урбанистичкото планирање и обликување, резултира со нова асоцијативност на повеќе нивоа; меѓу населбите и нивната околина, преку врските во ткивото на самата населба, па сè до асоцијативното поврзување во рамките на станбените ансамбли. Ова систематско поврзување, како дел од изградбата на идентитетот и истражувањето на можностите за асоцијација, создава диференцирана мрежа на простори,

отворени и затворени што соодветствуваат на човековите потреби и поттикнуваат социјални односи.

Слика 11. Населба Шошенска 6, Љубљана, 1966. (Извор: https://issuu.com/aaschool/docs/thesishts_masha_tatalovic/7)

Неизградените простори што се дел од комплексите за домување, се конципирани како јавни простори, наменети да обезбедат бенефит за популацијата со ограничени примања и расположлив мал приватен станбен простор, како и место за одвивање на социјалните, економските и активностите од културниот живот. Во првичните планови, морфо-типолошката класификација на овие простори е во однос со тогашните генерални концепти за функционална диференцијација и модернистичка категоризација. Како резултат на тогашните ставови, но и можности за сеопфатно обликување и реализација на јавните простори, во бројни случаи, се среќаваат растегливо дефинирани површини од аспект на просторноста и програмата, кои во подоцнежните процеси на планирање и управување прераснуваат во значаен ресурс за процесот на трансформација.

Во минатото, а особено денес, овој урбан пејзаж е предизвикан од зголемениот интерес за негова апропријација и реапропријација, што често резултира со губење на неизградениот јавниот простор, негово привремено или трајно присвојување, некомпатибилна реутилизација и слично. Ваквите практики се забележуваат во многу градови (поретко во СФРЈ) во периодот непосредно по Втората светска војна, каде сегрегацијата на физичкиот простор влијае врз достапноста на неизградениот простор. Како резултат на плански решенија, кои целат кон максимизирање на бројот на единици од одредени станбени типологии (едносемејни куќи), на сметка на

споделените простори за заедницата, неизградената површина на места се зголемува, а во други се намалува. Ова доведува до недостиг на јавен простор во многу приградски области изградени во споменатиот период, но и кај централните што го губат расположливиот неизграден простор како резултат на политиките на згуснување.

Во современиот град, овој недостаток се среќава речиси без исклучок и без разлика на нивната локација, што секако го отежнува процесот на градење заедница и чувството на заедништво. Свкупно, сегрегацијата на физичкиот простор, а со тоа и на социјалните групи, има значително влијание врз достапноста и пристапноста на неизградениот простор и придонесува за создавање на разлики во однос на квалитетот и користењето на овие простори.

2.4

Споделен пејзаж

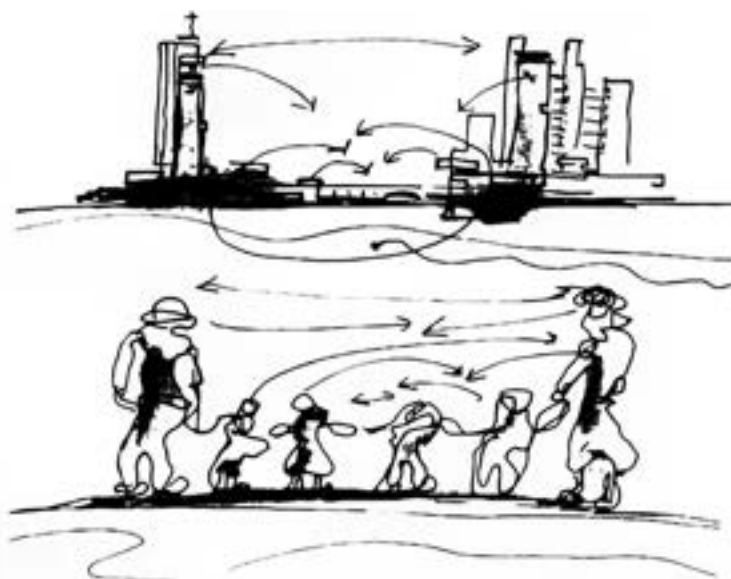
Поимот „споделен пејзаж“ не упатува само на физичка отвореност или заедничка достапност на просторот, туку и на сложена мрежа на односи, практики и значења, преку кои просторот се користи, присвојува и одржува што директно ја отвора потребата за попрецизно разграничување помеѓу јавниот, како формално достапен и колективниот, како социјално произведен простор. Впрочем, разликата помеѓу јавниот и колективниот простор не е само термилошка, туку суштински ја отвора дебатата за тоа како просторот функционира, кому му припаѓа и како се користи. Во македонскиот контекст, оваа разлика е дополнително усложнета поради преводот и употребата на терминот „јавен неизграден простор“¹², кој директно се врзува со морфолошката дистинкција изградено/неизградено (Сиљаноска, 2026). Според Јасмина Сиљаноска за разлика од англиската терминологија, каде „јавен простор“¹³ може да биде и „внатрешен“ (на пример, трговски центар), во македонскиот јазик јавноста на просторот често се чита преку неговата физичка отвореност, а не преку неговата социјална достапност.

Токму тука интервенцијата на Метју Кармона (Carmona, 2014) е клучна. Тој го проширува поимот на јавен простор преку повеќеслојна рамка, која вклучува морфолошки, функционални, социјални, перцептивни и временски димензии. Во оваа смисла, јавниот простор не е фиксна категорија, туку континуум на јавност,

¹² Превод од „public open space“

¹³ Превод од „public space“

каде степенот на јавност варира во зависност од пристапот, употребата и значењето. Просторот може да биде формално јавен, но социјално празен, или обратно, формално приватен, но де факто јавен преку секојдневна употреба. Оваа констатација отвора простор за една понијансирана дистинкција: јавноста не е доволна сама по себе да гарантира социјалност. Тука влегува концептот на колективен простор, кој не се дефинира преку правен статус, туку преку начинот на користење и социјалните односи што се одвиваат во него.

Слика 12. „Дијаграм на пријателството“, или како архитектурата може да стане експресија на човечкото однесување, 1961-1962, Бакема. (Извор: *Dosoto Journal*, 65)

Во таа насока, размислувањето на Фумихико Маки (Маки, 1964) нуди важна теоретска подлога. Наместо да ги класифицира просторите како јавни или приватни, Маки се фокусира на релациите помеѓу елементите и на концептот на „колективна форма“¹⁴. Просторот, во неговата теорија, не е дефиниран однапред, туку се појавува како резултат на поврзаност¹⁵, повторување и постепен раст. Особено во неговиот модел на „групна форма“¹⁶, се создаваат просторни конфигурации, кои овозможуваат блискост, интеракција и адаптација, како предуслови за појава на колективност. Оттука, колективниот простор може да се разбере како емергентна состојба, која произлегува од одредена просторна логика. Не се работи за тип на

¹⁴ Превод од „collective form“

¹⁵ Превод од „linkage“

¹⁶ Превод од „group form“

простор, туку квалитет што се појавува кога просторот овозможува релации.

Во таа насока, коментирајќи ја состојбата на човекот пак, во истоименото дело, Кенет Фрамpton (Frampton, 1979) поаѓа од критичката дијагноза за падот на јавниот, политичкиот живот и на самата идеја дека активното учество во колективното самоуправање може да биде значаен потфат наспроти атомизирачките и нормализирачките сили на капитализмот и модерната бирократска држава. Како понатамошен развој на оваа мисла, заинтригиран од идејата дека урбаното позаедничување¹⁷ може да се земе за политички концепт, Дејвид Харви (Harvey, 2012) тврди дека просторот, сметан за јавен, треба да се отвори за сите луѓе да се среќаваат, збунат, па дури и да влезат во конфликт за да ги разрешат проблемите. Тој понатаму сугерира дека треба да го ослободиме јавниот простор од државно управување и ексклузивни државни активности.

Дополнително, Ставрос Ставридес (Stavrides, 2016) потенцира дека заедничките простори мора да се издвојат од оние кои ги препознаваме како јавни, со оглед на тоа што тие се јавуваат на споделени територии, а се резултат на преговори или пак колективни дејствија што произлегуваат од одредена потреба. Наспроти нив, јавните простори се секогаш управувани од одредено владино тело авторизирано за истото. Зависно од периодот на настанување и спецификите на тоа тело, истото воспоставува правила на користење, кои можат да се движат од автократски до такви што се засновани на демократија.

Доколку се погледне истражувањето на оваа тема на Том Авермате (Avermaete, 2021) може да се согледа дека во општите теории на позаедничувањето, малку внимание е посветено на значењето на градот како заеднички ресурс¹⁸ и како една од главните опипливи форми на заедништво. Тој истакнува дека „ритуалите, задоволствата и политиката на соработка“ именувани од Ричард

¹⁷ „Позаедничување“ се предлага да се користи како превод на „commoning“ со цел да се нагласи процесниот, дејствен и релациски карактер на создавањето на заедничкото, односно дека заедничките ресурси не се однапред дадени, туку се резултат на континуирани општествени практики на користење, грижа и управување. Во англискиот јазик, „commoning“ не е именка во класична смисла, туку глаголска именка (gerund) која произлегува од глаголот „to common“. Ова е клучно: терминот не означува „нешто што постои“ (како „commons“), туку нешто што се прави. Преводот „позаедничување“ се обидува да ја задржи токму оваа глаголска димензија, преку префиксот „по-“ и суфиксот „-ување“, кои во македонскиот јазик означуваат процес, дејствие и траење. За разлика од зборот „заедничко“ (кој е придавка) или „заедништво“ (кој означува состојба), „позаедничување“ укажува на активно создавање на заедничкото.

¹⁸ Превод од „common pool of resources“

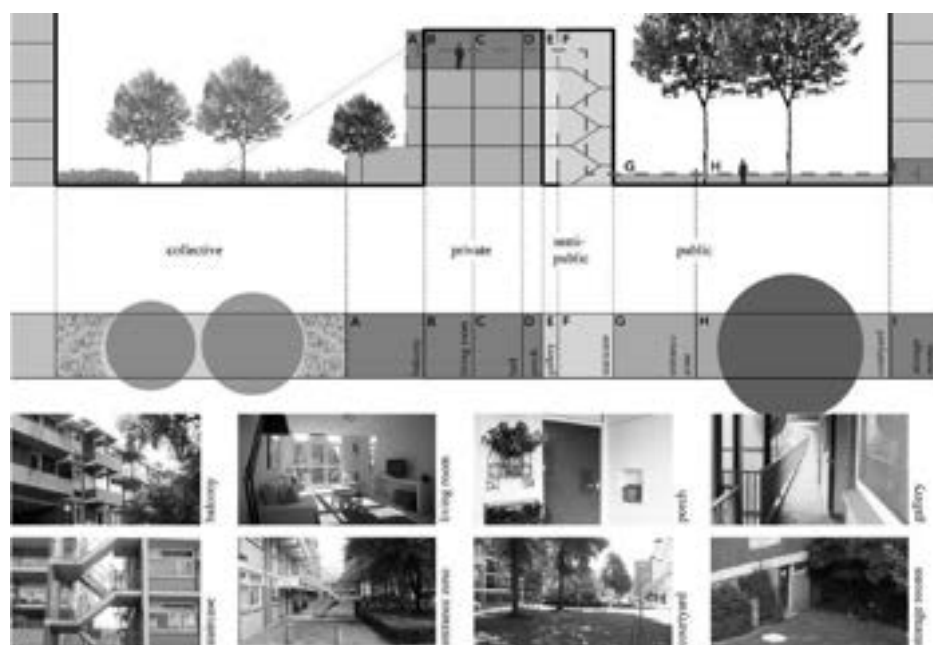
Сенет (Sennett, 1977) се важна перспектива за заедничките обичаи, сепак, она што треба дополнително да се истражи е перспективата на градот во однос на праксите на позаедничување, гледајќи го како неистражена област во теоријата.

Продлабочувајќи го поимот за заедничкото и неговата структура, Масимо Де Анхелис (De Angelis, 2010) тврди дека истото вклучува три елементи едновременно. „Прво, сите општествени добра вклучуваат некаков „заеднички извор на ресурси“, сфатени како не-комодифицирани средства за исполнување на потребите на луѓето. Второ, заедничкото нужно се создава и одржува од заедницата, што ги споделува ресурсите и што ги дефинира правилата, според кои им се пристапува и се користат ресурсите. Третиот и најважен елемент во смисла на концептуализирање на заедничкото е глаголската именка „позаедничување“ (to common) - општествениот процес што го создава и го репродуцира заедничкото.

Том Авермате (Avermaete, 2021) го гради својот став на истата линија, фокусирајќи ги аргументите на предодреденоста на заедничкото за нов алтернативен начин на производство на градот. Тој воведува три главни теми јасно поврзани со изнесеното од Масимо Де Анхелис (De Angelis, 2010), *res communis* (лат. општествени ресурси), *praxis communis* (лат. општествени практики) и *lex communis* (лат. општествени правила). Првиот, за ова истражување најзначаен, *res communis*, како основа го користи тврдењето на Елинор Остром (Ostrom, 1990) за споделените средства како „заеднички извор на ресурси“ (од кој добрата се екстрахираат) и „ресурсни единици“ (добрата што се екстрахираат од заедничкиот извор на ресурси). Авермате, исто така, кон претходното ја интегрира и диференцијацијата на Мишел Бовенс (Bauwens, 2019) од две поткатегории - наследена, која вклучува земја, вода, шуми и други природни ресурси, која ги опфаќа и културното и интелектуалното знаење, како и занаетчиските вештини и другите производи од процеси на споделување и колективизирање, како и категорија на создадени и од човекот управувани материјални ресурси како градови, паркови, улици, плоштади, брегови, канали за наводнување итн.

Овој аргумент се надополнува со теориите на Анри Лефевр (Lefebvre, 1991), каде просторот се разбира како производ на социјални односи, а не како неутрална позадина. Во фокус е процесот на позаедничување, односно практиките на користење, грижа, одржување и договарање, преку кои просторот станува заеднички. Во оваа перспектива, просторот не е даден како колективен, туку станува колективен преку дејствување. Особено

важен во оваа дискусија е ставот на Ставрос Ставридес (Stavrides, 2016), кој предлага да не се гледа на јавниот простор како на веќе дефинирана категорија, туку како на потенцијал за заедничко користење. Неговото поимање на „позаедничувањето“ на јавниот простор не треба да се интерпретира негативно. Напротив, капацитетот на просторот е априори, додека неговата употреба е второстепена, таа може да се случи или не. Неговата одредница е да биде колективен и социјабилен.

Слика 13. Дијаграм на принципот на „праг“, Хузелвелт, Амстердам 1953-1957, Бакема, Стокла, Рујс, Бејхауер. (Извор: *Dosototo Journal*, 65)

Во овој контекст, може да се формулира една прецизен односмеѓу јавниот и колективниот простор: секогаш колективниот простор е и јавен, без оглед на сопственоста, но не секој јавен простор е колективен. Колективното користење на јавниот простор не ја исклучува идејата за јавност, туку ја надградува. Колективите, како препознатливи социолошки групи, не ја негираат јавноста, туку ја конкретизираат, воведувајќи дополнителен слој на значење, преку кој просторот добива идентитет, грижа и континуитет. Оваа разлика е особено релевантна во контекст на модернистичките станбени ансамбли, каде голем дел од отворените простори се проектирани како јавни, но често остануваат социјално

неактивни. Во тие случаи, морфолошката отвореност не е доволна. Она што недостасува е просторна поврзаност (во смисла на Фумихико Маки) и практики на заедничко користење.

Токму тука се појавува клучната аналитичка синтеза: Кармона објаснува што е јавен простор како повеќедимензионален услов; Маки објаснува како просторот може да стане релациски и поврзан; додека Де Анхелис, Ставридес и Авермате објаснуваат како просторот станува колективен преку позаедничувањето. Во оваа тријада, колективниот простор не е претходно даден како таков, туку се појавува на пресекот меѓу просторната конфигурација, степенот на јавност и социјалната активација.

Во македонскиот контекст, ова овозможува и една критичка ревизија на поимот „јавен неизграден простор“. Наместо да се гледа како категорија дефинирана преку отсуство на градба, тој може да се разбере како простор со потенцијал, чија колективност зависи од тоа дали ќе се активира преку социјални практики. Оттука произлегува и една поконцизна формулација: јавниот простор е предуслов, но не и гаранција за колективност, додека колективниот простор е резултат. Пространите неизградени простори и нивните специфични елементи, кои одиграле одредена улога во ансамблите за домување на предметната територија, токму во оваа смисла можат да се читаат како потенцијални заеднички ресурси, каде различните форми на соживот постоеле и можат повторно да се активираат.

2.5

Животоприемчив простор

Според истражувањето на Мајкл Пачоне (Pacione, 1990), сите идеални модели на градови, од раната утопија на Платон до поновите примери како оние на Ебенезер Хауард (Howard, 1965) и Пол и Персивал Гудман (Paul & Percival Goodman, 1960), се стремат кон создавање на животоприемлива човекова средина и заедница. Иако концептот за животоприемчивост¹⁹ (анг. liveability) се развива паралелно со развојот и трансформацијата на модерните градови,

¹⁹ Иако „животоприемчивост“ може да делува помалку интуитивно, да не е стандардизиран термин и да бара експлицитно дефинирање при прва употреба, како и да носи ризик од читање во етичко или филозофско, наместо строго урбанистичко поле, токму овие карактеристики ја сочинуваат неговата аналитичка вредност. Наместо да функционира како директен еквивалент на постојните преводи („квалитет на живеење“ или „погодност за живеење“), терминот овозможува редефинирање на самиот концепт, особено кога се поврзува со процесите на позаедничување, доживеаната јавност и секојдневните практики што го прават просторот „приемчив“ за живот, односно способен да поддржи, прими и поттикне различни облици на живеење, не само во функционална, туку и во социјална и симболичка смисла.

неговото формално вклучување како клучен принцип на современото урбанистичко планирање и обликување е понов феномен, како што ќе забележат Олгу Чалишкан и Ебру Шевик (Çalışkan & Şevik, 2022).

Во овој контекст, преводот на „liveability“ како „животоприемчивост“, иако терминологски нестандартен, се покажува како концептуално продуктивен, бидејќи овозможува поместување од дескриптивно и технократско кон релациско и процесуално разбирање на квалитетот на живеење. Додека „liveability“ најчесто се дефинира преку мерливи квалитети како удобност, инфраструктура, безбедност и пристап до услуги, често операционализирани преку индикатори и рангирања на организации како Economist Intelligence Unit, Mercer и други, поимот „животоприемчивост“ имплицира суптилна, но концептуално значајна семантичка трансформација. Така, наместо пасивна „погодност за живеење“, се артикулира „приемчивост на животот“ како однос меѓу субјектот и просторот, внесувајќи димензии на афективност, припадност и признавање што не можат да се сведат само на квантитативни параметри.

Оттука, за оваа истражување релевантно е согледувањето на урбаната животоприемчивост како детерминанта при интеракцијата меѓу поединците и околината. „Животоприемчивоста“ според Ахмед (Ahmed et al., 2019) е присуството и квалитетот на погодностите на изградената и природната средина додека „квалитетот на животот“ е корисничкото искуство на тие погодности и со тоа поврзаните здравствени придобивки. Во својата работа, таа забележува дека „животоприемчивоста“ во урбаните средини е поврзана со транспортните опции (пешачење, користење велосипед, итн.) што се нудат на жителите, додека „квалитетот на живот“ се однесува на здравствените придобивки што жителите ги добиваат преку изборот на поактивни начини на патување. Според неа, урбаните поставки, играат клучна улога во подобрувањето на „благосостојбата“ и „квалитетот на живот“ на жителите, но во рамките на предложената терминологска реартикулација, овие квалитети можат да се разберат и како исход на пошироки релациски процеси, преку кои просторот станува животоприемчив, односно социјално и симболички отворен за живот.

Во таквата перспектива, животоприемчив простор не е само функционално оптимизиран, туку релациски артикулиран: јавноста не е претходно зададена категорија, туку се конституира преку интеракција; просторот не е неутрален физички ресурс, туку поле на односи; а квалитетот на живеење произлегува од секојдневни

практики на заедничко користење, грижа и преговарање. Токму затоа, поимот овозможува да се надмине редукцијата на „liveability“ на технички перформанси и да се отвори кон анализа на одживеаната јавност и социјалната продукција на простор (позаедничување).

Актуелните состојби како што се приватизацијата на јавниот простор, социо-просторната фрагментација, гигантските размери на урбаните интервенции и губењето на идентитетот во животните средини би требало да ја условат новата урбана агенда (Jacobs & Appleyard, 1987). Во таа насока, Џејкобс и Еплјард предлагаат неколку клучни цели неопходни за иднината на „добрата“ урбана средина, меѓу кои и животоприемчивоста. Според нив градот треба да биде место, каде што секој може да живее во релативен комфор - животна средина што нуди засолниште, место каде што можат да растат деца, да уживаат приватност, да спијат, јадат, одмораат или закрепнуваат. Во проширена интерпретација, ова подразбира не само функционална погодност, туку и услови за конституирање на одживеан јавен простор и секојдневни практики, преку кои просторот се присвојува и се прави приемчив за живот.

Формирањето на животоприемлива средина зависи значително од морфо-типолошките и морфо-синтаксичките обрасци на соседствата. Така, само густината на градење, како физички фактор, без соодветни неизградени јавни простори може да креира реминисценција на сиромашните квартави од 19 век, или пак неизградените простори надвор од човековиот размер, можат да придонесат за огромни, предимензионирани градови. Физичките состојби директно влијаат на прашањето за животната средина и нејзината животоприемчивост, но во оваа рамка тие се разбираат не како доволни сами по себе, туку како предуслови за развој на социјални интеракции и практики што ја произведуваат животоприемчивоста како релациски квалитет на просторот.

Џејкобс и Еплјард (Jacobs & Appleyard, 1987) разгледуваат неколку клучни елементи од урбанистичкото планирање и обликување што придонесуваат за создавање на пријатна, функционална и жива урбана средина:

Животоприемчивост и густина: Потребно е да се постигне рамнотежа меѓу обезбедувањето удобни животни простори и одржувањето на соодветната густина. Напредокот на градовите е условен од блискоста меѓу луѓето - критична маса на жители е неопходна за јавен живот, различни услуги и ефикасен јавен транспорт.

Мешана намена и јавни простори: Една урбана средина е успешна доколку ги интегрира различните активности како живеење, работа, снабдување и рекреација на релативно мало растојание. Ваквиот збир од намени поддржува разновидност, охрабрува социјални интеракции и создава жива урбана структура. Приоритет е обезбедувањето на јавните простори – улици, плоштади и места за средби – како места што промовираат човечка интеракција и јавен живот.

Човечки размер и разновидност: Малите згради со различни облици се претпочитани пред големите, монолитни структури. Малите развојни проекти охрабруваат повеќе влезови, прозорци и разновидност во обликувањето, создавајќи поактивна и ангажирана урбана средина. Големите згради, иако понекогаш неопходни, не треба да доминираат во јавните простори на градот.

Јавна контрола и приоритет на пешаците: Потребна е јавна контрола врз системите за циркулација и местата за средби, со цел да се обезбеди пристапност и инклузивност. Пешачките зони се клучни за да се поддржи јавниот живот, уличните активности и интеракцијата меѓу различни групи луѓе.

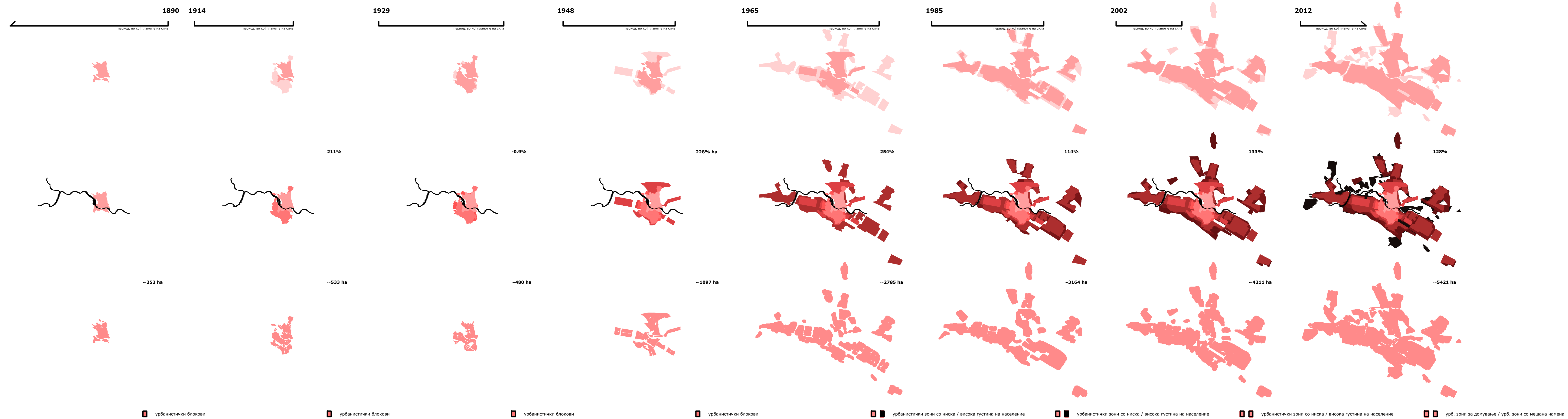
Интеграција на приватните и јавните простори: Зградите не треба да бидат изолирани, туку треба да го дефинираат и заокружуваат јавниот простор, подобрувајќи го чувството на заедница. Заемното дејство меѓу приватните и јавните простори создава можности за социјална размена и го збогатува урбаното искуство.

Оттука, животоприемчивоста е дефинирана преку планирањето и обликувањето на градовите што промовираат човечка интеракција, разновидност и јавен живот, одржувајќи рамнотежа меѓу густината и функционалната интеграција на просторите и активностите, но и како резултат на релативни и процесуални динамики, преку кои просторот станува приемчив за живот не само функционално, туку и социјално и симболички.

3

**МОРФОГЕНЕЗА НА СТАНБЕНИОТ ПЕЈЗАЖ НА ГРАДОТ СКОПЈЕ
ВО XX ВЕК И ПОЈАВА НА СТАНБЕНИТЕ АНСАМБЛИ**

Табла 2 Територија за домување во Скопје (планирана), 1890-2026

3.1

Урбанистички развој и станбени структури во Скопје до 1912 година

(Предмодерна морфологија и логика на територијална поделба во маала)

Во периодот од крајот на XIX век до 1912 година, урбанистичкиот развој на Скопје се одвива во рамките на доцната османлиска административна и правна структура - во обид да се воведо формализирано урбанистичко планирање во современата смисла (Gençer & Çokuğraş, 2016). Градот функционира како значаен регионален трговски, занаетчиски и административен центар, но централизирана визија за неговиот просторен развој се јавува прилично доцна, во годините пред балканските војни и одминатите години на империјата (Грчев, 2003). Урбаната форма не произлегува од плански документи, регулациони планови или стратешки интервенции, туку од долготраен процес на постепен акумулација на индивидуални градби, адаптивни проширувања и маалски структури, што заедно формираат морфолошки кохерентно, но едновремено фрагментарно ткиво.

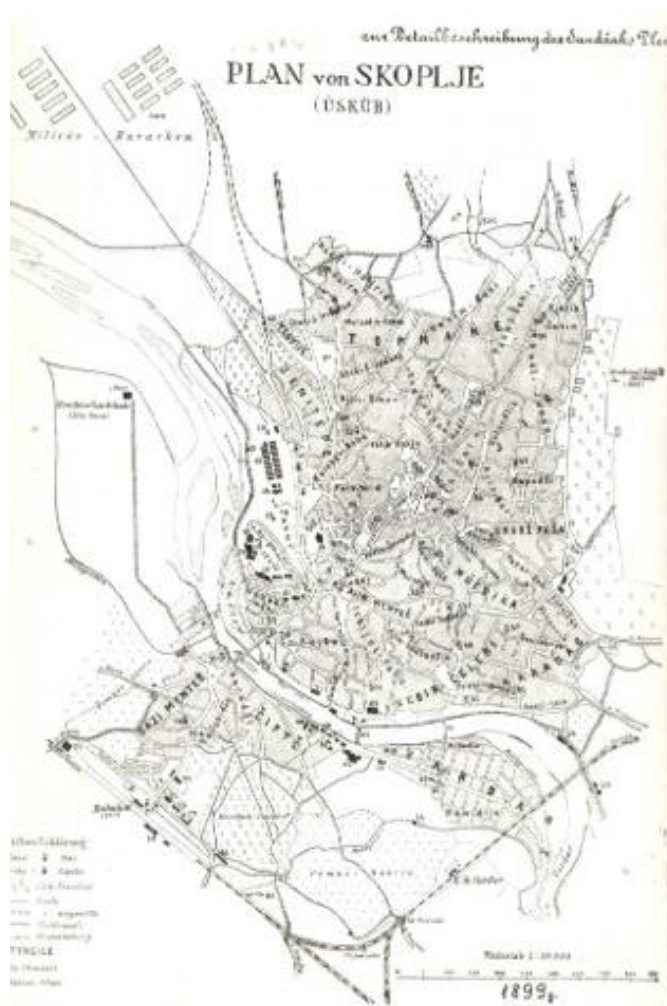
- Слика 14.** Макета на Скопје, 1912. (*Извор: Скопје: urbanistički plan*)
Слика 15. Скопје, птичја перспектива, ~1912. (*Извор: Непознат*)
Слика 16. Саат кула, Скопје, улична перспектива, ~1912. (*Извор: Непознат*)

Во овој контекст, османлиската власт не настапува како активен проектант на градот, туку како извесен регулатор, чија улога се сведува на одржување на јавниот ред, контрола на инфраструктурните елементи од стратешко значење (мостови, патишта, чаршиски објекти, верски комплекси) и регулирање на сопственичките односи преку обичајното право и религиозните норми. Урбаната форма, следствено, е длабоко зависна од локалниот социјален, културен и економски контекст, а не од апстрактни просторни модели или универзални планерски принципи. Градот не се замислува како објект на дизајн, туку како процес на континуирана репродукција на секојдневниот живот.

Основната територијална и просторна логика на Скопје во овој период е маалската структура. Градот не функционира како единствена урбана целина со јасно дефиниран центар и периферија, туку како збир на релативно автономни маала, поврзани меѓусебно преку чаршијата, пазарите, главните комуникациски правци и религиозните јадра (Томовски, 1960). Маалото претставува основна социјално-просторна единица, во која се преклопуваат домувањето, секојдневните економски активности, социјалните мрежи и симболичките форми на припадност. Овој модел овозможува висок степен на адаптивност и локална кохезија, но истовремено го ограничува развојот на пошироки просторни стратегии и координирани интервенции на ниво на град.

Пред Танзиматот, станбеното прашање во Османлиската империја се третирало како приватна работа на семејството, при што населбите се развивале органски, без формални регулативи, а куќите биле приспособени на локалните услови, традиции и социјални односи. Урбаната експанзија се одвива постепено и континуирано, без јасно дефинирани граници на раст. Новите маала се формираат како продолжение или проширување на постојните, следејќи ја логиката на роднински, верски или професионални врски, наместо апстрактни просторни регулации. Во таа смисла, секое маало функционира како релативно самодоволна просторна и социјална целина, со сопствени јавни точки, ритуали и микросистеми на солидарност. Јавниот простор во овој период не е јасно издвоен како автономна категорија, туку е меѓу низа просторни прагови - сокакот, дворот, полуприватните неизградени простори и чаршиските премини - што создаваат континуитет меѓу домувањето и секојдневниот јавен живот (Кубеш, 1964).

Основната урбана единица не е урбанистичкиот блок, туку индивидуалната парцела. Парцелите се неправилни по форма и димензии, приспособени на топографијата, хидрографијата и на постоечките патеки на движење. Уличната мрежа е органска, со тесни, кривулести и често дисконтинуирани профили, што резултира со висока просторна густина без висока интензивност на изграденост (Чипан, 1964; Кубеш, 1964). Катноста е ограничена, а компактната на градбите создава силно чувство на просторна блискост и визуелна интима. Густината во овој период не произлегува од вертикален раст или максимизација на земјишната вредност, туку од функционална преклопеност, пешачка достапност и близина на секојдневните активности — карактеристики што ја дефинираат предмодерната формациска густина.

Слика 17. Ситуационен план на град Скопје од 1890. (Извор: Старо Скопје, прилози за урбаната историја XIX, XX век)

Во рамките на ова органско ткиво, кон крајот на XIX век се појавуваат и првите ограничени отстапки од доминантната логика на територијална поделба во маала. Танзиматските реформи (1839–1876), што стигнуваат подоцна на периферијата на империјата го третираше домувањето како клучен инструмент за модернизација на османлискиот град, преку воведување регулативи што ја стандардизираат изградбата на станбени објекти, парцелите и уличната мрежа, со цел подобрување на безбедноста, хигиената и административната контрола (Samourkasidou & Kalergis, 2021). Урбанистичките прописи од овој период ја ограничуваат спонтаната и органска станбена изградба, воведувајќи правила за материјали, височини, растојанија меѓу објектите и противпожарни мерки, што директно влијае врз трансформацијата на традиционалното домување во порегулирана, „модерна“ форма. На тој начин, станбеното прашање за првпат се институционализира како јавно и управувано прашање.

Пример за тоа е Маџир маало, кое се формира како населба на дојденци и каде што може да се забележи појасна регулација на парцелите и поортогонална улична мрежа. Иако овие интервенции се ограничени по обем и не претставуваат целосен плански систем, тие укажуваат на рани обиди за рационализација на просторот и воведување на појасна просторна хиерархија. Сепак, тие остануваат инкорпорирани во поширокиот органски контекст и не доведуваат до суштинска трансформација на градската морфологија.

Слика 18. Маџир маало, Скопје, улична перспектива. (Извор: Непознат)

Доминантната станбена типологија во овој период е едносемејната куќа со двор, организирана околу внатрешен приватен простор. Овој тип на домување овозможува истовремено живеење, занаетчиска или трговска активност и секојдневен социјален живот во рамките на истата парцела (Арсовски & Ташковска-Арсова, 1988). Куќата не е изолирана резиденцијална единица, туку дел од поширок социјален и производствен систем. Станбената структура ја рефлектира релативната социјална хомогеност во рамките на маалото, при што различни социјални слоеви коегзистираат во близок просторен однос, без забележителна типолошка или морфолошка сегрегација.

Домувањето во овој период не функционира како пазарна стока во современа смисла. Земјиштето и објектите се врзани за семејни, наследни и заеднички односи, а социјалните разлики се артикулираат повеќе преку локацијата во градот, големината на парцелата и симболичкиот капитал, отколку преку формата на станбената градба (Samourkasidou & Kalergis, 2021). Оваа состојба резултира со урбана структура што е стабилна, репродуктивна и отпорна на брзи трансформации, но истовремено ограничена во капацитетот за интензивирање, стандардизација и појава на колективни станбени форми.

Предмодерниот урбан модел на Скопје до 1912 година создава силни локални заедници, високо ниво на секојдневна интеракција и морфолошка кохерентност, но истовремено нема институционален, просторен или типолошки капацитет за развој на модерно колективно домување или централизирано урбанистичко планирање (Кубеш, 1964). Токму оваа структурна стабилност и отпорност кон промена ќе стане клучна точка на дисконтинуитет со воведувањето на модерните урбанистички концепти по 1912 година, кога градот за првпат ќе биде третиран како целина што може и треба да биде планирана.

3.2

Урбанистички развој и станбени структури во Скопје од 1912-1939 година (Воведување на модерна регулација и логика на територијална организација во блокови)

Во периодот меѓу 1912 и 1939 година, во Скопје започнува фаза на трансформација што значително го менува карактерот на неговото станбено ткиво. Како резултат на политичките промени по Балканските војни и интеграцијата во рамките на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците (подоцна Кралството Југославија),

градот е спрегнат од нови процеси на институционална модернизација. Она што е типично за овој период е воведувањето на државата во процесот на планирање на градот како главен актер, со цел да се постигне „ред, хигиена и репрезентативност“ во урбаната структура. Воедно, урбанистичкото планирање се употребува како инструмент на државата за обликовно изедначување на новите територии преку европеизација и сеопфатна трансформација, што се согледува преку планските документи од овој период, што содржат јасни одредби за регулација на улици, блокови и височински кодифицирани градби (Грчев, 2003). Во практиката, ова не значело целосно отфрлање на предмодерното ткиво, туку создавање на нови градски простори, кои паралелно со постоечките создаваат сложена морфолошка двојност меѓу старото и новото Скопје.

Слика 19. Скопје, птичја перспектива кон југ, ~1920. (Извор: Непознат)

Од административна гледна точка, промената на власта бара интеграција на локалните институции (маала и сл.) во рамките на новата државна структура, што подоцна ќе ја создаде потребата за систематско регулирање на урбаните простори. Со таква намера донесен е градежен правилник во 1931 година, чии насоки ќе се користат до одредена мера и во периодот по втората светска војна (Вајиќ-Brković, 2002). Според Милица Бајиќ-Brković, Законот за градење од 1931 година претставува темел на урбанистичката легислатива во јужнословенските земји и почетна точка на институционализирано планирање во Кралството Југославија. Во овој период, урбанизмот е доминантно сфатен како техничко-регулативна дисциплина, насочена кон контролирање на градењето, а не како инструмент за социјално или станбено планирање (Nedović-Budić & Cavrić, 2006).

Законот воведува основни категории релевантни за домувањето и населбите: зонирање, густини, височини, градежни линии,

инфраструктурни коридори и правила за санитарни услови, како за градовите, така и за селата (Krstić & Ražović, 1987). Сепак, домувањето не е третирано како општествено прашање, туку како прашање на индивидуално градење во рамки на регулативните планови. Населбите не се планираат како просторни целини, туку како збир на парцели и објекти, здружени во блоковската структура (Živak et al., 2021). Иако законот бил оценет како исклучително напреден и иновативен (Marinović-Uzelac, 1989; 2001), неговата имплементација резултирала со планови со силен инженерски карактер, без интердисциплинарен пристап и без јасна артикулација на станбената политика (Nedović-Budić & Cavrić, 2006).

Слика 20. Конкурсен труд: Генерален урбанистички план на град Скопје, 1914, Леко. Прилог со планирани трамвајски линии. (Извор: Архив на Македонија, арх.бр. АМ_1.872.20-10)

Во таа насока, првиот регулациски план за Скопје е изработен во 1914 како обид да се уредат главните улици и да се дефинираат значајни јавни простори, односно да се воспостави нова улична мрежа по примерот на западноевропските центри (Maksimović, 1986). Иако плановите не се во целост зачувани во архивите, нивната материјализација може да се следи и преку историските фотографии, постарите катастарски планови и научните анализи. Според Максимович, за Скопје, ова време претставува период на „интензивни урбанистички и архитектонски промени“, кои де факто го обликуваат десниот брег на реката Вардар, воспоставувајќи ново централно градско подрачје.

Слика 21. Генерален регулационен план на град Скопје. 1929, Михајловиќ.
(Извор: Архив на Македонија, арх.бр. АМ_1.872.20-9)

Во практична смисла, овие регулациони напори резултираат со воведување на урбанистичкиот блок (периметрален) како гроздова формација и како доминантна просторна единица во новите делови на градот, што отстапува во однос на затекнатата маалска структура, со неговите димензии и неговата правилност. Уличните профили се прошируваат, стануваат јасно дефинирани и стандардизирани, а дефинирањето на уличните фронтови претставува акт што ја овозможува јасната артикулација на границите меѓу јавниот и приватниот простор. Новите блокови најчесто се затворени или полузатворени, со континуирани фасади што обезбедуваат структурирана и визуелно компатибилна градска матрица. Густината не е случајна, туку е морфолошки контролирана преку правила што ги дефинираат широчините на улиците, максималните височини и односите на изградба, најмногу како резултат на големото влијание на тогашните европски планерски практики (што се рефлектира и во плановите за други градови на територијата на Кралството Југославија) (Грчев, 2003).

Слика 22. Скопје, птичја перспектива кон југ, ~1960. (Извор: Непознат)

Во овој временски контекст, урбаната густина е умерена, но значително поорганизирана во споредба со претходниот органски модел, а тоа главно се спроведува преку типологизацијата на станбените објекти. Така, новите станбени згради што се јавуваат долж централните блоковски структури најчесто се повеќекатни објекти, кои ја максимизираат искористената површина додека ја зачувуваат читливата линија на улицата. Ова создава

структурирана густина при што зградите јасно ги разграничуваат јавните активности од внатрешноста на блоковите, која пак се користи како полуприватни дворови или сервисни зони. Во тој поглед, формациската густина веќе не е резултат на органски раст на парцели, туку урбанистички проект што ги синхронизира функционалноста, социјалната поделба и инфраструктурните потреби на градот.

Паралелно со споменатите територијални практики, се случува и трансформација на станбените типологии. Во новите блоковски структури се појавуваат згради со повеќе станови чија форма и функција се различни од едносемејните куќи со двор, кои доминираат во претходниот период. Овие колективни згради често вклучуваат и приземни деловни или занаетчиски простори, создавајќи нови модели на употреба што ја интегрираат станбената функција со економските активности. Како втора типологија, во репрезентативните делови на градот се јавуваат индивидуални градски вили, кои ја претставуваат новата административна и економска елита, додека периферијата станува дом на пониско платени работници или семејства што сè уште функционираат во хибридни просторни форми, помеѓу град и село. Последните се сместуваат во предградија налик градовите-градини често во низови или издвоени едносемејни куќи (Пенчиќ, 2011). Овие промени укажуваат на тоа дека типологијата на домување станува индикатор на социјален статус, што ја означува еволуцијата кон модерната класна структура на градот.

Слика 23. Градски вили на улица „Кралцице Марије“ (денес: „Илинденска“), Скопје, ~1930. (Извор: Непознат)

Социјалната диференцијација што се манифестира преку типологијата на домувањето ги одразува пошироките социјално-економски процеси на глобално ниво, но истовремено го остава својот печат на локалното ткиво на Скопје. Урбанизмот, што во оваа фаза се користи како инструмент на државната модернизација, воедно овозможува планирање и организирање на просторот, со цел да го дефинира и управува со начинот на живот на разни социјални групи. Ова води кон редуцирање на релациската флексибилност, карактеристична за претходниот маалски модел, но во исто време овозможува формирање на нови форми на колективност и јавен живот базиран на јасно дефинираните јавни и полујавни простори, чие формирање е коментарирано од Пенчиќ (Пенчиќ, 2011).

Слика 24. Едносемејни куќи на периферијата на градот наменети за работници, Буњаковец, Скопје, ~1960. (Извор: Непознат)

Потенцијалот за заедничко користење на просторите, така како што се дефинира во модерните урбанистички теории, во оваа фаза е силно регулиран преку институционални и просторни правила, кои дефинираат што може да биде јавно и што мора да остане приватно. Ова е важна промена односно пресврт, бидејќи урбаната форма веќе не зависи само од непосредните потреби на нејзините корисници, туку и од политички и административно детерминирани одлуки. Во тој поглед, 1912–1939 претставува период во кој Скопје тргнува од предмодерни, органски модели и се приближува кон структурираната модернистичка морфологија, што ќе биде податлива за развојот на градот во следните децении.

3.3

Урбанистички развој и станбени структури во Скопје од 1945-1963 година

(Ран социјализам и рационализација на станбената матрица)

По завршувањето на Втората светска војна, Скопје влегува во нова фаза на урбан развој што е тешко одвојлива од пошироките општествени трансформации, кои ја обликуваат социјалистичка Југославија. Во овој период (1945-1963), градот станува клучна локација за индустријализација, имиграција од руралните средини и формирање на нова работничка класа. Станбеното прашање, станува предмет на државните политики и урбанистичките стратегии што ја операционализираат густината како средство за масовно репродуцирање на станбени единици (Jakšić, 1982). Предметната временска отсечка претставува оддалечување од претходните логики на урбана територијална организација, кон централизирано планирана урбана логика, процес во кој државата игра доминантна улога при обликувањето на просторот. Живак (Živak et al., 2021), на ниво на држава, разликува два отсеци во ова временско раздобје и тоа 1945-1949 и 1949-1963, првото врзано за првобитната комунистичка обнова, додека второто поврзано со раната фаза на планерското законодавство.

Првиот, 1945–1949, е обележан со итна реконструкција и со радикална трансформација на сопственичките односи. Иако предвоените закони формално остануваат во сила (Dobrović, 1946), новите декрети и закони воведуваат национализација и експропријација на земјиштето, што ќе има далекусежни последици за урбанистичкото планирање и домувањето (Rajović, 2005; Nedović-Budić et al., 2011). Домувањето во овој период е подредено на државните цели за обнова, индустријализација и електрификација (Dawson, 1987). Станбената изградба е стандардизирана, минимална и инструментална, насочена кон брзо обезбедување основни услови за живеење на работничката класа. Населбите сè уште не се концептуализираат како автономни урбани структури, туку како придружни станбени капацитети на индустриските.

Периодот од 1949–1963 година претставува јасно препознатлив праг во југословенското и особено во планирањето на домувањето и населбите во Скопје. Овој временски „густ“ момент не е случаен, туку е резултат на конвергенција на повеќе процеси: законодавни, институционални, демографски и идеолошки.

Слика 25. Интерполација во Централно градско подрачје, Скопје, ~1960.
(Извор: Непознат)

Со воведувањето на самоуправањето и комуналниот систем, планирањето станува полицентрично и индикативно (Grbić, 1975; Krstić & Rajović, 1987). Основниот декрет за Генералниот урбанистички план (1949) го воведува ГУП како централна планерска алатка, со цел да се обезбеди просторна поддршка на социо-економскиот развој (Nedović-Budić & Cavrić, 2006). Зголемената автономија на републиките придонесува кон децентрализација на законодавството, и на општо и на ресорно ниво. Во овој период, урбанистичкото планирање и соодветната законска регулатива бележат значителен развој, проследен со интензивни стручни расправи и професионални собири посветени на нови методолошки пристапи и консолидирање на урбанистичката струка (Пенчиќ, 2011). Во 1958 година е усвоен документот „Тези за закон за просторно планирање и урбанизам“, со што се предвидува изработка на сојузен просторен план, надополнет со регионални и околиски планови, кои имаат координативна и насочувачка улога и претставуваат основа за изработка на генералните урбанистички планови. Овој модел на планирање, според Крстиќ, го означува преминот од

градоградителски кон градопланерски пристап во развојот на градовите (Krstić & Pajović, 1987).

„Првата генерација“ на закони (Сиљаноска, 2001), се донесуваат автономно по републиките, а конкретно во Македонија 1953 година е донесен Закон за урбанистичко планирање (Сл. Весник на НРМ бр. 722/53), што го регулира планирањето. Со истиот се уредуваат видовите на плановите (регионален, генерален, детален), нивната поврзаност, нивната содржина, како и нивната нормативна сила, но се уредува и условува изградбата со донесените планови. Воедно, урбанистичкото планирање е поддржано и со пропишаното задолжително формирање на урбанистички заводи (Закон за државна управа) и нивното третирање како органи на управата во рамките на Министерството за градежништво (Krstić & Pajović, 1987). Во СР Македонија, според овој закон, е формиран завод за урбанизам и станбено-комунална техника на Македонија во 1955 год. 23 (Сл. Весник на НРМ, бр. 31/55) (Пенчиќ, 2011).

На законодавно ниво во 1961 година се усвојуваат нови федерални и републички закони за просторно и урбанистичко планирање, со што првпат систематски се дефинираат планските хиерархии (просторен план, генерален урбанистички план, детални планови), процедурите за нивна изработка, како и обврската за јавна расправа (Pajović, 2005; Nedović-Budić et al., 2011). Во Македонија, ова значи интеграција на републичката легислатива од 1958 година во поширок, консолидиран југословенски систем, што создава институционален притисок за брза изработка на урбанистички планови. Паралелно, стартува и Петгодишниот план за економски развој 1961–1963, што ја третира станбената изградба како клучен предуслов за индустрискиот раст и урбанизацијата.

Планирањето на домувањето се одвивало низ три идеализирани, но во реалноста комбинирани пристапи: од централизираност на одлуките, преку процес на самоуправување и конечно до пазарна регулација на станбеното прашање. До 1954-та година одлуките се носеле во рамките на општините, одговорни за станбеното прашање, кои рационализирајќи ја употребливоста на животниот простор сериозно ја влошиле состојбата со домувањето (Vasiljević, 1955). По 1955-та, станбените задруги биле задолжени за подготовката и реализацијата на просторните и општествените планови, но по кус период станало јасно дека многу од задругите, особено помалите, не биле на ниво на задачата (Burton, 1966). Децентрализацијата, од една страна, придонела за олеснување на централната контрола на планирањето и градежните стандарди, додека миграцијата во комбинација со недостаток на фондови, често резултирало со пад на стандардите (Maretić, 1959). Од 1966-

та до 1963-та со втората станбена реформа е предвидено основањето на станбени претпријатија, кои ќе се грижат за станбениот фонд во сопственост на општеството, како чекор кон воведување на пазарните механизми (Jakšić, 1982).

Слика 26. Генерален регулационен план на град Скопје, 1948, Кубеш. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)

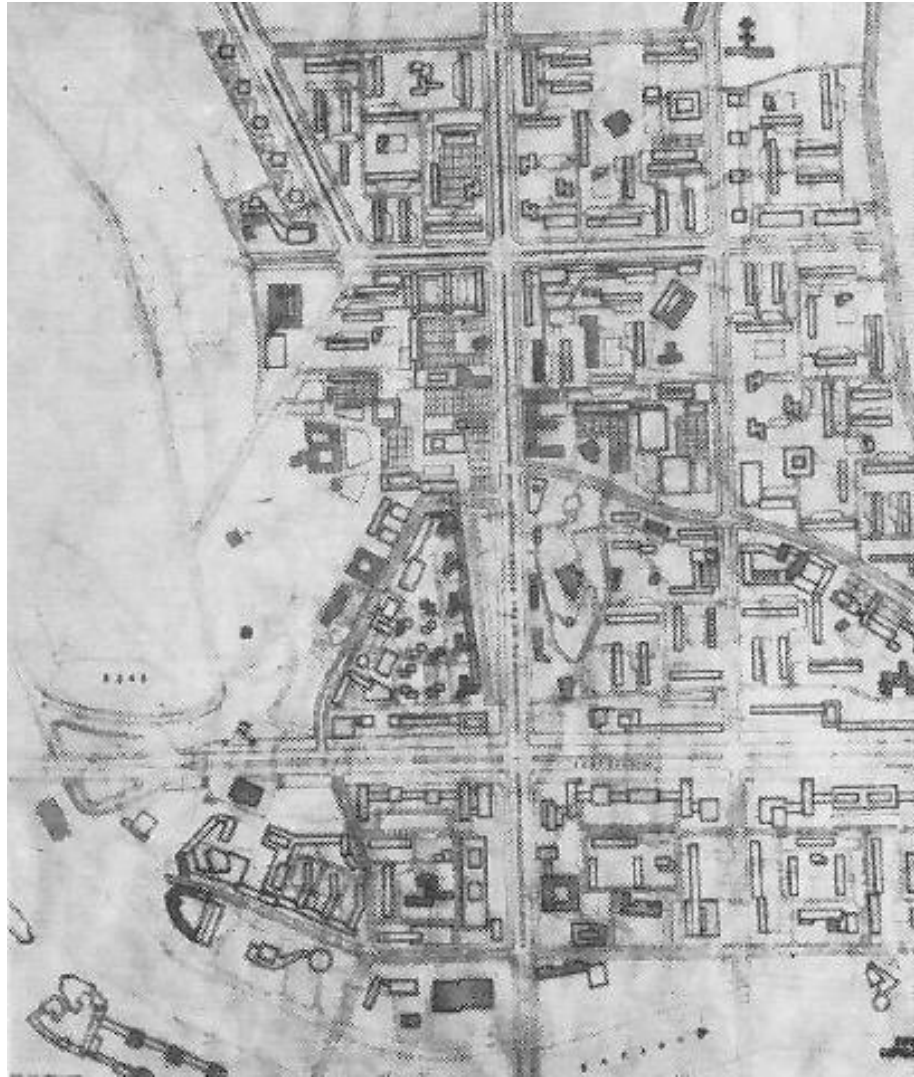
Територијалната и планската логика, која го обликува Скопје како град, се дефинира во генерален урбанистички план. Според Пенчиќ (Пенчиќ, 2011), иако законската регулатива налагала изработка на регулациони планови според Градежниот закон од 1931 год., авторите на ГУП 1949 планот го изработуваат според нивните планерски позиции, кои евидентно го напуштаат изработувањето на регулациони планови, пристапувајќи кон големовизионерски пристап, својствен во делата на Ле Корбизје. Како што истакнува таа, а како што укажува и самиот наслов на планот „директивна скица“, повеќе се работи за предлагање, односно „скицирање“ на визија, која подоцна низ разработка на конкретни делови од градот се преточува во регулациони планови, согласно кои се одвива интензивната градба во тој период. Во тој контекст, планерите ги следат принципите на функционалното зонирање, каде станбените зони се строго одвоени од индустриските, а делумно од комерцијалните, додека транспортната мрежа добива јасна хиерархија и служи за интегрирање на поединечните делови. Оваа стратегија на планирање ја рефлектира логиката дека просторот треба да биде оптимизиран за специфични функции, сè со цел да

се постигне максимална ефикасност и рационалност (Marinović-Uzelac, 1989).

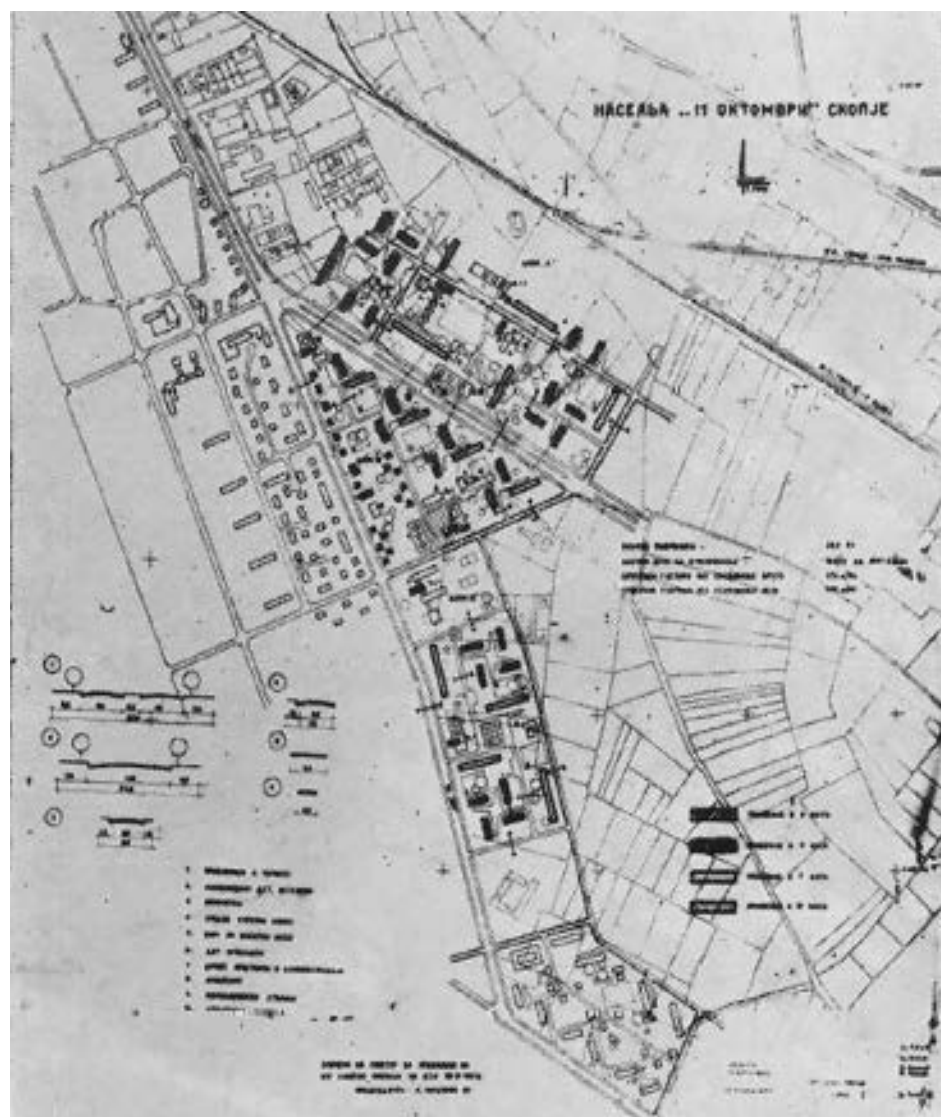
Во овој контекст, колективното домување постепено се утврдува како доминантен модел. Во Скопје, како и во другите југословенски градови, се појавуваат првите поголеми станбени блокови и ансамбли поврзани со индустриски зони и новоформирани работнички заедници. Населбата (поконкретно месната заедница) е промовирана како основна планерска единица, но сè уште без целосно артикулирана нормативна и програмска структура. Национализацијата на градежното земјиште со Законот од 1958 година создава клучни предуслови за масовна станбена изградба, овозможувајќи јавна контрола врз земјиштето и негова намена за домување (Krstić & Pajović, 1987). Во исто време, овој процес отвора правни и економски контрадикции, кои ќе станат видливи токму на почетокот на 1960-тите, кога урбанизацијата нагло се интензивира.

Домувањето во разгледуваниот период е утврдено како социјално право и како инфраструктура за економски развој, што бара однапред подготвено, инфраструктурно опремено земјиште и детално испланирани станбени зони (Živak et al., 2021). Дополнителен поттик даваат резултатите од пописот од 1961 година, што јасно ја покажуваат експлозивната урбанизација и сериозниот станбен дефицит. За Скопје, како најбрзо растечки град во републиката, ова создава чувство на итност, а неконтролираниот раст мора да се формализира преку урбанистички планови, особено на ниво на населби (Кубеш, 1964).

Во таа смисла, концентрацијата на планови за станбени населби во Скопје во 1961–1962 година (Автокоманда, Партизанска, Скопје Север, 11 Октомври, 13 Ноември, Кисела Вода, Карпош 1, Карпош 2, Триангла и други) може да се чита како институционализиран одговор на новата легислатива, новите економски програми и новата демографска реалност. Овие планови функционираат како „подготвени контејнери“ за идните инвестиции во домувањето (воедно и за периодот по земјотресот) и како просторна материјализација на самоуправниот и комуналниот модел.

Слика 27. План за реконструкција на левиот брег на р.Вардар, 1961, Пота.
(Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)

Слика 28. План и модел за реализација на населбата 11 Октомври, 1961, Ангелиќ. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)

Политичкиот и социјалниот контекст на Скопје по 1945 година, како што е горе споменато, е тесно поврзан со воспоставувањето на Социјалистичка Федеративна Република Југославија и со стремежот кон брза модернизација преку индустријализација. Во рамките на оваа поширока социјалистичка парадигма, домувањето како социјално право, а не како пазарно добро, е основа на политичката логика на колективното домување. Државата, преку своите институции и партиски органи го спроведува планирањето и изградбата на станбениот фонд, користејќи го урбанизмот, не само како технички инструмент, туку како средство за реализирање на социјалистичкиот проект на солидарност и рамноправност (Marinović-Uzelac, 1986).

Формациската густина во овој период е функционална и рационализирана. За разлика од претходните фази, каде што густината произлегува од органскиот раст на маалската структура или мешањето на градските функции, тука густината е директно поврзана со определениот број на станови по урбана единица, применетите типологии и сервиската апликација на модуларните решенија. Урбанистичкиот блок останува доминантна просторна единица, но се отвора и приспособува на новите барања за колективно домување.

Слика 29. Ансамбли „Партизанска 1“, „Карпош 1, 2“, Скопје, ~1965. (Извор: Скопје, Скопје, 1963)

Во однос на претходните периоди, архитектурата во овој период значително се развива по вертикала, одразувајќи ја потребата за поголем број станбени единици на одредена површина. Овие повеќекатни колективни станбени објекти стануваат доминантни типологии и се рефлексција на процесот за хомогенизација на социјалната структура. Се работи за монолитни, често сериски блокови со стандардизирани станови, повторливи фасади и модуларни елементи, што овозможува економични и брзи интервенции за решавање на станбениот дефицит. Иако ваквите решенија обезбедуваат основни услови за домување, ретко овозможуваат простор за индивидуализирање на секојдневниот живот. Овие објекти често вклучуваат заеднички влезни простории, кровни површини или скали, но тие се пред сè резултат на економски и технолошки услови, а не на просторна култура на употреба. Социјалната хомогенизација се огледува во сличноста на станбените услови за работничката класа и другите слоеви на новата урбана популација, при што домувањето станува „нормативно“ скроено за потребите на социјалистичката заедница (Marinović-Uzelac, 1986).

Слика 30. Ансамбл „Партизанска 1“, Скопје, ~1965. (Извор: Скопје, Скопје, 1963)

Просторот меѓу објектите, иако физички присутен, често не е осмислен и јасно дефиниран јавен простор со специфична

социјална функција, туку има карактер на остаточни површини. Иако информациите од планските документи покажуваат намера за воведување на зелени појаси и јавни функции меѓу станбените блокови, во реалноста овие јавни простори повеќе ја изразуваат потребата за технички решенија (пристапни патеки, коридори за проветрување, процепи за осончување и други услуги) отколку социјалните практики на заеднички живот. Таквиот пристап произлегува од доминантниот рационален фокус на планирањето, кој ја третира густината како фиксна и прагматична категорија, мерка за исполнување на квантитативни цели со што често се губи симболичката или репрезентативната димензија. Во овој контекст, потенцијалот за заедништво и колективно користење на просторот не е толку резултат на архитектонски или урбанистички дизајн, туку институционално предвиден и нормативно регулиран (Marinović-Uzelac, 1986).

Слика 31. Ансамбл „Карпош 2“, Скопје, ~1965. (Извор: Непознат)

Социјалната структура што се гради преку станбениот систем во периодот 1945–1963 е релативно хомогена, ориентирана кон работничката класа и новите урбани жители, кои преку државниот систем на распределба добиваат пристап до домување. Ова ја редуцира појавата на просторна сегрегација според приход или статус, барем во рамките на споменатите станбени типологии рефлектирајќи ја социјалистичката идеја за едноличност и

еднаквост во пристапот до домување (Jakšić, 1982). Сите овие елементи ја обликуваат урбаната матрица на Скопје во оваа фаза и ја поставуваат сцената за подоцнежните развојни трансформации, кои подразбираат зголемување на густината, дефинирање на јавните функции и појава на експериментални концепти за колективен живот во следните децении.

Слика 32. Типолошки пејзаж, Буњаковец, Скопје, ~1965. (Извор: Скопје, Скопје, 1963)

3.4

Урбанистички развој и станбени структури во Скопје од 1963-1985 година

(Постземјотресна реконструкција, модернистичка експанзија и утврдување на станбениот ансамбл)

Периодот меѓу 1963-1985 година повторно се раздвојува на две карактеристични, но блиски урбанистички практики. По земјотресот во 1963 година, С. Р. Македонија е подготвена да одговори на новонастанатата состојба, во смисла на законодавната и институционалната функционалност, како резултат на реформите претставени во претходниот период. Следниот турнус реформи следува по Уставот од 1974 година, со што просторното планирање станува дел од интегрираниот систем на самоуправно социо-

економско планирање (Dabović et al., 2019). Просторните планови со хоризонт до 2000 година имаат цел да ја контролираат експанзијата на градовите, да го подобрат квалитетот на домувањето и да одговорат на економската стагнација и растечката невработеност (Pažović, 2005).

Временскиот опсег од 1970-тите до крајот на 1980-тите често се означува како „златна доба“ на просторното планирање во Југославија (Vujošević et al., 2000), оценка што во голема мера е применлива и за Македонија. Бранко Чавриќ и Зорица Недовиќ-Будиќ (Cavrić & Nedović-Budić, 2006) идентификуваат повеќе структурни достигнувања на системот, што имаат директна врска со планирањето на домувањето и населбите во Југославија, а оттаму и на Скопје. Се работи за период на проширување на инструментите на контрола битни за обликувањето на градскиот простор, компликација на системот на планирање и на урбанистичкото планирање како негов дел (Сиљаноска, 2001). Во овој период урбанизмот, односно изработката на урбанистичките планови, станува потсистем во вкупниот систем на самоуправното планирање. Тоа е одредено со „Законот за основите на системот на општествено планирање и Општествениот план на Југославија“ од 1976 година и последователно донесените закони, што се однесуваат на просторното и урбанистичкото планирање, во секоја република посебно (Пенчиќ, 2011). За Македонија тоа е „Законот за просторно и урбанистичко планирање на СРМ“ од 1973 година, изменет и дополнет во 1978 година, за во 1985 година да се донесе нов, што е во иста линија со претходните, но со акцент на системот на планирање, како што кажува и името на законот, односно „Закон за системот на просторното и урбанистичкото планирање“ (Сл. Весник на СРМ, бр. 38/85). Во овие закони всушност се вградуваат голем број елементи, што иако во тој период законски не биле уредени, се направени во ОУП од 1985 год. (Сиљаноска, 2001). Ова се однесува на задолжително дефинирање на „Одредбите за реализација“ како дел од планската документација. Во овој период уште повеќе се зацврстува градопланерскиот пристап според што се изготвува и овој план.

Прво, биле воспоставени бројни републички, градски, општински институции и стручни асоцијации (Bakić, 1988), што во македонскиот контекст значело стабилизација на урбанистичката практика по турбулентниот период на поземјотресната реконструкција. Второ, значаен број македонски планери и архитекти се образувале во Западна Европа и Северна Америка, носејќи современи идеи за модернистичко домување, соседство и колективни простори, што директно се рефлектирале во скопските станбени ансамбли. Трето, зголемената продукција на публикации,

конференции и симпозиуми придонела за теоретската артикулација на планирањето како интегрирана, интердисциплинарна практика (Vrišer, 1978). Во Скопје, ова се одразува на третманот на населбата, не само како станбена структура, туку како социјално-просторна целина со образовни, културни и рекреативни функции. Конечно, планирањето станува општествено прифатена практика, што довело до зголемено учество на јавноста во планерските процеси (Piha, 1986), особено во доцните развојни фази на новите населби.

Како што истакнуваат Бранко Чавриќ и Зорица Недовиќ-Будиќ (Nedović-Budić & Čavrić, 2006), овие достигнувања биле овозможени од поширокиот политички и општествен контекст: релативно „олабавениот“ социјализам, политичката децентрализација од 1970-тите и полупазарниот самоуправен економски систем. Во С. Р. Македонија, ова создало услови за материјална поткрепа и професионална самодоверба, што овозможило експериментирање со типологиите на домувањето и моделите на населбите, особено во Скопје како главен град на републиката.

Конечно, иако периодот се карактеризира со исклучително продуктивна планерска активност и широка мрежа на просторни и урбанистички планови, хиперпродукцијата на регулативи постепено ја намалува нивната ефикасност. Населбите од овој период често остануваат недовршени во социјална и просторна смисла, што го најавува распаѓот на социјалистичкиот планерски модел кон крајот на 1980-тите (Živak et al., 2021).

Слика 33. Адолф Циборовски, раководител на изработката на Основниот урбанистички план за Скопје, презентира првична верзија од планот, 1964. (Извор: *Skopje Resurgent, The Story of a United Nations Special Fund Town Planning Project*)

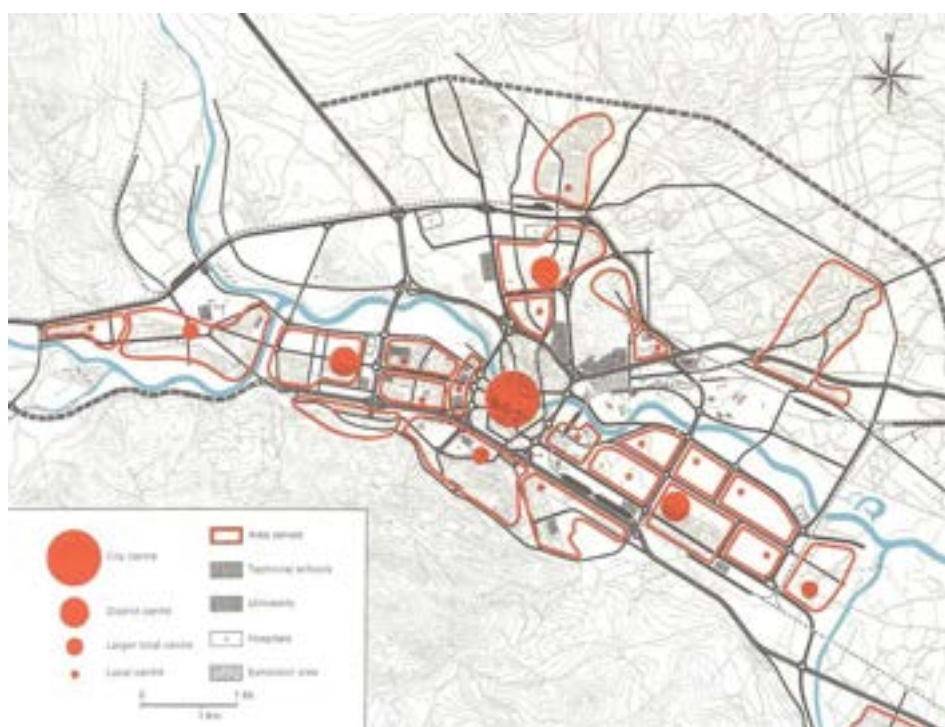
Конкретно за Скопје треба да се издвои и специфичниот случај поврзан со катастрофалниот земјотрес и големото разурнување на градот (Поповски, 1968). Според погоре споменатото, уништувањето на градската структура коинцидира или следи по донесувањето на првите републички закони за урбанистичко и регионално планирање, со кои започнува периодот на интензивната урбанизација и изградба на големи станбени комплекси (Tolič, 2009; Rađović, 2005; Nedović-Budić et al., 2011). Државата и Обединетите нации, скоро по настанот, иницираат радикален мастер-план за реконструкција, развиен во соработка со меѓународни експерти и локални планери во периодот 1963–1966 (Galič, 1968). Овој план во однос на структурата е инспириран од идејата за градот како систем во рамките на современите модернистички принципи: функционалност, разграничување на активностите и генерална формална јасност (UN, 1970).

Модернистичката морфологија на Скопје во голема мера потекнува од овој период и истата вклучува голем број нови населби, што и денес го дефинираат просторниот идентитет на градот. Впрочем, тоа што околу 75-80% од објектите во градското подрачје биле разурнати и над 200 000 луѓе останале без домови, создадало услови за целосно преосмислување на урбаното ткиво и структуралната логика на Скопје, во рамките на пошироките социјалистички и модернистички дискурси на СФРЈ и меѓународното планирање (UN, 1970).

Во овој период месната заедница се утврдува како основна просторна, планерска и административна единица на градските населби (Кол, 1985), а се материјализира преку интегрираните станбени ансамбли, самостојно или во комбинација со компатибилни структури за домување. Истото, имплементирано преку урбанистичките планови, подразбирало прецизно дефинирана дистрибуција на станбените капацитети, инфраструктурата и јавните функции (сервиси и неизградени простори) (Piha, 1973; Dabović et al., 2019). Ова значело дека новите станбени реони се планираат како инклузивни системи на домување, социјална и сета друга неопходна инфраструктура.

Слика 34. План за станбените зони во градот Скопје, 1981. (Извор: ОУП (1965). Становање)

Слика 35. План за функционална структура, граѓански центри и станбени зони во градот Скопје, 1981. (Извор: *Skopje Resurgent, The Story of a United Nations Special Fund Town Planning Project*)

Слика 36. Скопје, Поглед кон север, ~1970. (Извор: А: Списание за култура на просторот, 1/83)

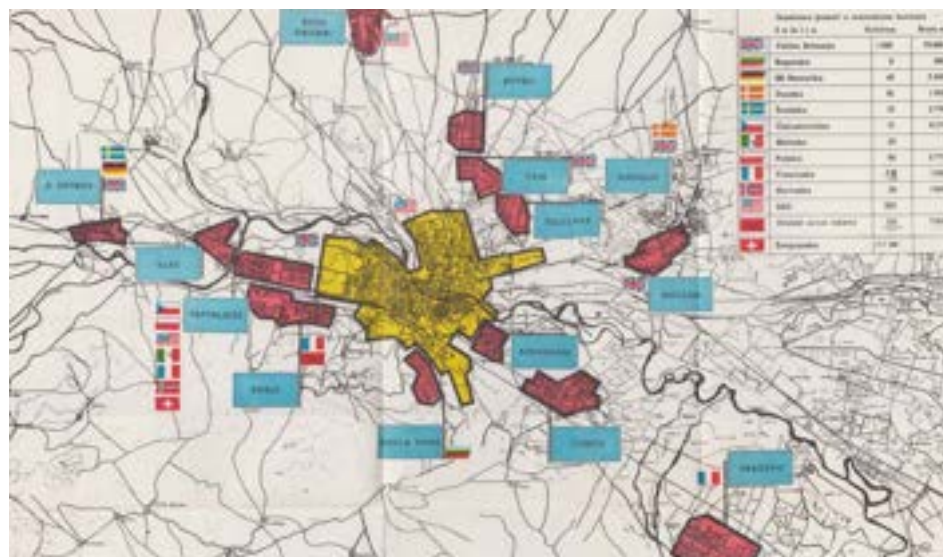
Слика 37. Месна заедница Карпош 3, Скопје, ~1980. (Извор: А: Списание за култура на просторот, 1/83)

Слика 38. Месна заедница Карпош 4 и Тафталиџе 2, Скопје, ~1980. (Извор: А: Списание за култура на просторот, 1/83)

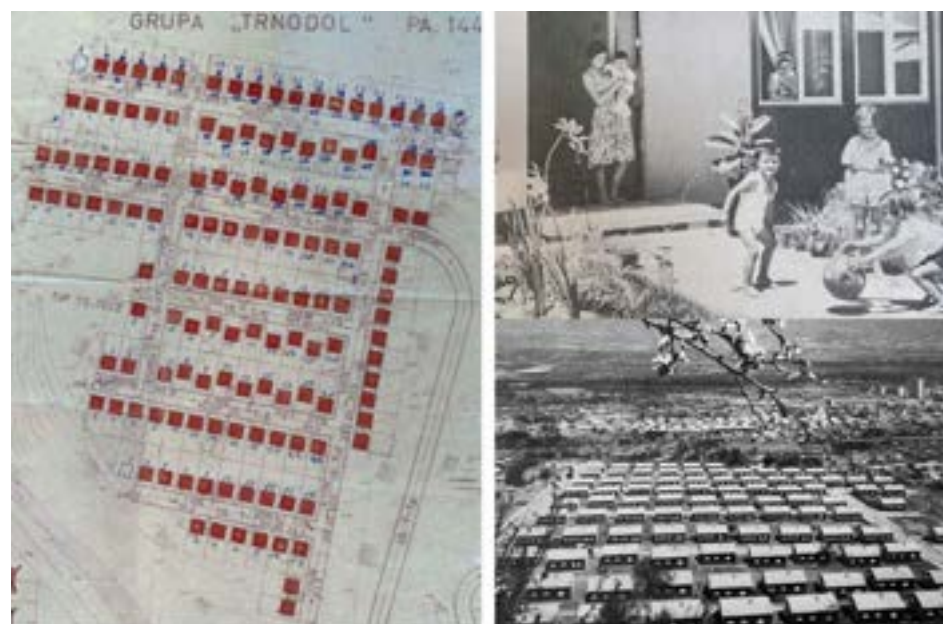
Новата урбанистичка визија (Основен урбанистички план за Скопје) го заменува класичниот урбан блок како планерска алатка со структурата на станбените ансамбли, често сместени во суперблокови, во кои густината станува комплексен и мултидимензионален концепт. Освен еднолично редување по уличните фронтови, ансамблиите претставуваат фрагментирана маса дистрибуирана низ просторот, со јасно дефинирани зелени коридори, пешачки зони, јавни и полујавни простори што континуирано го поврзуваат домувањето со секојдневните активности вон домот. Со тоа, формациската густина престанува да биде само прашање на квантитет, односно број на станови по хектар и станува просторно композиран концепт, кој вклучува хоризонтални растојанија, вертикално организирани структури, обем на јавни функции итн.

Новите населби, изградени во овој период, генерално можат да се поделат на „чисти“ станбени ансамбли и префабрикувани привремени периурбани населби, или пак сложени матрици формирани од различни станбени типологии. Непосредно по земјотресот, итниот одговор вклучува изградба на голем број привремени монтажни населби со префабрикувани елементи (18),

кои обезбедуваат нови домови за десетици илјади луѓе до крајот на 1964 година (Пенчиќ, 2011).

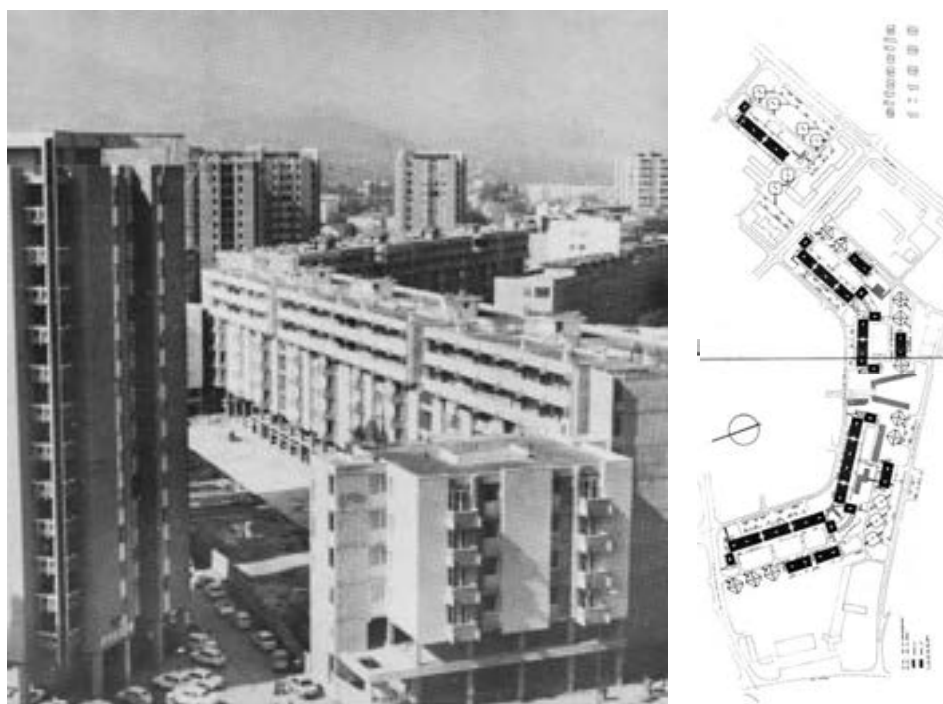

Слика 39. План за нови населби од префабрикувани објекти, Скопје, 1963. (Извор: *Vaša potoč Skorju*)

Слика 40. Урбанистичко решение за Трнодол / Реализација на населбата Трнодол, Скопје, 1965. (Извор: *Непознат / Vaša potoč Skorju*)

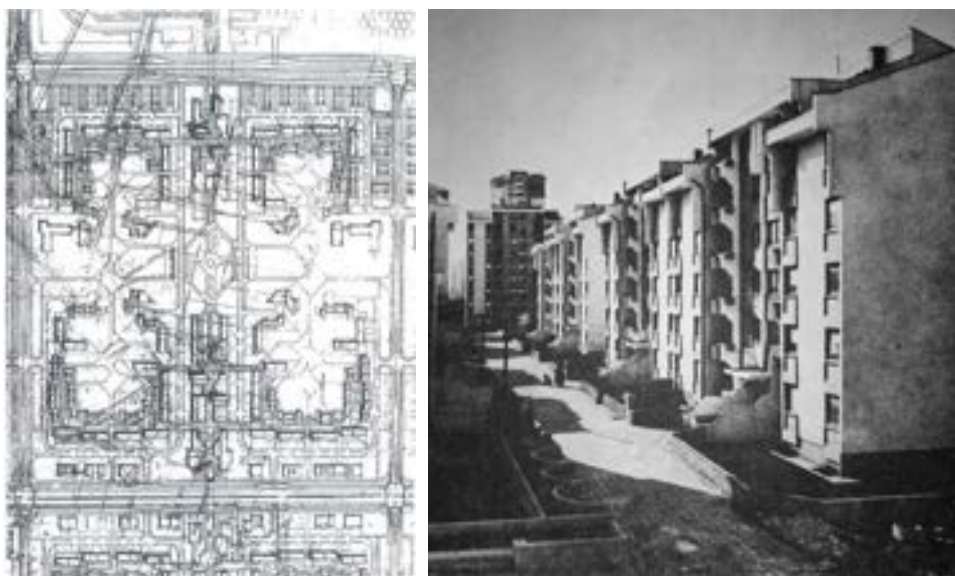
Додека по 1965, согласно Основниот урбанистички план и предвидените густини во определените станбени реони, интензивно биле планирани станбени ансамбли, во одредени случаи како згуснувачи на веќе оформени делови од градот, во други како независни и типолошки фокусирани комплекси. Со овој нов станбен пејзаж требало да се задоволат потребите на околу 350000 жители до 1981 година и воедно да се трансформира физичката и социјалната мрежа на градот.

Слика 41. Ансамбл „Градски сид“ - згуснувач, Скопје, ~1970/ Урбанистичко решение „Градски сид“. (Извор: Скопје, град на солидарноста / Скопје Центар – Градски сид. Станбени блокови и кули, ЗУАС)

Морфолошкиот развој на Скопје по 1963, преку ансамблиите воедно делува и на раздвојувањето на пешачките и сообраќајните текови и создава хиерархија што пак ја нагласува улогата на пешаците и јавниот простор. Таквата раздвоеност не само што ја подобрува функционалноста, туку и ги поддржува социјалните интеракции, создавајќи структури каде што заедничко користење на неизградените јавни и полујавни простори не е само случајна појава, туку просторно вградена можност. Истото станува основа за трансформација на објектот за домување како содржател на основната функција домување, кон сложена социјална просторна

форма со соодветни екстензии во непосредната околина (Wenzler, 1956).

Слика 42. Ансамбл „Јане Сандански“ - автономен, Скопје, ~1980. (Извор: JUGINUS; БИМАС 2)

Слика 43. Ансамбл „Карпош 3“ - автономен, Скопје, ~1980. (Извор: Скопје, град на солидарноста)

Височината на објектите, карактеристична за станбените ансамбли од овој период, се компензира во обликувањето на ансамлот со дополнителни и зголемени неизградени простори. Оваа планерска реакција пак, резултира со подобрување на микроклиматските, како и на условите за рекреација, овозможувајќи значителна споделена инфраструктура, од игралишта и зелени коридори до јавни плоштади интегрирани во станбените зони. Овој начин на планирање, каде што густината се компромитира со „просторна великодушност“, е препознатлив елемент на модернистичкиот план и се разликува од претходно доминантното гледиште за строго прагматско планирање (Блажевска, 1999).

Иако ваквиот методолошки пристап од поодамна бил теоретски разработен, препорачуван од југословенските стручни кругови и законски дефиниран, неговата практична примена до средината на шеесеттите била ограничена. Со изработката на Основниот урбанистички план за Скопје 1965, СФРЈ се вклучува во современите текови на регионално планирање, што го надминува исклучиво просторно-физичкиот пристап и опфаќа пошироки економски, општествени и еколошки односи. Голем дел од архитектонските и урбанистичките концепти формулирани во овој период, без разлика дали се реализирани или останале на ниво на предлог, продолжуваат да влијаат врз развојната логика на градот и по трансформацијата на политичкиот и економскиот систем во деведесеттите години. Сепак, воспоставениот планерски пристап од овој период, што подразбира проширено сфаќање на планирањето, кое покрај просторната компонента, ги интегрира и економските, општествените и еколошките аспекти, како и новата планерска методологија, не биле пренесени во следниот период.

3.5

Урбанистички развој и станбени структури во Скопје од 1985 година натаму

(Постсоцијалистичка транзиција и дисконтинуитет на планерските практики)

По распадот на Социјалистичката Федеративна Република Југославија и независноста на Република Македонија во 1991 година, процесите на урбанистичкото планирање влегуваат во сложена фаза на реформи и институционални промени. Истражувањата укажуваат дека овие промени не само што ги отсликуваат политичките и економските трансформации, туку ја реорганизираат и самата природа на планирањето (Stefanovska & Koželj, 2012). Трансформацијата од централно контролирано планирање кон децентрализираните системи, директно поврзани со

воспоставувањето на пазарните механизми и приватната сопственост, остава долготрајни последици врз способноста на планерството да го заштити јавниот интерес.

Во текот на деведесеттите и раните двеилјадити, Скопје ја искусува „долгата транзиција“, при што правниот и планскиот систем се приспособуваат кон новите услови на пост-социјалистичката реалност: слабеењето на државниот контролен механизам, растежот на пазарно-ориентираните градежни активности и појавата на фрагментирани интервенции без кохерентна долгорочна стратегија (Stefanovska & Koželj, 2012). Нормативната рамка за урбанистичко планирање и градење постепено еволуира, при што се формира комплексен однос меѓу нормативната рамка и реализацијата на терен. Законот за просторно и урбанистичко планирање (1996) го воспоставува системот на планска документација и хиерархијата на планови, додека Законот за градежно земјиште (2001) и Законот за градење (2005), со подоцнежните измени, ја регулираат имплементацијата на тие планови преку дефинирање на градежното земјиште и правата во врска со истото, одобренија, техничка документација, услови за изведба итн. Дополнително, подзаконските акти на законот од 1996, правилниците за стандарди и нормативи, овозможуваат операционализирање на плановите преку параметри за парцелација, густина, висина, оддалечености, сообраќајна и инфраструктурна мрежа, како и уредување на неизградениот простор. Со ова, законот и правилниците функционираат како двоен механизам –

нормативната рамка ја дефинира можноста и структурата на просторот, а правилниците ја посредуваат неговата просторна материјализација. Сепак, во транзициското милје на институционална слабост, сето наведено функционира дисјунктивно - планерските инструменти не успеваат целосно да го контролираат градежниот развој, особено во услови на приватизација, шпекулативен пазар и легализација на бесправно изградени објекти. Притоа, пара-нормативните механизми, како членот 54А, воведен 1997, кој овозможува градење без постоење на валиден урбанистички план, дополнително ја еродираат операционалната валидност на плановите, ја суспендираат формалната планска хиерархија и заменуваат со дискрециона регулација, што води до дерегулација на просторот и институционални дисонанци. (Грчев, 2025).

Планската регулатива по 1991 година се додефинира низ повеќе национални закони, што ја реформираат улогата на планирањето и го децентрализираат процесот на одлучување. Со законите за

локалната самоуправа (1995, 2002) и територијалната организација на локалната самоуправа (2004), надлежноста за планирање се префрлува на општинско ниво. Општините добиваат право и надлежност да носат и усвојуваат генерални и детални планови, што формално ги позиционира како централни актери во процесите на просторното управување. Сепак, имплементацијата на овие закони покажува дека децентрализацијата често функционира без соодветни кадровски и технички капацитети, што придонесува кон планирање засновано на краткорочни интереси и менаџирање на пазарните притисоци на сметка на долгорочните јавни цели (Stefanovska & Koželj, 2012).

Слика 44. Ансамбл „Порта Влае“, Скопје, ~2015. (Извор: Непознат)

Една од клучните импликации на ваквата транзиција е што урбаното планирање веќе не функционира како инструмент за социјална контрола и развој со примарна улога за заштита на јавниот интерес, туку често станува механизам за легитимирање на приватни инвестиции и пазарни интереси (Stefanovska & Koželj, 2012).

Дополнително, пристапот кон домувањето длабоко е трансформиран. Приватизацијата и либерализацијата на пазарот на недвижности ја преземаат доминантната улога во развојот на градот (Закон за трансформација на претпријатијата со општествен капитал, 1993, и други). Државата, како дотогашен главен организатор и инвеститор, а пред сè застапник на јавното добро, се „повлекува“ пред налетот на индивидуалните права, а планирањето станува неконзистентно, фрагментирано, парцелно ориентирано и често контрадикторно.

Слика 45. Ансамбл „Порта Буњаковец“, Скопје, ~2005. (Извор: Непознат)

Во периодот по 1991, Скопје влегува во етапа на ерозија и фрагментација на претходно воспоставените модернистички и социјалистички урбанистички модели, што трајно го менува карактерот на неговото станбено ткиво. Од почетокот на осумдесеттите, а особено по распадот на социјалистичкиот систем во 1991 година, формациската густина, дефинирана во претходниот период, постепено ја губи својата концептуална основа и добива нова, занована на доцнокапиталистичката логика. Територијалната логика на парцелизација ги нагласува индивидуалните парцели на штета на пошироките структури на заедничкиот простор. Овој премин кон доминација на пазарната логика во опросторувањето, значи дека густината не е веќе резултат на колективна визија или централизиран план, туку станува последица на индивидуален интерес, па дури и на одредени механизми за заработка.

Новите интервенции, издигнати на ниво на доминантна пракса во веќе изградените градски простори, кои често доаѓаат како вметнување на објекти за пополнување, доградби или надградби, ја зголемуваат густината (Ивановски, 2013), но без соодветна просторна компензација во облик на јавни сервиси и зелени површини. Така, густината се дестилира во чист квантитет на изградено ткиво, без да носи со себе интегриран систем на јавни функции, социјално поврзување или континуирани јавни меѓупростори што имаат смисла за корисниците. Во такви услови потенцијалот за заедничко користење, што е вграден во функцијата на заедничките простори, драстично се намалува и често целосно исчезнува.

Слика 46. Ансамбл „Лисиче“, Скопје, ~2015. (Извор: Непознат)

Од друга страна, истражувањата на Мариоти и Пенчиќ (Mariotti & Penčić, 2015) покажуваат дека реституцијата на сопственичките права и воведувањето на пазарот на недвижности (поконкретно на земјиштето) создаваат услови за интензивни приватни градежни активности што значително влијаат на урбаниот пејзаж. Овој процес резултира со појава на нови типологии на домување и нивна специфична разместеност (вили, повеќесемејни структури и затворени станбени комплекси). Истите, иако ја зголемуваат понудата на станбен простор, често создаваат просторна фрагментација и социјална сегрегација (Mariotti & Penčić, 2015).

Слика 47. Ансамбл „Р. Ц. Аеродром“, Скопје, ~2015. (Извор: Непознат)

Трансформацијата на постојните станбени типологии во овој период, исто така ја рефлектира предноста дадена на правата за градење произлезени од сопственоста на парцелата. Воспоставените типологии, меѓу кои и станбениот ансамбл, структура со јасни просторно-социјални функции, е или заменета со нови форми на домување, често изолирани објекти вон контекст, или е формално зачувана, но суштински деградирана преку неконтролиран процес на згуснување (Ивановски, 2013). Неизградените јавни простори, кои претходно биле интегрирани делови од станбените формации, со јасни јавни или полујавни функции, се редуцираат, приватизираат или стануваат маргинализирани, додека парцелата како форма на сопственост и инвестиција ја заменува интегрирачката логика на планирањето и употребата на просторот. Овој феномен ја зголемува специфичната густина на становите или жителите во одреден простор, на тој начин деградирајќи го функционалниот и социјалниот квалитет на градот како јавно-приватен континуум на простори.

Како резултат на овие комплексни процеси, станбениот ансамбл, колективен проект со јасни морфолошки и социјални обврски, престанува да постои како планерска програмски кохерентна единица. Неговите функции, одржување и развој се проблематизираат под притисокот на пазарната логика и нејасните урбанистички политики. Заедничките простори, кои служат како места за социјална интеракција, претставуваат товар за новите локални администрации и се планерски ампутирани, што води до губење на суштинската улога на ансамблиите во создавањето на заедницата и колективните практики. Оваа ерозија и фрагментација на морфолошката и концептуалната логика ја отсликува не само транзицијата на Скопје од социјалистичка кон постсоцијалистичка урбана форма, туку и трансформациите што се случуваат ширум постсоцијалистичкиот свет, каде што колективните модели на домување се заменуваат со индивидуализирани, парцелизирачки ориентирани и пазарно хиерархизирани решенија на овие сложени просторни и општествени предизвици.

Во периодот по 1991, станбениот развој во Скопје се карактеризира со појава на нови станбени ансамбли, што, иако формално се претставуваат како современи, морфо-типолошки често без намера воспоставуваат континуитет со моделите на домување од периодот по Втората светска војна. Овие ансамбли најчесто се состојат од компактни унифицирани повеќекатни објекти, со обликовно редуцирани фронтони, организирани долж регулаторните линии, со форми диктирани од периметарот на парцелата, ориентацијата (влезовите) кон улицата, при што јавниот простор е сведен на

минимални меѓупростори, без јасна програмска или социјална артикулација.

За разлика од предземјотресниот период, кога овие типологии функционираше во услови на национализирано земјиште, ниска густина, ограничен моторен сообраќај и силна зависност од непосредната близина на работните и јавните функции, современите постсоцијалистички ансамбли ги репродуцираат истите формални матрици во сосема различен и непредвидлив урбан и социо-економски контекст. Како резултат на тоа, тие не создаваат функционално кохерентни и социјално интегрирани соседства, туку фрагментирани станбени острови зависни од надворешната инфраструктура и индивидуалната мобилност.

Дополнително, станбените објекти во овие ансамбли ретко се групираат во помали морфолошки целини, што би овозможиле социјална интеракција и колективна употреба на просторот. Наместо тоа, доминира логиката на максимизација на градбата во рамките на градежната парцела, при што секој објект функционира како автономна инвестициска единица, а не како дел од поширок урбан систем. Овој пристап резултира во просторна структура, што формално наликува на предземјотресниот град, но суштински ја губи социјалната и инфраструктурната комплексност систематски развиена преку концептот на месната заедница и станбената населба како колективен проект.

Во таа смисла, по 1991 година станбените ансамбли во Скопје може да се интерпретираат како пример за регресивно типолошко поместување: тие ја враќаат архитектонската форма на домувањето кон претходни модели, но без да ги реинтерпретираат нивните просторни, социјални и инфраструктурни предуслови. Наместо надградба на модернистичкото наследство, овие ансамбли продуцираат редукционистички урбани структури, во кои јавниот интерес и колективниот простор се маргинализирани во корист на индивидуализираните станбени решенија.

На социјално ниво, овие трансформации доведуваат до појава на јасна класна сегрегација, која барем декларативно била потиснувана во претходните децении, кога системот на домување и распределба преку социјалистичките институции ја ублажува видливата разлика меѓу различните слоеви на населението. Во периодот по 1991, пристапот до квалитетно домување станува прашање на индивидуална економска моќ и пристап до пазарот на недвижности. Тоа ја отвора вратата за појава на средна и висока класа со сопствени стандарди и очекувања, додека маргинализираните групи се соочуваат со ограничен пристап до

соодветни услови за домување. Оваа нееднаквост се одразува во распределбата на просторот, каде што некои делови на градот добиваат инвестиции и реновирани структури, додека други остануваат непроменети или во состојба на деградација.

3.6

Континуитети и дисконтинуитети

Обидот за периодизација, а воедно и интеграцијата на различните временски отсечки, укажува на тоа дека домувањето и планирањето на населбите претставуваат своевидни медиуми, преку кои опипливо може да се следи еволуцијата на планерскиот систем што го насочува развојот на Скопје. Преку нив станува видливо постепеното поместување од непосредна регулација на морфолошките аспекти на градот, карактеристична за градоградењето, кон сè посложени форми на управување преку планови, стандарди и подоцна информациски системи, типични за современото градопланирање. Истовремено, оваа еволуција ја открива и трансформацијата на улогата на државата: од минимален регулатор, преку производител и проектант на урбани структури, до нејзино постепено повлекување и дистрибуција на одговорноста во постсоцијалистичкиот период. Следствено, периодизацијата освен како хронолошка рамка, служи и како аналитичка алатка за разбирање на односот меѓу формата, густината и колективниот живот.

Историскиот развој на станбеното ткиво во Скопје, од крајот на XIX век до 2000 година, но и по неа, открива јасна секвенца на урбанистички модели што не се заменуваат нагло, туку се преклопуваат, трансформираат и често опстојуваат како слоеви во градската морфологија. Преминот од маалска структура, преку урбанистички блок, кон станбен ансамбл, а потоа и кон негов распад во парцеларна логика, не е линеарен процес на „напредок“, туку серија на рационализации што ја рефлектираат доминантната политичка, економска и социјална организација на секој период. Во таа смисла, формациската густина претставува просторен израз на односи меѓу власта, општеството и секојдневниот живот.

Преминот од логиката на територијална поделба во маала кон логика на распределба на изградената маса во блокови во Скопје, во периодот од крајот на XIX век до 1939 година, не претставува само просторна трансформација, туку суштинска промена во начинот на кој колективноста се артикулира преку урбаната форма. Во маалската структура, колективниот живот не е резултат на експлицитен урбанистички проект, туку на долготрајна репродукција. Маалото функционира како основна социјално-

просторна матрица, во која густината е релациска, а не нумеричка. Просторната блискост, ниската катност и функционалната преклопеност создаваат компактна морфологија со високо ниво на социјална интеракција. Јавниот простор не е издвоен како автономна категорија, туку е интегриран во секојдневните траектории на движење и употреба. Во овој модел, државата има минимална улога, а урбаната форма е директно зависна од локалниот социјален контекст. Континуитетот на оваа логика ќе остане видлив и во подоцнежните фази, особено преку отпорот кон целосната формализација на просторот.

Периодот од 1912 до 1939 година воведува клучен дисконтинуитет преку институционализацијата на урбанизмот и појавата на регулативното планирање. Урбанистичкиот блок станува основна просторна единица и воедно апстрактна геометриска рамка што ја дисциплинира парцелата, ја стандардизира уличната линија на сокакот и го дефинира јавниот простор како инфраструктурен и репрезентативен профил, а не како продолжение на секојдневниот живот. Овој премин не значи целосно бришење на маалската логика, туку создава морфолошка двојност меѓу старото и новото ткиво. Густината станува збиена и регулирана, со јасни граници меѓу јавниот и приватниот простор. Истовремено, станбената типологија почнува да ја рефлектира социјалната диференцијација, при што домувањето постепено станува индикатор на класен статус. Државата настапува како регулатор, но не и како директен производител на станбениот фонд, што резултира со ограничен, но траен структурен прекин со предмодерната урбана логика. Колективноста, која претходно произлегувала од просторната блискост и неформалната интеракција, постепено се институционализира или исчезнува. Овој процес не треба да се чита исклучиво како „модернизација“, туку како поместување од имплицитна кон формализирана колективност, при што урбаната форма губи дел од својата способност да продуцира спонтани заеднички простори. Токму оваа трансформација ја поставува основата за подоцнежните обиди колективноста повторно да се проектира, а не само да се регулира.

По Втората светска војна, а особено во периодот до 1963 година, државата ја презема улогата на директен производител на станбеното ткиво. Социјалистичкиот период по 1945 година воведува нова рационалност, во која домувањето се третира како колективно право и инфраструктура за индустриското општество. Формациската густина во овој период е растечка и функционална, насочена кон масовна репродукција на станбени единици, сè во функција на индустријализацијата и масовната миграција од село во град. Урбанистичкиот блок останува присутен, но се

трансформира во отворена форма, а колективната станбена зграда, со тоа и ансамлот, станува доминантна типологија. Судирот меѓу блокот како постојна и ансамлот како новововедена основна урбана единица се препознава, а елементите од социјалната инфраструктура, кои се внесуваат постапно ќе овозможат утврдување на ансамбловска логика. Просторот меѓу објектите иако со потенцијал, често делува како остаточен и недефиниран, што укажува на ограничувањата на раниот социјалистички модел при што количеството и стандардизацијата имаат предност над просторната артикулација, а колективноста е повеќе институционализирана отколку опросторена. Социјалната структура е релативно хомогенизирана, а државата настапува како производител и гарант на домувањето, што претставува радикален дисконтинуитет во однос на претходните периоди.

Постземјотресниот период од 1963 до 1985 година ја претставува кулминацијата на ваквиот развој и единствениот момент во историјата на Скопје, кога станбениот ансамбл се појавува како свесно и системски артикулирана колективна форма. Екстремно просторен израз на морфолошката логика, по однос на колективноста, се манифестира кога станбениот ансамбл и месната заедница конечно ја заменуваат логиката на поединечниот урбанистички блок. Екстремноста тука се подразбира како крајна разбиеност, наспроти османлиската крајна збиеност. Притоа, ансамлот не претставува само збир од станбени објекти, туку интегрирана просторна структура во која домувањето, неизградениот простор, пешачката мрежа и социјалната инфраструктура функционираат како единствен систем. Овој период претставува редок момент на синтеза меѓу висока густина и просторна великодушност. Суперблоковите, раздвојувањето на пешачките и сообраќајните текови, јасната хиерархија на јавни, полујавни и приватни простори, вклучително и зеленилото како структурен елемент, создаваат компонирана формациска густина. Густината тука не е резултат на компромис, туку резултат на централизирано планирање и меѓународна експертиза - густината е проектирана, контролирана и компензирана преку великодушни заеднички простори и јасна хиерархија на јавност. Колективниот живот не е препуштен на случајност, туку е вграден во самата морфологија на ансамлот, во рамките на месната заедница како просторна и административна целина. Овој модел веројатно ја покажува најконзистентната синхронизација меѓу формата, густината и колективноста во познатата историја на градот. Иако социјалната структура останува релативно хомогена, ансамлот овозможува секојдневни колективни практики и форми на позаедничување, што го прави овој модел клучна референтна

точка при современите дискусии за наследството од социјалистичкото домување.

Од осумдесетите па натаму, а особено по 1991 година, започнува постепената ерозија на ансамбловската логика. Постсоцијалистичката трансформација на Скопје открива длабока асиметрија меѓу трајноста на урбаната форма и крвкоста на институционалната рамка што ја поддржува. Станбените ансамбли, создадени како интегрирани колективни структури, продолжуваат да постојат физички, но без системот на правила, одржување и заедничко управување што им овозможувал да функционираат. Така, во отсуство на јасна институционална логика нивната социјална кохерентност опаѓа, заедничките простори постепено се трансформираат во предмет на приватизација, оградување или спонтана узурпација. Јавниот простор се распаѓа не затоа што формата е неуспешна, туку затоа што веќе нема механизми што ја активираат и одржуваат функционално. Ова води кон конфликтен градски пејзаж, во кој новите интервенции не се интегрираат, туку се наметнуваат. Формациската густина станува непредвидлива, не затоа што е висока, туку затоа што е лишена од визија за колективност. Правата произлезени од парцелата како урбанистичка планерска единица го доминираат планерскиот дискурс во контекст на пазарната логика. Планирањето станува фрагментарно, јавните и полујавните простори еродираат, а социјалната структура се поларизира. Улогата на државата се сведува на овозможување на процесите преку посредување, минимално одржување, а во одредени случаи на целосно отсуство, што претставува длабок дисконтинуитет со сите претходни модели на урбанистичко планирање.

Синтетички гледано, историјата на станбеното ткиво во Скопје покажува дека ниту еден урбанистички модел не исчезнува целосно, туку продолжува да опстојува како морфолошки и социјален слој. Континуитетите се видливи во повторното појавување на територијалната логика на парцелизација, во отпорот кон целосна формализација на јавниот простор и во постојаната тензија меѓу индивидуалното и колективното домување. Дисконтинуитетите, пак, се манифестираат преку промените во улогата на државата, начинот на планирање и односот кон густината како просторна категорија.

Последниот разгледуван период јасно покажува дека колективната форма не е само прашање на дизајн, туку на долгорочно управување и институционална поддршка. Кога институцијата исчезнува, формата станува ранлива, а ансамблот се редуцира на збир од некоординирани индивидуални интереси. Токму оваа

историска траекторија, од маало, преку блок, до ансамбл и неговата фрагментација, ја оправдува потребата ансамлот да се издвои како клучен објект на анализата во ова истражување, не како затворен историски модел, туку како носител на сè уште неисцрпен просторен и социјален потенцијал.

Табела 10. Преглед на издвоени карактеристики од морфогенезата на станбениот пејзаж на Скопје

Аналитичка категорија	–1912	1912 - 1939	1945 - 1963	1963 - 1985	1985 -
Урбанистички фокус	маало	блок	блок / ансамбл	месна заедница / ансамбл	парцела
Тип на планирање	обичајно	регулациско	структурно	сеопфатно	фрагментарно
Улога на државата	минимална	регулатор	проектант и градител	проектант и градител	регулатор
Уличен профил	сокак	регулирана улица	инфраструктура	хиерархиски систем	транспортна инфраструктура
Формациска густина	збиена	линеарна (периметрална)	фокусирана	системска	диверзифицирана
Неизграден простор	органиски	генерирачки	придружен	структурен	случаен
Станбена типологија	куќа со двор	куќа + ламела	куќа + ламела и кула	систем од повеќе типологии	хибридна
Социјална структура	етнички сегрегирана	класно сегрегирана	хомогенизирана	обединета во колективот	поларизирана

Во таа смисла, наследството од социјалистичките станбени ансамбли не може да се редуцира ниту на носталгичен модел, ниту на нефункционален реликт. Тие претставуваат просторен ресурс со значаен потенцијал, но и со јасни структурни ограничувања. Како такви, тие се основа за современи интервенции што мора да се движат меѓу зачувувањето на морфолошката логика и приспособувањето кон новите социјални, економски и еколошки услови. Историјата на формациската густина во Скопје јасно

покажува дека квалитетот на станбеното ткиво не зависи од нивото на густината само по себе, туку од начинот на кој таа е просторно и социјално организирана, од односна, преку регулирана и компонирана, до фрагментирана густина, секој период ја рефлектира сопствената урбанистичка рационалност и нејзините граници.

3.7

Станбениот ансамбл како опросторено политичко рацио, продлабочување на знаењата за станбениот ансамбл (1945-1991)

Досегашната анализа индицира дека станбениот ансамбл не е самостоен естетски чин, туку дериват на симултаната интеракција на повеќе диференцирани политики: регулаторни, територијални, сопственички, социјални и инфраструктурни. Овие фактори заедно ја конструираат неговата морфологија, програмска конфигурација и инхерентна социјална логика. Тој претставува материјална објективизација на специфичен историски момент во кој државата, преку инструментите на планирањето, настојува да го кодифицира секојдневниот живот како колективна практика. Во таа смисла, ансамблот функционира како медиум преку кој се воспоставува дијалог помеѓу државниот планерски систем и локалната заедница околу дефиницијата на колективитетот.

Во контекстот на СФРЈ, а особено во пост-земјотресно Скопје (по 1963 година), ансамблот се етаблира како просторна рамка која ги интегрира домувањето, јавниот домен и социјалната инфраструктура во кохерентна целина. Тука, станбениот ансамбл не е изолирана планерска алатка, туку опросторување на месната заедница, тој е нејзина физичка рамка и семантичка сценографија. Неговата форма е директно детерминирана од административните надлежности на заедницата, моделот на самоуправување и политиките на сопственост. Притоа, национализацијата на земјиштето му обезбедува радикална просторна слобода, додека приматот на јавниот интерес му ја гарантира структурната стабилност.

Следните шест аналитички точки го декомпонираат станбениот ансамбл токму преку овие полицентрични влијанија, со цел да се демонстрира дека неговата кохерентност не е резултат на изолиран концепт, туку на системска синхронизација. Истовремено, постепената дезинтеграција на оваа синхронизација по 1990 година ја објаснува ерозијата на ансамблот како колективна форма. И покрај физичката трајност на неговата морфологија, деградацијата на управувачките и сопственичките параметри води

кон губење на неговата суштинска социјална релевантност, трансформирајќи го од жив социјален систем во пасивна урбана структура.

3.7.1

Социјалистичкиот модел на управување и станбениот ансамбл

Во југословенскиот социјалистички контекст, станбениот ансамбл, меѓу другото, е производ и на специфичната теорија на управувањето што го дефинира односот меѓу државата, заедницата и просторот. Централизираниот државен социјализам и самоуправниот модел, ја поставуваат месната заедница како клучен медијатор меѓу апстрактните политички принципи и нивната просторна артикулација.

Теориски, месната заедница може да се разбере како обид за институционализирање на „посредното ниво“ на управување, ниво што не е ниту индивидуално, ниту целосно државно. Во рамките на самоуправната мисла, ова ниво е од суштинско значење, бидејќи овозможува политичката субјективност да се конституира преку секојдневни практики, а не само преку формални државни апарати. Како што укажува Кардељ (Kardelj, 1976), самоуправувањето не е одржливо доколку остане апстрактен принцип; тоа мора да биде „вградено во конкретни животни средини“. Токму тука општините, месните заедници и конечно станбениот ансамбл стануваат неопходен теориски услов, обезбедувајќи просторна рамка во која колективноста може да се репродуцира континуирано. Од согледувањата на Кардељ (Kardelj, 1976), произлегува и тоа дека месната заедница е основна ќелија на самоуправувањето, каде секој граѓанин учествува во одлучувањето за секојдневните прашања.

Институционалниот развој на овој модел започнува во рамките на општината. Во 1954 година се воведуваат **станбените заедници** со стапување во сила на Уредбата за управување со станбените згради, првично со цел да ги преземат обврските на станбените управи. Според оваа Уредба, со земјиштето на кое биле подигнати зградите управувале општините, како и станарите преку куќните совети, додека претставниците на сите куќни совети го сочинувале советот на станбената заедница. Станбените заедници имале својство на правно лице и биле формирани на подрачја, кои претставувале просторна, урбанистичка и комунална целина (Duda, 2023). Според Дуда овој период, станбената заедница имала и економска моќ: таа ги собирала кириите и била задолжена за одржување на станбените згради и заедничките уреди. Покрај тоа,

таа можела да основа сервиси, продавници и претпријатија со цел унапредување на комуналната, стопанската и социјалната дејност. Оваа економска автономност била клучна за физичкото обликување на ансамлот како повеќефункционална средина.

Од перспектива на теоријата на просторот, ансамлот функционира како она што Лефевр (Lefebvre, 1991) би го дефинирал како „простор на репрезентација“, простор што не е само функционален, туку носител на општествени односи и политички значења. За разлика од традиционалниот блок или парцелата, ансамлот не ја сведува колективноста на збир од индивидуални единици, туку ја претпоставува како примарна категорија. Управувањето, во овој случај, не се надоврзува на просторот, туку е структурно зависно од неговата морфологија. Без ансамлот, месната заедница би останала административна фикција; без месната заедница, ансамлот би бил празна форма. Оваа меѓузависност прави дистанца меѓу логиката на СФРЈ и западноевропските модернистички модели, каде колективното домување често се третира како технички или социјален проблем, но ретко како политичка форма (Duda, 2023).

Ансамлот, како сегмент или целовита месна заедница во СФРЈ ја презема посредничката улога, но во рамките на институционализирана, а не конфликтна колективност. Фактот што домовите на месните заедници, училиштата и локалните сервиси се интегрирани во ансамблите не треба да се чита како планерски детаљ, туку како показател на подлабока логика: управувањето е замислено како просторна практика (Duda, 2023). Кога оваа логика исчезнува по 1991 година, ансамлот ја губи својата примарна функција, не затоа што формата е неадекватна, туку затоа што политичката теорија што ја поддржувала престанува да постои.

Конечно, може да се тврди дека ансамлот е пред сè теориски објект: просторен израз на една историски специфична идеја за колективност, управување и политичко дејствување. Само преку оваа призма може да се разбере неговата појава, неговиот успех и неговата подоцнежна ерозија.

3.7.2

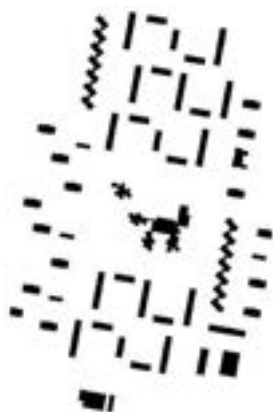
Месната заедница како планерска единица и концепциска основа за станбениот ансамбл

Во предвоениот период, според Венцлер (Wenzler, 1956), урбанистичките прашања се решаваат стихично, при што практицизмот доминира како главен принцип во обликувањето на урбаните супраструктури. Нагласената територијална експанзија

на градските населби по Втората светска војна ја разоткрива дезориентацијата во државните политики и отсуството на системски пристап во однос на урбанистичкото планирање, конзервацијата и контролираниот раст. Во почетната фаза на станбената криза, екстензивноста и квантитетот на потребите го ограничуваат третманот на домувањето единствено на обезбедување минимален физички простор. Сепак, токму овој неизграден став овозможува прескрипција на специфична политичка визија за градот, поттикнувајќи формирање на нови алатки за просторно обликување изведени од постојните форми на социјалистичко организирање.

Проширувањето на перцепцијата за домувањето овозможува прецизно и научно дефинирање на овие теми. Според согледувањата на Бјеликов (Bjelikov, 1983), месната заедница низ две децении претставува теориска основа на југословенскиот урбанизам, како во поглед на програмската содржина, така и во однос на начинот на изградба.

Во периодот меѓу 1945 и 1954 година, производството на „фикси“ урбанистички планови цели кон итна реконструкција и обезбедување на потребниот станбен фонд. Методологијата во овој период била под силно влијание на предвоениот пристап на CIAM, дефиниран во „Атинската повелба“ од 1933 година, која се фокусира на четирите основни функции на градот (Dobrović, 1956). Меѓутоа, со идеолошката метаморфоза и растечката економска моќ во средината на педесеттите години, државните креатори на политики го препознаваат потенцијалот на станбената заедница како интегрирачка алатка за спроведување на станбените политики (Normand, 2014).

Слика 48. Месна заедница Карпош Месна заедница Карпош 4, Централен дел, Скопје, ~1970. (Извор: Скопје)

Оваа планерска алатка манифестира очигледни врски со советскиот „микрореон“ и американската „единица на соседство“, што ја отвора дебатата дека модернистичкиот урбанизам е незаменлив инструмент за развојот на самоуправањето (Bjelikov, 1983). Додека потрагата по прецизни планерски елементи на различен размер се движи од општината до станбената заедница (Vasiljević, 1955), во шеесеттите години се врши реevaluација на рационалистичкиот и позитивистичкиот пристап и воедно е истакнато дека некритичкото преземање на туѓи модели не соодветствува со локалната економска и социјална структура, па затоа Којовиќ (Koјović, 1975) сугерира дека детерминизмот во урбанизмот мора да се ублажи преку вклучување на стохастичките аспекти на животот во градот.

Впрочем, моделот на домување во СФРЈ не претставува само архитектонски стил, туку сложен системски производ артикулиран преку четири клучни контролни схеми: детална проекција на станбените објекти, стратешка дистрибуција на јавните институции, хиерархиска регулација на сообраќајот и континуитет на зелените површини. Иако овој модел манифестира „генетски“ сличности со „клеточниот град“ на Кларенс Пери, тој воведува дополнителна специфична социо-морфолошка регулација преку зонирање.

Еден пример за таквата тенденција дава Константинос А. Доксијадис (Doxiadis, 1965) во планот за хиерархиска организација на заедниците, во рамките на ОУП за Скопје, 1965. Тој предвидува просторна дистрибуција преку три дистинктивни зони: прва зона, сместена во непосредна близина на центарот на заедницата, е дефинирана со комфорни високи блокови; втора зона, која го опфаќа најголемиот дел од заедницата, се состои од средно високи блокови и куќи во низа, интегрирани во мирна, парковска средина; и трета зона резервирана за индивидуално домување за семејства, кои претпочитаат сопствени градини и ниска самостојна градба. Оваа обединета хиерархија ја нагласува идеолошката дистанца од пазарната логика, трансформирајќи го детерминистичкиот планерски јазик во инструмент за репродукција на самоуправните односи.

Во планирањето на пост-земјотресно Скопје, споменатиот модел е доведен до високо ниво на математичка прецизност. Основната планерска единица, станбената заедница, е дефинирана преку капацитетот на социјалната инфраструктура, каде основното училиште за 600 ученици се јавува како детерминанта за вкупната

популација. Со претпоставка дека учениците учествуваат со 15% во вкупното население, базичната единица на Скопје е фиксирана на 4.000 жители. Овој параметар служи како модул за понатамошна класификација на урбаните структури во пет хиерархиски класи (ОУП, 1965).

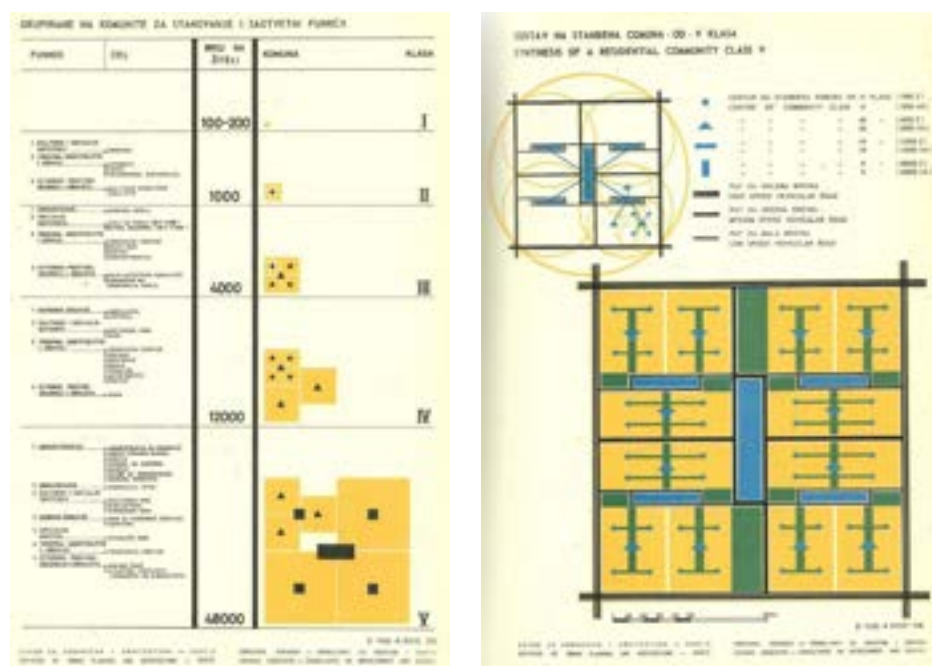

Слика 49. План за хиерархиска организација на заедниците, 1965. (Извор: ОУП (1965). Становање)

Во таа насока, просторната организација на Скопје е проектирана преку прогресивна интеграција на пет класи на заедници, каде секоја повисока класа ги апсорбира функциите на претходната:

- **Класа I (100–200 жители):** Најмалата социјална групација формирана околу станбена улица (пешачка или слепа колска улица), чија цел е да го елиминира транзитниот сообраќај.
- **Класа II (приближно 1.000 жители):** Групација на единици од прва класа, чиј основен елемент е пешачката патека со зеленило и детски игралишта. Собирните улици се позиционирани на периферијата, штитејќи ја централната пешачка зона.
- **Класа III (приближно 4.000 жители):** Основната станбена единица каде клучна оска е главниот пешачки пат кој ги поврзува содржините, а доминантен објект е осмолетката.

- **Класа IV (околу 12.000 жители):** Типичен „хуман сектор“ дизајниран како независна економска и културна заедница. Сите функции се на пешачка оддалеченост од центарот, а моторниот сообраќај е строго контролиран и насочен кон периферни сообраќајници.
- **Класа V (приближно 48.000–50.000 жители):** Урбана формација од највисок степен која функционира како „мал град“. Центарот на оваа комуна е пристапен за пешаци, велосипеди и јавен превоз, со максимална оддалеченост од 2 км од кој било стан.

Слика 50. Групирање на заедниците за домување и соодветни функции; Сложување на станбените заедници до класа V, 1965. (Извор: ОУП (1965). Скопје просторен план. Том II)

Во рамките на градот, месната заедница функционира како концепциска основа за обликувањето на станбениот ансамбл преку два паралелни модели:

- **Згуснувачи:** Овој модел го обликува ансамблот како линиска или кластерска формација вградена во постоечко ниско ткиво. Станбениот ансамбл овде ја артикулира густината и ориентацијата на блоковите во согласност со

територијалната логика на месната заедница. Како што наведува Љиљана Благојевиќ (Blagojević, 2007), овие „урбани елементи“ го засилуваат микро-центарот на заедницата без да ја нарушат постојната морфологија, овозможувајќи социјална интеграција преку стандардизирани типологии.

- **Автономни структури:** Овој модел го третира ансамблот како целосно опросторување на месната заедница со сопствена програма и инфраструктура. Тој е композитска формација ослободена од информацискиот товар на контекстот, димензионирана според прецизни пешачки радиуси и капацитети на социјалната супраструктура. Морфолошки, овие ансамбли се вгнездуваат во суперблокови и реони, каде преку манипулација на височините и неизградените простори се дефинира строга просторна хиерархија.

Слика 51. План и реализација на ансамбл „11 Октомври“ - погустувач, 1957, Ќосевски. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)

Слика 52. План и модел за реализација на населбата Чаир – автономна форма, 1962, Анѓелиќ. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)

Без разлика на моделот, ансамлот преку процесот на интеграција во матрицата на месната заедница, обезбедува јасни односи меѓу домувањето и јавната инфраструктура. Додека згуснувачите функционираат како „спојници“ во постоечките структури, автономните ансамбли создаваат независни единици.

3.7.3

Интеграцијата на ансамблиите во посложени административни формации: од станбена единица до град

Политичката логика на интеграцијата произлегува од самоуправниот модел на СФРЈ. Како што укажува Кардељ, децентрализацијата и пренесувањето на одговорноста од државата кон месната заедница се клучни за обезбедување на функционалната автономија, но со јасно дефинирана рамка: „Локалната заедница управува со ресурсите и одлучува за инфраструктурните приоритети, но секое решение е усогласено со повисоките нивоа на управувањето“ (Kardelj, 1976). Применето на урбанистичко ниво, ова значи дека ансамблиите мора да се проектираат и позиционираат во согласност со пошироката планска логика, што резултира со системска хиерархија на просторот и функциите.

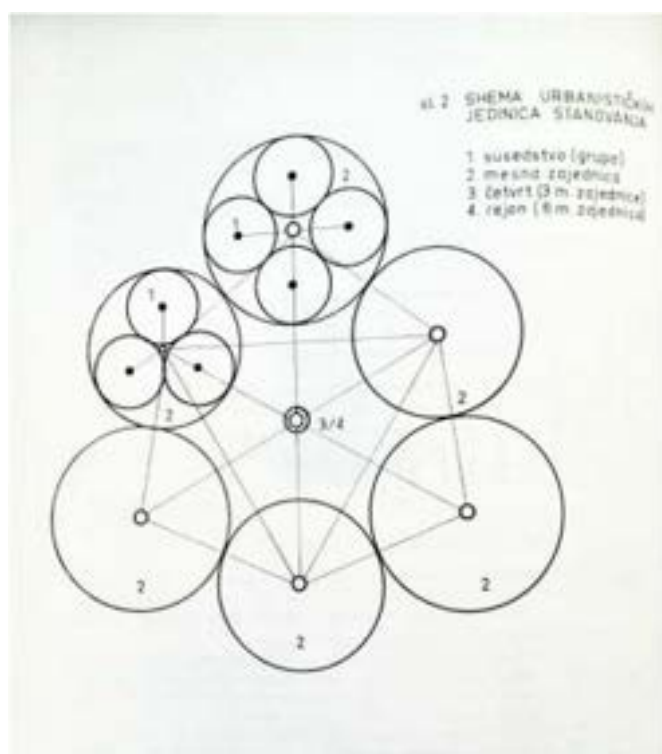
Така по војната, урбанистичкиот модел на СФРЈ ја артикулира потребата за структурирање на домувањето не само на ниво на поединечен објект или ансамбл, туку како дел од поширока административна и социјална мрежа. Станбениот ансамбл, во рамките на тој стратемски процес претставува само еден од степените на морфолошка и програмска интеграција.

Како што беше споменато, теориските основи на хиерархиската интеграција на домувањето во повоениот југословенски контекст во голема мера кореспондираат со концептот за „единица на соседство“ на американскиот планер Пери (Perry, 1929) и нејзината конститутивна улога во „клеточниот град“. Односот меѓу овие микро-заедници и градот како тоталитет е детерминиран од нивниот габарит и природа.

Според Петровиќ (Petrović, 1956), целта на ваквата интеграција е двојна: воспоставување на чувство на припадност на помалата единица кон целината и рамномерна дистрибуција на градските капацитети до секоја составна компонента. Станбената заедница, подоцна месна, како микро-урбанистичка материјализација на

семејството, претставува базичен модул, кој се интегрира во прогресивно повисоки структурни нивоа: микро-реон, макро-реон, населба, зона и метрополис (Wenzler, 1956). Југословенскиот институт за урбанизам и домување (Којовиќ, 1970), го дефинира овој континуум преку следната хиерархиска таксономија:

- **I ниво:** Станбена група (микро-соседство / повеќесемејна станбена зграда);
- **II ниво:** Единка на соседство (основна планерска клетка), збир на објекти со заеднички неизграден простор (станбен ансамбл);
- **III ниво:** Месна заедница (основен административно-политички субјект);
- **IV ниво:** Станбен реон (интегрална градска целина)

Слика 53. Интеграција на станбените заедници во рамките на градот. (Извор: *Stanovanje u urbanističkom planiranju*)

Оваа таксономија секако може да се стави и во однос со споменатите класи на заедници (ОУП, 1965). Според ОУП 1965, хиерархијата на скопските реони е поставена на следниот начин:

- **Основна единица (станбена единица):** 4.800 жители, организирана околу едно основно училиште и базични услуги.
- **Група единици (станбена заедница):** 13.500 – 14.500 жители (составена од 3 основни единици), со сопствен локален услужен центар.
- **Реон (станбен реон):** 50.000 – 100.000 жители (составен од 4–6 групи единици), со целосна социјална инфраструктура (амбуланти, домови на месна заедница, рекреативни зони).
- **Градска целина:** Збир на реони гравитирачки кон главниот административен и културен центар.

Ваквата системска координираност овозможува оптимална дистрибуција на густината и јавните добра. Како што анализира Перовиќ (Perović, 1985), функционалната ефективност на автономните елементи (во случајот ансамбли) директно зависи од нивното поврзување со поголемите структури. Планскиот концепт на ансамблот мора да ги инкорпорира стандардите за радиусот на пешачко движење и социјална читливост. Морфолошки, интеграцијата се манифестира преку просторна прегледност, комуникациски континуитет на пешачките оски, кои ги поврзуваат ансамблите со центрите на месните заедници и пошироките зелени коридори. Административната интеграција пак, овозможува воспоставување на стандарди за инфраструктурата, одржувањето и управувањето со јавниот простор, што го прави ансамблот трајно функционален и социјално ефикасен.

Оваа интеграциска политика ја нагласува двојната функција на станбениот ансамбл, од една страна, како физичка и програмска рамка за воспоставување на локална колективност, а од друга, како интегрирана компонента на сложена административна и урбанистичка структура. Така, ансамблот станува посредник меѓу индивидуалното домување, колективната употреба на просторот и пошироката градска организација, овозможувајќи континуитет на густината, инфраструктурата и социјалната интеракција, што е клучно за разбирање на повоеното домување во Скопје и во поширокиот контекст на СФРЈ. Во тие рамки ансамблот станува читлив дел од градот, а не случајна агломерација. Со распадот на

споменатата хиерархија во постсоцијалистичкиот период, ансамлот ја губи својата системска улога.

3.7.4

Национализацијата како просторен предуслов: јавниот простор на станбениот ансамбл меѓу правото и формата

Развојот на модерниот град и неговите индустриски центри наметна потреба од радикално нова земјишна политика. Како што истакнува Клеменчиќ (Klemenčić, 1956) во рамките на советувањето во Порторож, ефикасното урбанистичко планирање стана неостварливо без инструментите на експропријација, чија примарна цел е обезбедување на неопходната комунална и сообраќајна инфраструктура. На оваа теза се надоврзува и Корица (Korica, 1956), кој аргументира дека земјиштето не смее да се третира како изолирана категорија, туку како детерминирачки просторен елемент каузално поврзан со функционалните потреби на домувањето. За разлика од предвоените агломерации настанати преку стихично „насадување“ на објекти врз изолирани парцели, новиот социјалистички урбанизам го третира земјиштето како континуиран фундамент врз кој се организира интегралната урбана целина.

Политиката на национализација на земјиштето во СФРЈ не претставува само идеолошки акт на редефинирање на сопственоста, туку фундаментален просторен предуслов, кој ја овозможува специфичната морфологија на станбениот ансамбл. Преку укинувањето на приватната сопственост врз градежното земјиште, се елиминира територијалната фрагментација и се создава можност за планирање на ефективни, широкопотезни ансамбли (Blagojević, 2007).

Како што укажува Лефевр (Lefebvre, 1991), „правото на простор“ е секогаш посредувано преку режимот на сопственост, при што урбаната форма се јавува како директен дериват на доминантниот правен поредок. Во југословенскиот контекст, национализацијата воспоставува хибриден режим каде земјиштето е општествено, а неговата употреба е колективно менаџирана. Ова овозможува минимизирање на непредвидливоста карактеристична за индивидуалната употреба на земјиштето, обезбедувајќи континуитет во градбата и прецизно димензионирање на јавните функции.

Во Скопје, особено во пост-земјотресната изградба, национализираното земјиште овозможува надминување на „парцелата“. Ансамлот престанува да биде збир од индивидуални

поседи и се трансформира во континуирано поле на јавни и полујавни простори, кои не се архитектонски „остаток“ или празнина меѓу волумените, туку примарен носител на социјалната колективност. Неделивоста и неприсвојливоста на земјиштето овозможуваат негово интензивно програмирање со содржини од јавен карактер (игралишта, образовни институции, зони за рекреација), што директно ја засилува материјалната основа за делување на месната заедница. Југословенскиот модернистички урбанизам не ја надминува парцелата само со својата форма, туку првенствено преку правото.

Структурната важност на национализацијата станува најочигледна ретроспективно, низ процесите на нејзиното укинување по 1991 година. Со воведувањето на пазарната логика и реституцијата, претходно континуираниот јавен простор на ансамблиите започнува да се фрагментира. Овој процес на денационализација доведува до распад на просторната логика на заедницата:

- **Парцелација:** Заедничките површини се сечат на индивидуални градежни парцели.
- **Узурпација:** Јавниот простор се трансформира во приватен (паркинзи, доградби), што ја нарушува социјалната функција на ансамблот.
- **Изолација:** Наместо интеграција со месната заедница, ансамблиите се водат кон функционална сегрегација и супстандардно опслужување.

Национализацијата на земјиштето во СФРЈ, како и отворањето на пазарот на земјиштето во транзицискиот период по 1991, претставуваат структурни фактори, обликовно детерминирачки за станбениот ансамбл на повеќе нивоа, но на различни начини: или обезбедува континуитет и автономија на ансамблиите или ги попречува; или создава простор за интеграција со месната заедница и пошироките административни формации или води кон изолација; или овозможува функционално организирана густина и обезбедува услови за ефективна социјална инфраструктура или пак води кон дерегулација, густинска и функционална сегрегација, супстандардно опслужување итн. Следствено, сопствеништвото општо, не е само економска или правна мерка, туку активен планерски инструмент за остварување на целокупната морфологија и социјална функција на станбените ансамбли.

3.7.5

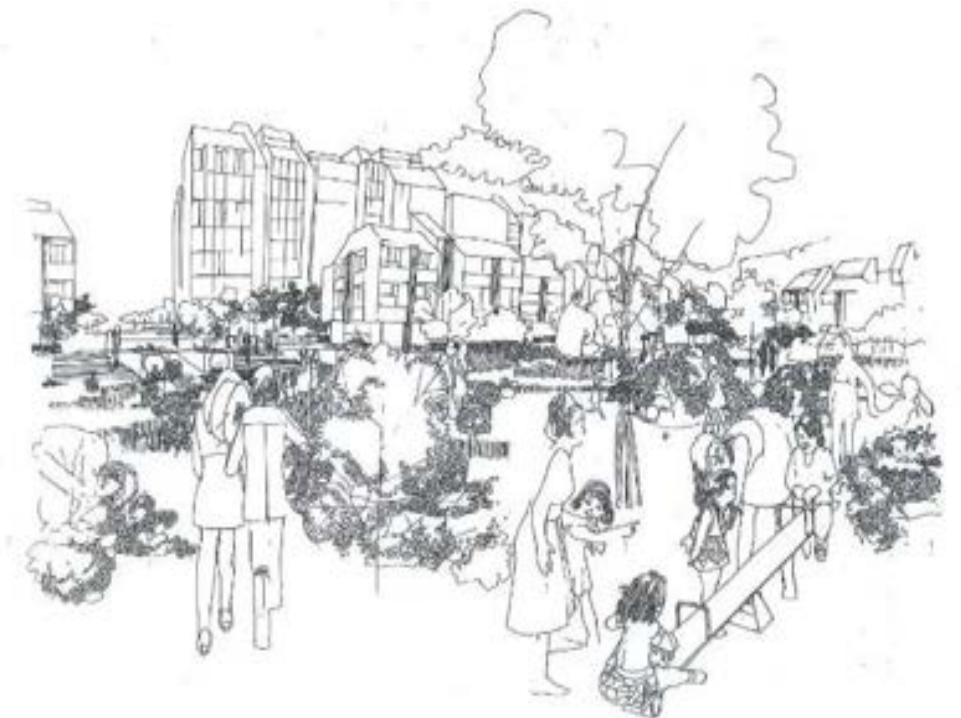
Политиката за екстензија на животниот простор: станбениот ансамбл како проширено поле на домувањето

Теориската рамка на југословенскиот урбанизам го третира станот не како изолиран физички волумен, туку како социјално јадро кое својата функционална комплетност ја остварува во надворешниот простор. Според Петровиќ (Petrović, 1956), станбената ќелија претставува архитектонско-урбанистичка структура на семејството и воедно „диференцијална просторија за домување“. Сепак, активностите на семејството, распределени низ петте зони на приватност, само делумно се задоволуваат во рамките на ќелијата. Нивната целосна реализација бара микро-урбан простор, кој функционира како дополнување и екстензија на внатрешноста.

Овој „каузален урбанизам“ ја користи единицата на соседство како основен модул за воспоставување причинско-последични врски меѓу поединецот, станот и околниот простор. Реализираните групации на станбени единици се проектирани како микро-урбани резонантни средини, кои треба да поттикнат социјализација вон приватната сфера, материјализирајќи ги идеалите на колективниот живот и споделената одговорност.

Урбанизацијата на територијата и обликувањето на просторот се директен одговор на слоевитоста на човечките потреби. Којовиќ (Koјović, 1975) воспоставува хиерархија во која примарниот ред го сочинуваат хигиенските, физиолошките и еколошките потреби, додека психолошките, социолошките и културолошките фактори го дефинираат повисокиот планерски степен.

Концептот на месната заедница системски ги интегрира овие потреби за едукација, рекреативни и други сервисни капацитети, во физичка и политичка организација на градот. Васиљевиќ (Vasiljević, 1955) сугерира дека во овој процес, урбанистичкиот аспект мора да има првенство пред архитектонскиот. Ова значи дека димензионирањето на единицата на соседство не произлегува само од збирот на становите, туку од стандардите за и од капацитетот на сервисните и рекреативните центри, кои овозможуваат „живот надвор од станот“. Концептот на една месна заедница го содржи покрај архитектонскиот аспект (број на членови на семејството, социјална структура, социјален статус, културно ниво, економска моќ и т.н.) и урбанистичкиот аспект на домувањето (заедница и сите односи во таа заедница, работа, одмор, движење итн.).

Слика 54. Интеграција на јавниот простор и домувањето во ансамбл „Јане Сандански“, Скопје, 1974. (Извор: JUGINUS)

Повоената урбана политика во СФРЈ инсистира на проширување на животниот простор со цел интеграција на секојдневниот живот со јавните функции на населбата. Како што укажува Лефевр (Lefebvre, 1991), модерното домување не може да се анализира изолирано преку квадратурата на станот, туку преку тоталитетот на просторот што го овозможува секојдневниот живот. Станбениот ансамбл станува просторна практика, која го преведува овој тоталитет преку континуирани зелени површини, пешачки коридори и социјални центри. На теоретско ниво, оваа политика ја следи модернистичката доктрина на Ле Корбизје (Le Corbusier, 1967) за урбаниот простор, но ја адаптира преку локалната самоуправна логика, јавниот простор престанува да биде „остаток“ меѓу објектите и се трансформира во примарен апарат за производство на социјални практики.

Во Скопје, во периодот 1960–1980, оваа логика е материјализирана преку специфичен сооднос на капацитетите на јавните простори и услуги. Додека внатрешните распореди на становите се често компактни и рационализирани, тие се секогаш проектирани со ориентација кон надворешноста, каде балконот или дворот градат полуприватни зони посредници до локалните центри на социјалниот живот.

Со дезинтеграцијата на институционалната рамка по 1990 година, политиката на екстензија доживува радикална инверзија. Таквиот процес се забележува преку приватизацијата на посредничкиот простор, при што затворањето на балконите и оградувањето на заедничките простори го прекинува континуумот меѓу станот и заедницата. Следен показател е автомобилската доминација, при што пешачките патеки и зелените зони се пренаменуваат во паркинзи и се уништува „микро-урбаната“ функција на ансамблот. На ова се нодоврзува и губење на социјалната референца, кога јавниот простор се фрагментира, па станот станува изолирана и самодоволна единица, што е во спротивност со примарната планерска волја за создавање заедница.

Оваа трансформација покажува дека екстензијата на животниот простор не е „природна“ карактеристика на ансамблот, туку резултат на конкретна политичка и планерска волја. Станбениот ансамбл, што првично е конципиран како „просторен апарат за проширување на домувањето“, во денешниот контекст ја губи својата социјална суштина. Ерозијата на јавниот неизграден простор не е само естетски проблем, туку дефект во функционалноста на домувањето, каде нарушениот однос меѓу приватното јадро и колективната инфраструктура води кон социјална изолација и урбана деградација.

3.7.6

Политики на хиерархија на мобилноста: пешачката логика како морфолошки принцип

Хиерархијата на мобилноста, заснована на јасно претпочитување на пешачкото движење пред моторизираниот сообраќај, претставува една од најконзистентните политики што ја детерминираат морфологијата на станбениот ансамбл во социјалистичко Скопје и СФРЈ, општо гледано. Оваа политика не е само технички избор на сообраќајно решение, туку фундаментален планерски принцип преку кој ансамблот се конституира како простор на колективен секојдневен живот, а не како обичен агрегат на индивидуални пристапи до објектите.

Во рамките на модернистичката парадигма по 1963 година, градот Скопје се конципира како систем на строго разграничени текови: транзитен сообраќај, локална моторизирана дистрибуција и пешачки комуникации. Како што истакнува Мамфорд (Mumford, 2000), раздвојувањето на сообраќајот во социјалистичките интерпретации на модернизмот не служи само за функционална ефикасност, туку примарно за заштита на секојдневниот живот од доминацијата на техниката.

Во станбениот ансамбл во Скопје, оваа политика се материјализира преку просторна конфигурација, каде автомобилот е системски оттурнат кон периферијата, додека внатрешноста на ансамблот е резервирана за пешаци. Оваа хиерархија директно ја условува морфолошката структура на ансамблот, а дистрибуцијата на програмските содржини во рамките на суперблокот, па дури и во рамките на еден станбен реон се можни токму затоа што постои јасна интеграција на движењата, а пристапот до објектите е јасно структуриран и читлив. Ваквата структура Благојевиќ (Blagojević, 2007) ја именува како пешачки ентериер на населбата, каде надворешниот простор е сосема предвидлив и заради тоа и пријатен и атрактивен.

Во овој контекст, станбениот ансамбл може да се чита како просторна рамка дисциплинирана од параметрите на мобилноста. Пешачката изохрона ја дефинира големината на ансамблот, неговата густина и програмската распределба. Така, радиусот на пешачко движење, при кое пешакот се чувствува пријатно, ја дефинира просторната распределба на социјалната инфраструктура: растојанието од 200м е мерка за позицијата на градинката во однос на станбените објекти, растојанието од 400–600 метри е мерка за позицијата на училиштето итн. (Fehmiu, Tanurđić & Bogosavljević, 1968) Следствено, движењето пеш е

норма, а не исклучок за живеењето во една месна заедница или станбен ансамбл.

Политичката димензија за концептот на мобилност е суштинска. Како што укажува Лефевр, просторот не е неутрален медиум, туку произведува одредени облици на социјални односи преку начинот на кој ги насочува телата (Lefebvre, 1991). Во станбениот ансамбл, пешачката доминација произведува простор на средби, видливост и секојдневна присутност, што е клучно за функционирањето на колективниот живот. Приоритетот на пешакот овозможува комуникациски континуитет меѓу домувањето, јавниот простор и социјалните функции, правејќи го ансамблот кохерентна просторна единица дури и во услови на подоцнежни институционални слабости.

Со распадот на социјалистичкиот систем, оваа хиерархија е меѓу првите што подлежат на деградација. Автомобилот постепено навлегува во внатрешноста на ансамблиите, како стационарен сообраќај, пробивање на нови моторизирани пристапи и трансформација на пешачките површини во колски. Овој процес не е само техничка адаптација, туку длабока промена на просторната логика: ансамблот ја губи својата внатрешна кохерентност и се приближува кон неолиберален модел на градот. Слабите институции и отсуството на концептот за колективност во периодот кој следи во 90тите речиси секогаш резултира во фрагментирани станбени ансамбли и простор што се редуцира на индивидуални интереси и поединечни интервенции.

Оттука, хиерархијата на мобилноста се покажува како еден од клучните услови за постоење на станбениот ансамбл како колективна форма. Кога пешачката логика е доминантна, ансамблот функционира како простор на заедништво и секојдневна интеракција. Кога таа логика е потисната, ансамблот се редуцира на физичка структура без социјална длабочина.

4

**ОД КОЛЕКТИВЕН ДО ЖИВОТОПРИЕМЧИВ ПРОСТОР.
КОМПАРАТИВНО АНАЛИТИЧКО СОГЛЕДУВАЊЕ НА
СТАНБЕНИТЕ АНСАМБЛИ (Преглед на студиите на случај)**

4.1

Станбениот ансамбл во СФРЈ како институционализирана форма на концептот на позаедничување (колективизирање)

Во современата теорија на позаедничување, развиена кај Остром, де Анхелис, Ставридес и Авермате, позаедничувањето не се дефинира како состојба или тип на сопственост, туку како процес на континуирано производство и одржување на заедничкото. Она што е заедничко не постои однапред, туку се создава преку односи, правила и секојдневни практики. Токму затоа, позаедничувањето секогаш се артикулира преку заемната зависност меѓу три димензии: „res communis“ како заеднички ресурс, „lex communis“ како режим на правила и одлучување, и „praxis communis“ како конкретна, секојдневна просторна и социјална практика. Клучната теориска поента е дека позаедничувањето не е ниту приватен ниту државен режим, туку посредна форма на колективна автономија која е историски, институционално и просторно условена.

Во таа смисла, станбениот ансамбл во периодот на југословенскиот развој не треба да се чита како претходник или „рана верзија“ на современиот концепт, туку како специфичен, државно посредуван обид за институционализација и стабилизација на позаедничувањето, иако треба да се забележи дека тоа самото по себе не било крајната цел. Неговото значење е во тоа што позаедничувањето е преведено во правен, просторен и управувачки режим, со јасна територијална и институционална артикулација. Во рамките на социјалистичкиот модел на управување, месната заедница функционира како формализирана „lex communis“. Таа не произлегува од неформално здружување, туку е правно конституиран субјект, вграден во хиерархиски систем на самоупраување. Истовремено, месната заедница претставува посредно ниво кое ја артикулира колективната волја во однос на секојдневниот простор и неговото користење. Од перспектива на теоријата на позаедничувањето, токму ова посредно ниво е критично: без правила и институционална рамка, заедничкото добро се распаѓа, но со прекумерна државна контрола, истото се празни од практика и се сведува на формален режим. Моделот користен во СФРЈ не ја елиминира државата, туку ја преведува во просторна и институционална рамка во која заедницата може да дејствува. Во таа смисла, месната заедница не е административна фикција, туку институционализиран компромис меѓу автономија и контрола.

Овој компромис не би бил можен без станбениот ансамбл како конкретен просторен предуслов за функционирањето на „lex communis“. Без јасно дефинирана територија, месната заедница би

останала апстрактна управувачка структура. Ансамлот обезбедува просторна втемеленост преку читливи граници, јасна хиерархија на простори и присуство на споделени објекти и инфраструктура. На тој начин, станбениот ансамбл не функционира само како урбанистичка форма, туку како просторен носител на колективното право на користење и одлучување, односно како материјална подлога на „lex communis“.

Прашањето на „res communis“ во југословенскиот контекст е тесно поврзано со општествената сопственост на земјиштето. Во класичната теорија на позаедничувањето, заедничкиот ресурс не е ниту приватно присвоен ниту слободно достапен, туку е колективно управуван преку јасни правила. Земјиштето во СФРЈ не е приватно, но не е ниту апстрактно „јавно“, туку општествен ресурс со строго дефинирана намена и употреба. Овој режим овозможува просторни конфигурации кои пазарниот урбанизам структурно не може да ги произведе: континуирани зелени површини, непрекинати пешачки мрежи и нефрагментирани полујавни простори. Од аспект на позаедничувањето, ова претставува материјална стабилизација на „res communis“.

Преминот од логиката на парцелата кон логиката на ансамлот претставува суштинска анти-парцеларна трансформација. Со укинувањето на индивидуалниот територијален суверенитет, просторот престанува да биде збир на поединечни сопствености и станува заеднички користен, но не индивидуално присвоен ресурс. Ансамлот, во таа смисла, не е збир на сопственици, туку збир на корисници поврзани преку заеднички интерес и секојдневни практики. Оваа просторна логика директно кореспондира со концептот на позаедничувањето, каде што користењето има првенство над сопственоста.

Сепак, токму тука се појавува и клучната разлика меѓу теориското позаедничување и моделот развиван во СФРЈ. Станбениот ансамбл никогаш не е суверен простор. Тој е интегриран во хиерархија на повисоки нивоа, од реонот до градот и државата. Ова значи дека позаедничувањето е дозволено и поддржано, но не е конфликтно. Не постои можност за радикално спротивставување или автономно редефинирање на правилата. Според терминологијата на Масимо де Анхелис (De Angelis, 2010), станува збор за „contained commoning“, односно позаедничување што функционира сè додека е усогласено со системот. Истовремено, ова ограничување носи конкретни просторни и институционални придобивки: стабилна инфраструктура, предвидливост и долгорочна одржливост. Ансамлот, на тој начин, жртвува дел од автономијата за сметка на просторната и институционалната поддршка.

Процесите на де-национализација на земјиштето по 1991 година претставуваат класичен пример за она што теоријата на позаедничувањето го дефинира како прекин. Парцелацијата, узурпацијата и приватизацијата не го нарушуваат само просторниот континуитет, туку ја разградуваат целата структура на позаедничувањето. Со распаѓањето на правната основа, исчезнува „lex communis“; со фрагментацијата на земјиштето, се губи „res communis“; а без овие две димензии, „praxis communis“ станува нелегитимна или невозможна. Во постсоцијалистичкиот контекст, станбениот ансамбл опстојува како формација, но ја губи функцијата на апаратот на позаедничување. Ова јасно покажува дека позаедничувањето не е вградено во архитектонската форма, туку во односите што таа форма ги поддржува.

Политиката на екстензија на животниот простор надвор од станот претставува клучна димензија на „praxis communis“. Заедничката грижа за просторот, неформалните средби и споделената употреба без постојана регулација се овозможени преку посреднички простори како балкони, дворови и пешачки патеки. Овие простори не се ниту приватни ниту целосно јавни, туку функционираат како секојдневни заеднички добра. Инверзијата по 1990 година, видлива преку затворањето на балконите и окупацијата на зеленилото, не е само архитектонска трансформација, туку обратен процес од позаедничувањето, кој го редуцира животниот простор повторно на рамките на станот.

Конечно, пешачката логика претставува телесна и просторна основа на „praxis communis“. Позаедничувањето се одвива преку телесна присутност, повторливи средби и видливост, а пешачката доминација создава простор на социјална веројатност, каде средбата не е програмски наметната, туку секојдневно можна. Навлегувањето на автомобилот во пешачкиот домен ја прекинува оваа логика, го фрагментира просторот и ја индивидуализира мобилноста. Во таа смисла, мобилноста не е неутрална техничка категорија, туку политичка димензија на позаедничувањето.

Табела 11. *Компарација на аспектите на концептот на позаедничување и станбениот ансамбл во СФРЈ / Скопје*

Аналитичка димензија	Позаедничување (теориски модел)	Станбен ансамбл во СФРЈ / Скопје
Онтолошки статус	Процес (динамичен, релациски)	Просторно-институционален режим (процес стабилизирани преку форма)
Res communis (ресурс)	Заеднички ресурс: земјиште, инфраструктура, простор	Национализирано / општествено земјиште; континуиран јавен и полујавен простор на ансамблот
Сопственички режим	Не-приватен, не-пазарен; колективно управуван	Укинување на приватна сопственост врз градежното земјиште; колективна употреба
Lex communis (правила)	Само-генерирани правила, флексибилни, локално валидни	Институционализирана месна заедница; формализирани, но територијално втемелени правила
Ниво на автономија	Висока (можна конфликтност со државата и пазарот)	Ограничена автономија; усогласеност со хиерархискиот самоуправен систем
Praxis communis (практики)	Секојдневна грижа, користење, одржување, репродукција	Екстензија на животниот простор, пешачки практики, социјализација надвор од станот
Просторна форма	Не е предодредена; варијабилна	Станбен ансамбл како примарна просторна рамка
Територијална читливост	Клучна за опстанокот на заедничкото добро	Јасни граници на ансамблот и месната заедница
Скаларност	Обично локална, тешко скалабилна	Системски интегрирана (од станбена група до град)
Мобилност	Пешачка и телесна присутност како предуслов	Јасна хиерархија на мобилноста со приоритет на пешакот
Однос кон парцелата	Анти-парцеларен	Надминување на парцелата преку континуирано јавно неизградено земјиште
Улогата на државата	Надворешна или конфликтна	Посредничка и структурирачка
Ризик на распад	Прекин (приватизација, комодификација)	Де-национализација, парцелација, узурпација
Историска стабилност	Често привремена	Висока стабилност додека постои политичката рамка
Тип на колективност	Потенцијално конфликтна	Институционализирана, неконфликтна

Синтетички гледано, станбениот ансамбл во СФРЈ може да се интерпретира како историски специфична форма на институционализирано, државно посредувано и просторно стабилизирано позаедничување, кое функционира додека постои кохерентна врска меѓу „res communis“, „lex communis“ и „praxis communis“. Неговиот распад по 1991 година не претставува архитектонски неуспех, туку распад на правниот режим, ерозија на управувањето и прекин на секојдневните практики. Токму затоа, анализата на овие ансамбли денес не е носталгична, туку дијагностичка, бидејќи јасно покажува под кои услови колективниот простор може или не може да опстане.

4.2

Операционализација на методот

Операционализацијата на истражувачкиот метод се темели на систематска евиденција, квантитативна обработка и морфолошка компарација на вкупно 44 станбени ансамбли изградени на територијата на град Скопје. Истражувачкиот процес е структуриран во две јасно диференцирани фази, со цел да се обезбеди методолошка прецизност и постепено продлабочување на аналитичката рамка (Табла 3).

Во првата фаза, се спроведува сеопфатна документација на сите **44 ансамбли**. Овој чекор вклучува систематско прибирање и структурирање на податоци поврзани со морфолошката конфигурација, површината на блоковите, покриеноста со градби, развиената станбена површина, густинските индикатори и формалната категоризација на ансамблиите (линиска, кластерска и композитска формација). Податоците се обработуваат преку унифицирана матрица на индикатори, што овозможува нивна меѓусебна споредливост и идентификација на структурни трендови низ трите временски периоди (50-тите – 60-тите, 70-тите–80-тите и 90-тите–00-тите). Во оваа фаза се воспоставува квантитативната и морфолошката основа за понатамошна анализа (Табла 3, 4, 5, 6, 27, 28, 29, 50, 51).

Во втората фаза, **9 ансамбли** се селектирани како студии на случај врз основа на однапред дефинирани критериуми: временска репрезентативност (три примери од секој период), морфолошка разновидност (линиска, кластерска и композитска формација), степен на урбана трансформација и релевантност во однос на индикаторите поврзани со општото добро и теоријата на позаедничување (Табла 7-24, 30-47, 52-69). Во оваа продлабочена аналитичка рамка влегуваат следните ансамбли: **Партизанска 1, 13 Ноември, Карпош 1, 2, Капиштец, Скопје Север (северен**

дел), Јане Сандански, Скопјанка, Расадник и Реонски Центар Аеродром.

Овие девет случаи се подложени на детална морфолошка, просторна и социо-програмска анализа преку **матрица од три епистемолошки нивоа** (формациска густина, формациски образец и искусвени аспекти на формациите), структурирана низ **седум операционализирани индикатори** (табела 3, 4, 5).

Операционализацијата подразбира трансформација на апстрактниот теориски концепт на **позаедничување** во мерливи просторни и структурни параметри. Наместо директно мерење на социјалните практики, анализата ги испитува **просторните предуслови** за нивна појава и одржливост. Оттука, индикаторите не се третираат како автономни статистички категории, туку како структурни предуслови за формирање, одржување или ограничување на заедничките добра во рамките на станбените ансамбли.

Првата фаза обезбедува **широка квантитативна основа** и детекција на морфолошки трендови низ времето, додека втората фаза овозможува **длабинска интерпретација**, каде квантитативните параметри се доведуваат во однос со историскиот контекст, социјалистичкиот урбан модел и постсоцијалистичките трансформации.

На овој начин, методот интегрира:

- хронолошка анализа (1945–2010),
- типолошка компарација (линиска, кластерска, композитска формација)
- квантитативна морфолошка обработка,
- теориска реинтерпретација врамена од позаедничувањето.

Ваквата двофазна операционализација обезбедува премин од описна евиденција кон критичка интерпретација, овозможувајќи истражувањето да ги поврзе просторните структури со нивниот потенцијал за колективност, односно со можноста станбениот ансамбл да функционира како **простор на позаедничување**.

4.2.1

Студии на случај (50-тите - 00-тите)

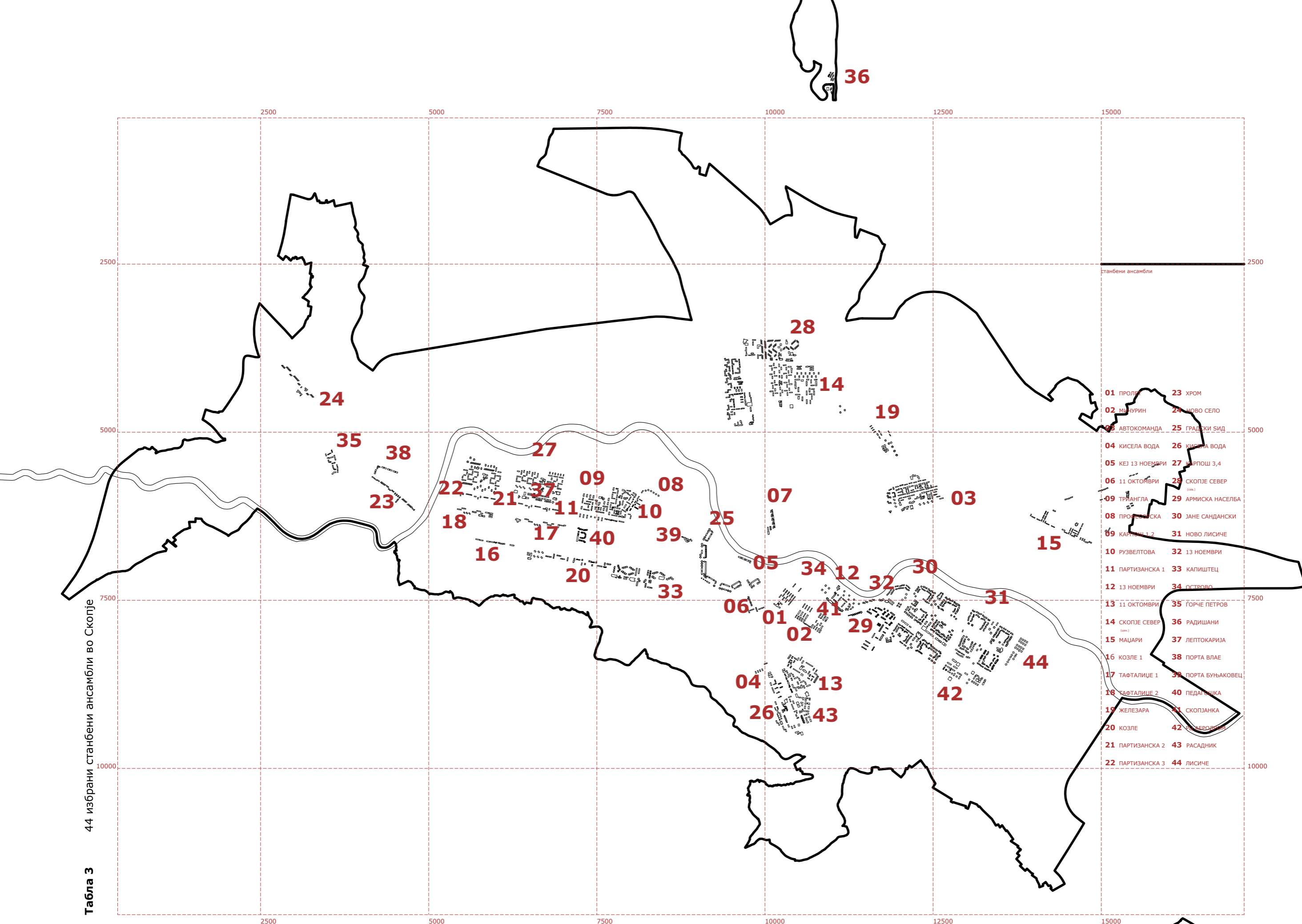
Во рамките на истражувањето се евидентирани и анализирани вкупно 44 станбени ансамбли на територијата на град Скопје, хронолошки распределени во три развојни периоди: 50-тите, 60-

тите (18), 70-тите, 80-тите (18) и 90-тите, 00-тите (8). Оваа временска стратификација овозможува да се согледа не само квантитативната застапеност на одделни типолошки модели, туку и нивната трансформација во различни општествени и планерски контексти.

Табела 12. 44 селектирани стан.ансам. од Скопје од периодот 50-00-тите

бр.	ансамбл	бр.	ансамбл
01	Пролет	23	Хром
02	Мичурин	24	Ново Село
03	Автокоманда	25	Градски сид
04	Кисела Вода	26	Кисела Вода
05	Кеј 13 Ноември	27	Карпош 3,4
06	11 Октомври	28	Скопје Север (с. дел)
07	Триангла	29	Арм. ансамбл
08	Професорска	30	Јане Сандански
09	Карпош 1, 2	31	Ново Лисиче
10	Рузвелтова	32	13 Ноември
11	Партизанска 1	33	Капиштец
12	13 Ноември	34	Острово
13	11 Октомври	35	Горче Петров
14	Скопје Север (ц. дел)	36	Радишани
15	Маџари	37	Лептокарија
16	Козле 1	38	Порта Влае
17	Тафталице 1	39	Порта Буњаковец
18	Тафталице 2	40	Педагошка
19	Железара	41	Скопјанка
20	Козле	42	Р. Ц. Аеродром
21	Партизанска 2	43	Расадник
22	Партизанска 3	44	Лисиче

Табла 3 44 избрани станбени ансамбли во Скопје

станбени ансамбли

Табела 13. Класификација на станбените ансамбли по период и обликовен тип

Период\ Обликовен тип	50-тите, 60-тите (1-18)	70-тите, 80-тите (19-36)	90-тите, 00-тите (37-44)	Вкупно
Линиска	11 04,05,06,07,08,10, 11,15,16,17,18	8 19,20,21,22,23,24, 25,36	4 37,38,39,41	23
Кластерска	3 01,12,13	6 26,28,29,32,34,35	3 40,43,44	12
Композитска	4 02,03,09,14	4 27,30,31	1 42	9
Вкупно по период	18	18	8	44

Во периодот 50-тите, 60-тите доминира линиската формација. Од вкупно 18 ансамбли, 11 се организирани како линиски, што претставува околу 61% од продукцијата во овој период. Ова укажува на рационален и економичен пристап кон станбената изградба, со јасна регулациона логика и релативно едноставна просторна организација. Кластерските ансамбли се застапени со 3 примери (17%), додека композитските формации се појавуваат во 4 случаи (22%). Иако по број помалку застапени, токму композитските ансамбли од овој период, како Карпош 1, 2 или Скопје Север (централен дел), најавуваат поинтегриран урбан модел со развиена хиерархија на јавни и полујавни простори. Раниот период, оттука, е обележан со доминација на линиската интерполациска и згуснувачка логика, но и со постепено воведување на посложени композиции.

Во периодот 70-тите - 80-тите се забележува типолошка диверзификација и поголема рамнотежа меѓу моделите. Од 18 ансамбли, 8 се линиски (44%), 6 кластерски (33%), а 4 композитски (22%). Намалувањето на уделот на линиската форма во однос на претходниот период е индикативно за зреењето на модернистичката урбанистичка мисла. Кластерските ансамбли значително се зголемуваат, што упатува на посилна артикулација на заедничките неизградени простори и на поголема просторна комплексност. Композитските формации го задржуваат речиси истиот процент како во 50-тите - 60-тите, но во овој период тие се реализираат во поголем размер и со повисок степен на интеграција (на пример, Карпош 3 и 4, Јане Сандански, Ново Лисиче). Седумдесеттите и осумдесеттите години претставуваат фаза на најголема морфолошка стабилност, во која ансамблот функционира како јасно дефинирана урбана единица.

Последниот период, 90-тите - 00-тите, опфаќа 8 ансамбли и покажува повторна промена во односот меѓу типологиите. Од нив, 4 се линиски (50%), 3 кластерски (37%), а само 1 композитски (12%). Намалувањето на композитската формација е особено значајно, бидејќи укажува на редукција на интегралниот планерски пристап. Линиската форма повторно станува доминантна, но овојпат во пофрагментиран, често парцеларно условен контекст. Кластерските ансамбли опстојуваат, но без институционалната кохерентност што ја карактеризира претходната етапа. Единствениот композитски пример во овој период, Реонски Центар Аеродром, претставува исклучок, а не правило.

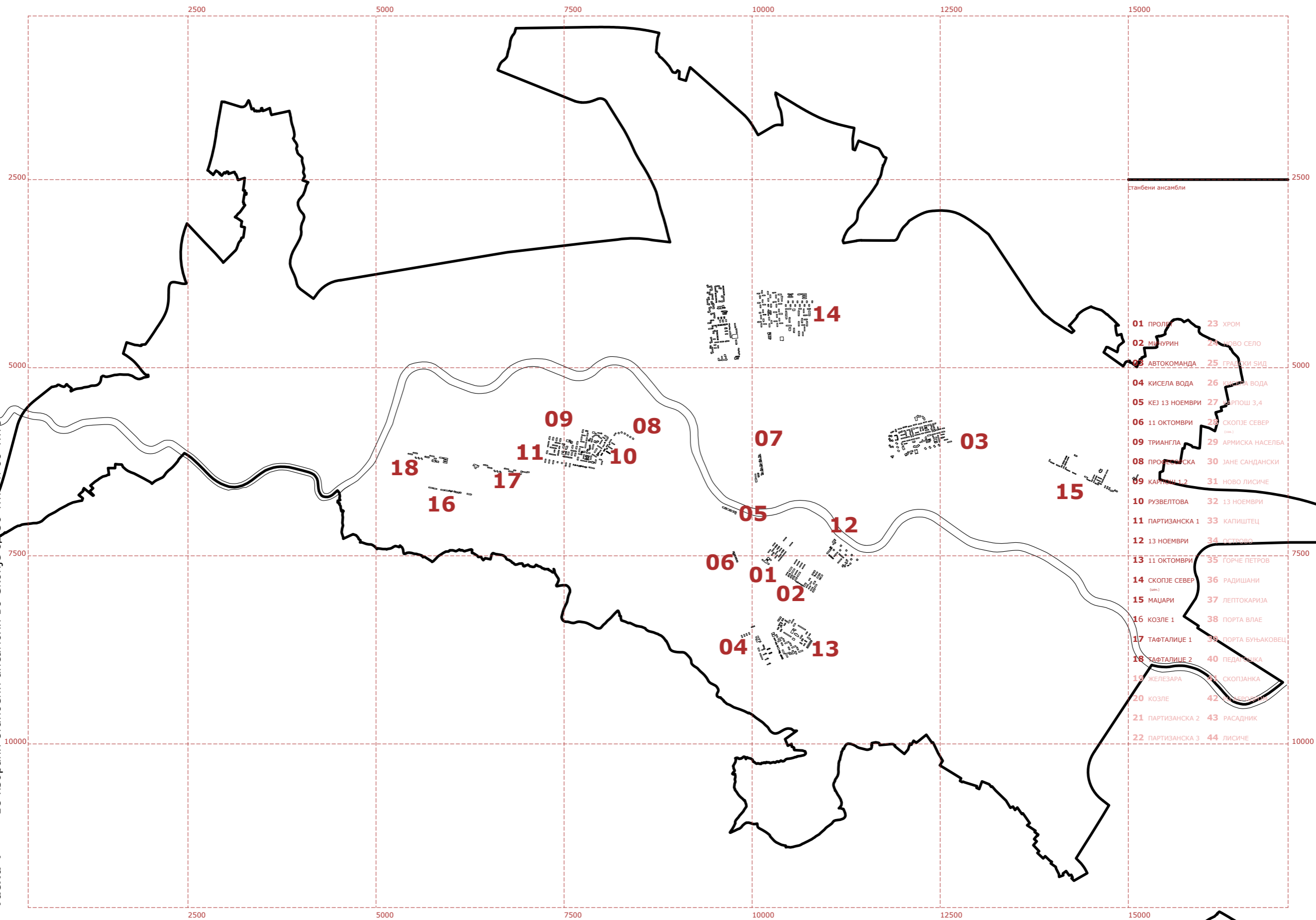
Ако се разгледа вкупната структура на сите 44 ансамбли, линиските формации се најзастапени со 23 примери (52%), кластерските се 12 (27%), а композитските 9 (21%). Овие бројки покажуваат дека линиската организација е константен модел низ сите три периода, но нејзината улога се менува: од инструмент на рана урбана експанзија, преку дел од модернистичка композиција, до пазарно условена форма. Кластерските ансамбли го достигнуваат својот врв во 70-тите-80-тите, додека композитските се најрепрезентативни во социјалистичкиот контекст и значително се намалуваат по 1990 година.

Наративот што произлегува од оваа квантитативна распределба не е само приказ на типолошки односи, туку и показател за пошироките трансформации на урбанистичката парадигма. Од доминација на рационална линиска експанзија, преку интегриран модернистички модел, до постсоцијалистичка фрагментација, станбениот ансамбл во Скопје ја рефлектира промената на институционалните, економските и просторните приоритети во текот на втората половина на XX век.

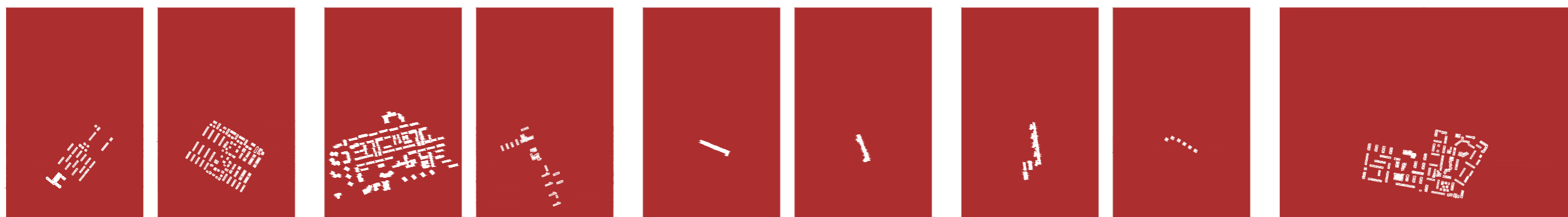
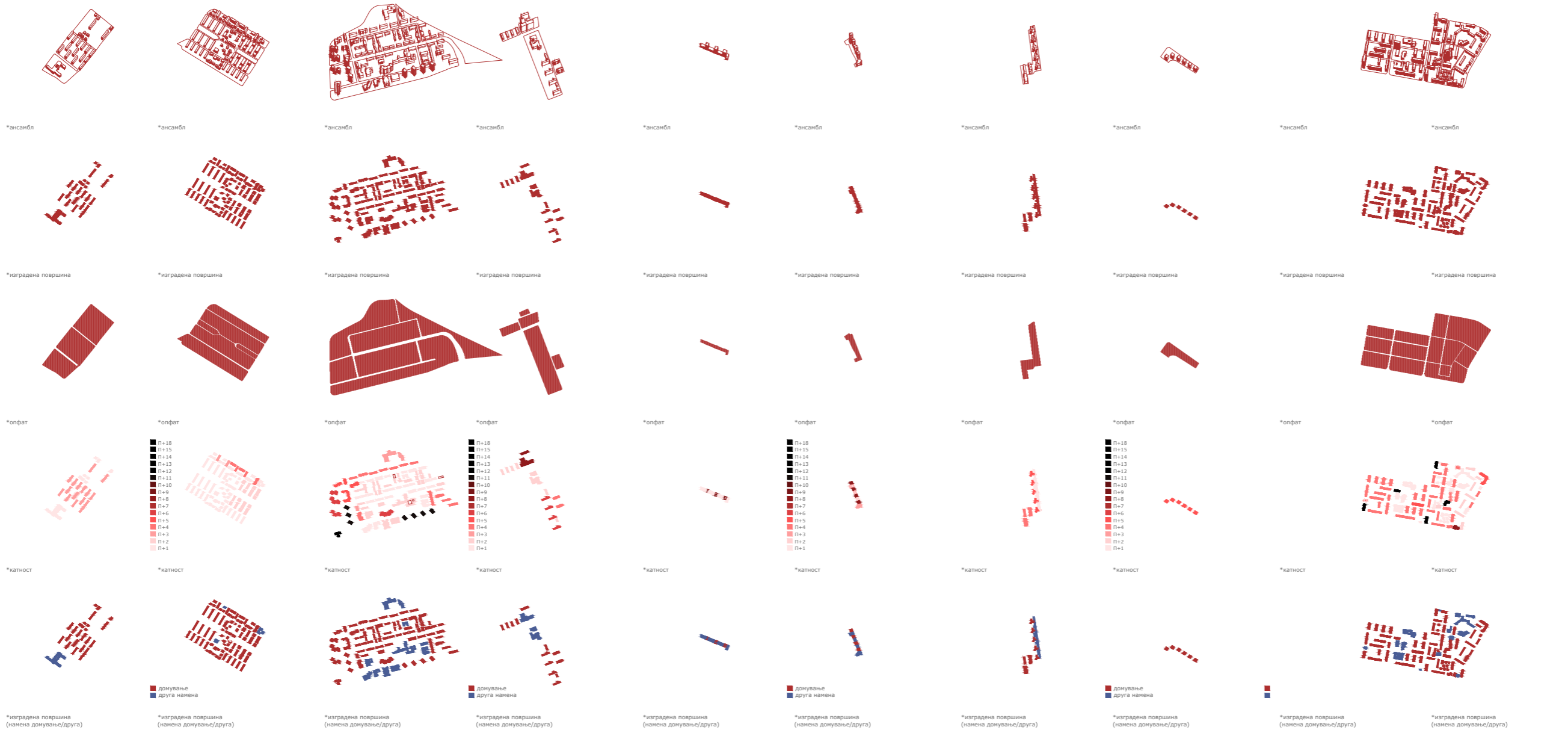
4.2.2

Студии на случај (50-тите, 60-тите)

Табла 4 18 избрани станбени ансамбли во Скопје од 50-тите и 60-тите

*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл			
Фаза на планирање 1946/1960 -		Фаза на планирање 1953 -		Фаза на планирање 1946/1960 -		Фаза на планирање 1957 -		Фаза на планирање 1955 -		Фаза на планирање 1957 -		Фаза на планирање 1955 -		Фаза на планирање 1947/1959 -		Фаза на планирање 1959/1961 -	
Фаза на изградба 1946 -		Фаза на изградба 1953 -		Фаза на изградба 1946 -		Фаза на изградба 1960 -		Фаза на изградба 1957 -		Фаза на изградба 1960 -		Фаза на изградба 1958 -		Фаза на изградба 1958 -		Фаза на изградба 1959 -	
Урбан. решение В. Мачкиќ		Урбан. решение Р. Галиќ		Урбан. решение В. Мачкиќ		Урбан. решение Р. Галиќ		Урбан. решение Љ.Пота и други		Урбан. решение В.Косевски		Урбан. решение Љ.Пота и други		Урбан. решение В.Косевски		Урбан. решение Д. Пецовски	
Арх. проект К. Миноски и други		Арх. проект -		Арх. проект К. Миноски и други		Арх. проект -		Арх. проект А. Серафимовски		Арх. проект А. Серафимовски		Арх. проект Д. Томовски и др.		Арх. проект В. Ладинска и др.		Арх. проект Д. Пецовски и др.	
Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -	
Површина 9,33 ха		Површина 14,41 ха		Површина 33,06 ха		Површина 6,82 ха		Површина 0,39 ха		Површина 0,66 ха		Површина 2,03 ха		Површина 1,37ха		Површина 22,30 ха	
Густ. на население 159 ж/ха		Густ. на население 197 ж/ха		Густ. на население 229 ж/ха		Густ. на население 179 ж/ха		Густ. на население 1222 ж/ха		Густ. на население 586 ж/ха		Густ. на население 532 ж/ха		Густ. на население 354 ж/ха		Густ. на население 377 ж/ха	
Процент на изград. 15%		Процент на изград. 20%		Процент на изград. 17%		Процент на изград. 16%		Процент на изград. 100%		Процент на изград. 44%		Процент на изград. 40%		Процент на изград. 15%		Процент на изград. 23%	
Коеф. на искорист. 0,48		Коеф. на искорист. 0,51		Коеф. на искорист. 0,72		Коеф. на искорист. 0,89		Коеф. на искорист. 4,45		Коеф. на искорист. 2,41		Коеф. на искорист. 1,65		Коеф. на искорист. 0,89		Коеф. на искорист. 1,08	
Нам. разл. од дом. 17%		Нам. разл. од дом. 4%		Нам. разл. од дом. 20%		Нам. разл. од дом. 50%		Нам. разл. од дом. 33%		Нам. разл. од дом. 39%		Нам. разл. од дом. 19%		Нам. разл. од дом. 0%		Нам. разл. од дом. 13%	

Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 50-тите и 60-тите (1-9)

Табла 5

„Партизанска 1“ (Табла 7-12) е ансамбл оформен меѓу бул. „Партизански одреди“ и ул. „Каирска“, во рамките на месната заедница Тафталице. Истиот претставува пример на линиска формација, сместена во еден суперблок. Оваа формација освен што ја презема функцијата на згуснувач, таа воедно го оформува фронтот на булеварот, планерска постапка вообичаена за разгледуваниот период. Воедно формацијата го користи булеварот како примарен вектор на организација што резултира со отворена диспозиција на објектите и нивно активно учество во градската оска.

Слика 55. Ансамбл „Партизанска 1“, Скопје, ~1960. (Извор: Непознат)

Урбанистичка конфигурација и линиска логика:

- Типологија: Домувањето е организирано во издолжени линеарни ламели нормално поставени на генеративната оска и кули, кои го следат воспоставениот ритам во однос на уличниот фронт. Дополнително се среќава и типологија на градска вила, која исто така се ниже на веќе воспоставената оска.
- Морфолошки континуитет: Линиската формација не е само серија од објекти, туку континуиран просторен потег. Визуелната кохерентност се постигнува преку повторувањето на модулот и унифицираната височина, како

и умерени отстапки кај кулите, што создава чувство на ред и предвидливост во градскиот пејзаж.

Квантитативни показатели и урбана интеграција:

- Вертикално зонирање: Линиската формација овозможува јасна програмска поделба кај објектите во следните периоди, но во овој случај сите нивоа се наменети за домување и отсуствуваат активни фронтови со исклучок на ламелата на почетокот на оваа формација, која потекнува од различна планска интервенција
- Коефициент на искористеност: Поради линеарното нижење долж и близу сообраќајницата, ансамлот и покрај високата густина на домување, обезбедува силен зелен појас во делот кон ул. „Каирска“, но и ритмично застапено зеленило меѓу градбите

Пристапност и пешачка инфраструктура:

- Булеварот како јавна сцена: Во линиската формација, главната активност се случува тангенцијално, на тротоарот. Овде пешачењето е резултат повеќе на потенцијалот на булеварот отколку на локалната заедница. Оваа формација делува како „урбана завеса“, која ја одвојува мирната внатрешност од динамичниот булевар.
- Секундарен пристап: За разлика од фронтот, „задната“ страна на линиската формација е наменета за мирен колски пристап и сервисно опслужување.

Третман на земјиштето и просторот:

- Нивоа на интимност: Додека предната страна е екстровејтна и насочена кон градот, „задната“ страна е интровертна и „зелена“. Меѓупросторот во линеарната низа е предвиден за микро-заедницата на секој повеќесемеен објект
- Право на сонце и аерација: Линиската формација е поставена така што овозможува попречно вентилирање и двострана ориентација на становите, што е технички стандард за висок квалитет на домување во густо изградена средина. Јавниот простор е во однос на осончаноста разликува два елемента, „задна“ осветлена зона и „меѓу“ простори со ограничен интервал на осончување

Архитектонска материјализација:

- Ритам и повторување: Архитектонскиот израз е скромн и рационален, со нагласена хоризонталност изразена преку должината на станбените ламели, повторливоста на лоѓиите итн. Влезовите не се пластично дефинирани и истакнати.
- Стандардизација: Како дел од повоениот модернизам, објектите во оваа формација се карактеризираат со типизирани конструктивни и обликовни системи, што овозможило брза и ефикасна реализација на голем број станбени единици со унифициран квалитет.

ПАРТИЗАНСКА 1

11

Постојна состојба со контекст

Табла 7 Партизанска 1 - Постојна состојба со контекст

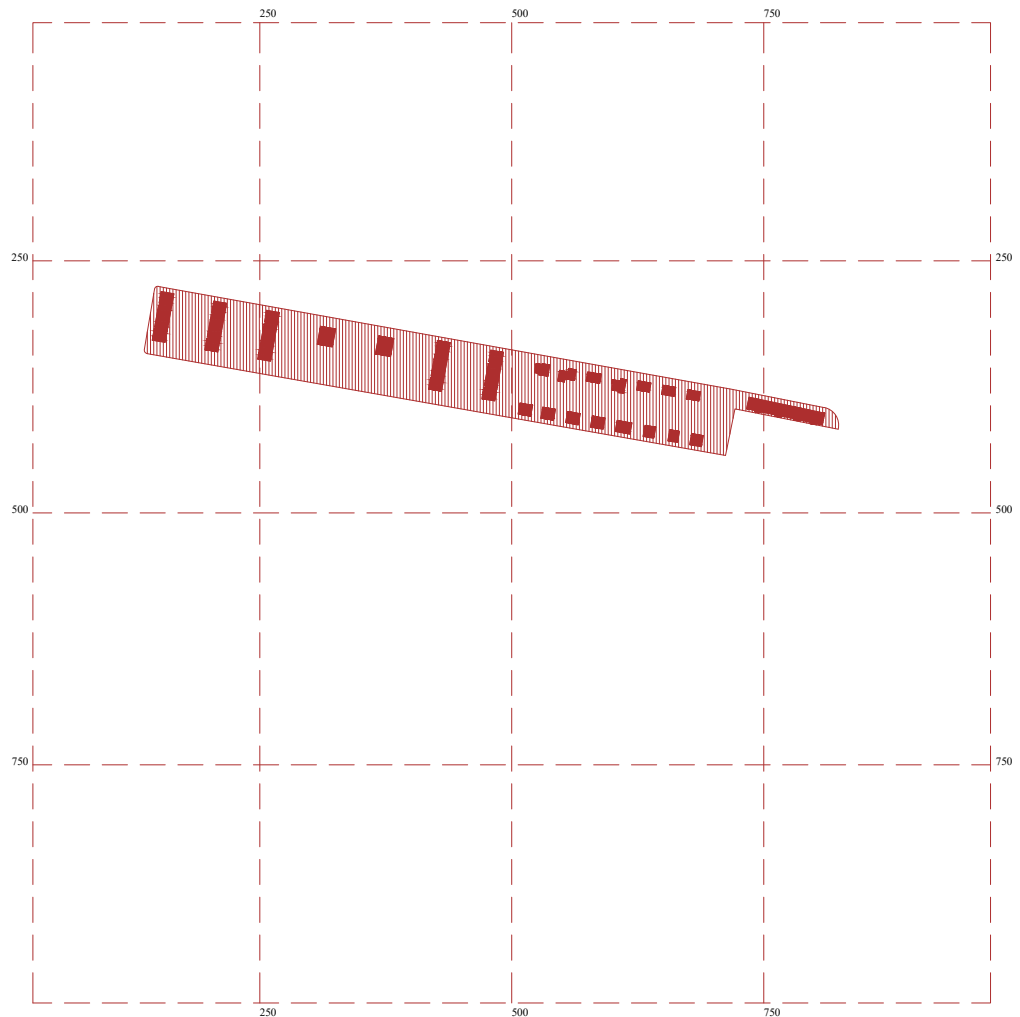
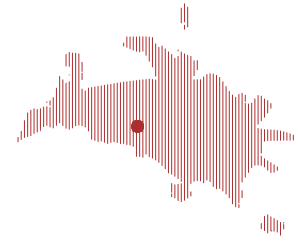

ПАРТИЗАНСКА 1

11

Планирана состојба

'61

Табла 8 Партизанска 1 - Планирана состојба

ПАРТИЗАНСКА 1

11

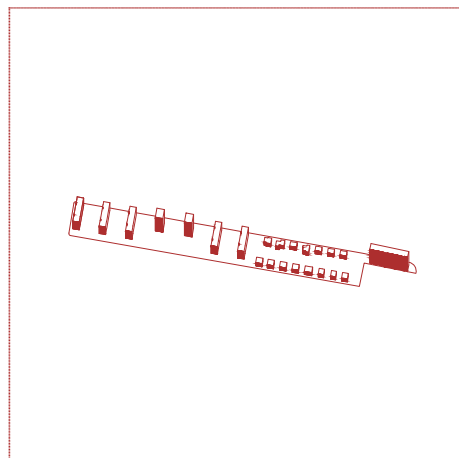
Планирана состојба

'61

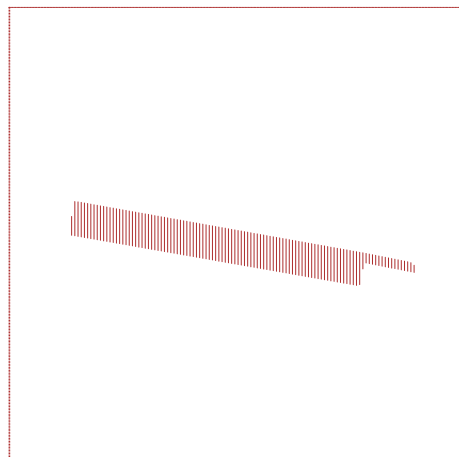
*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1961 -
Фаза на изградба	-
Урбанистичко решение	В.Мачкиќ (?)
Пејзажно решение	-
Површина	4,10 ха
Број на жители	1316
Густина на населеност	321 ж/ха
Процент на изграденост	16%
Коефициент на искористеност	0,80

*ансамбл

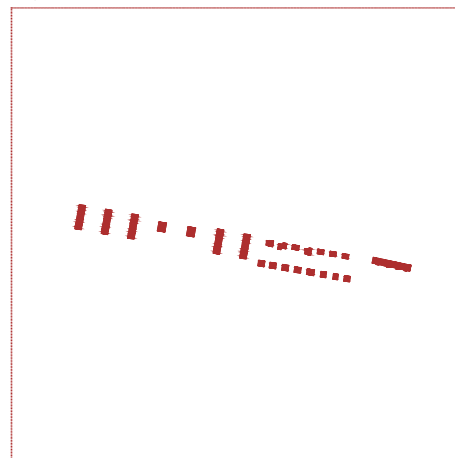

*блоковска структура

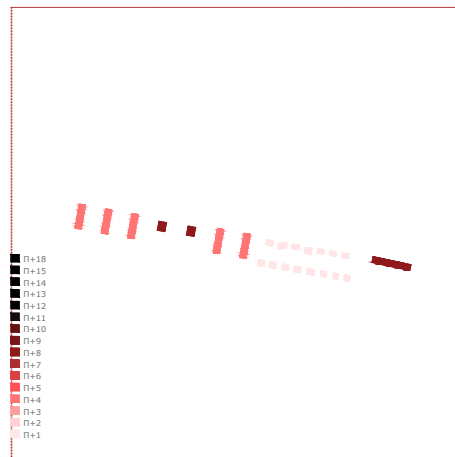

Површина на изграден простор	0,61 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	3,29 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	0,00 ха
Процент на неизграден простор	84%
Процент на неизграден јавен простор	51%
Процент на социјална инфраструктура	0%
Површина на јавно зеленило	0,94 ха
Број на станбени ќелии	379
Должина на колска мрежа	375 м/ха
Должина на пешачка мрежа	934 м/ха
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ; П+9

*изградено ткиво

*катност

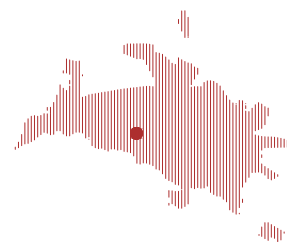
Табла 9 Партизанска 1 - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

ПАРТИЗАНСКА 1

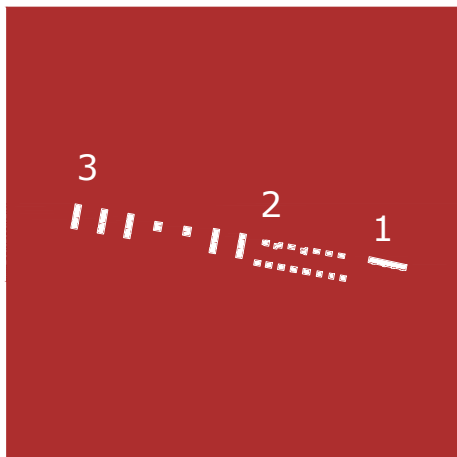
11

Планирана состојба

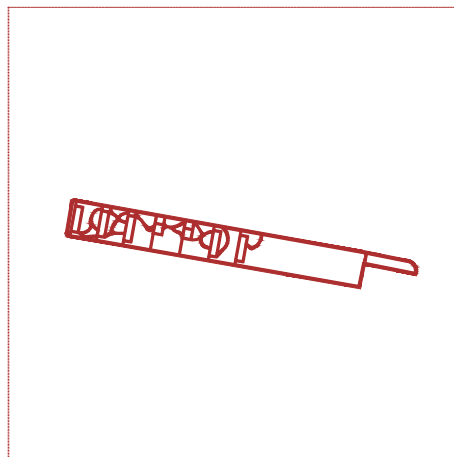
'61

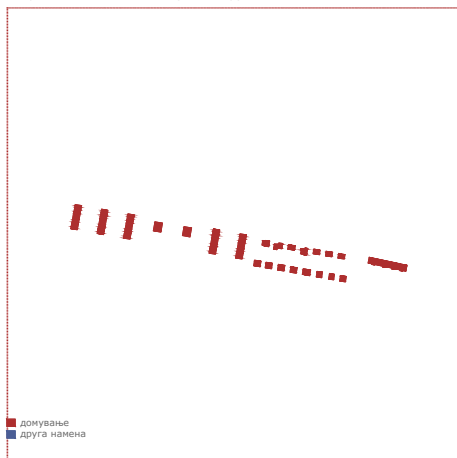
*композициски елементи

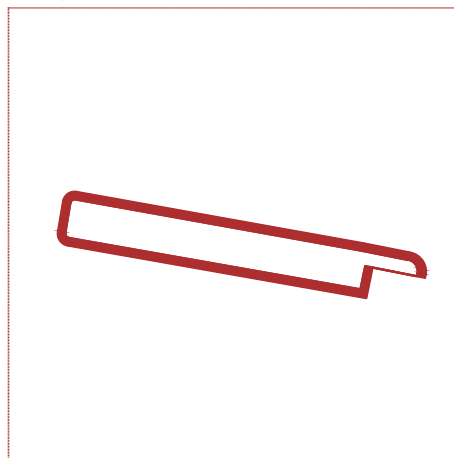
*лешанка мрежа

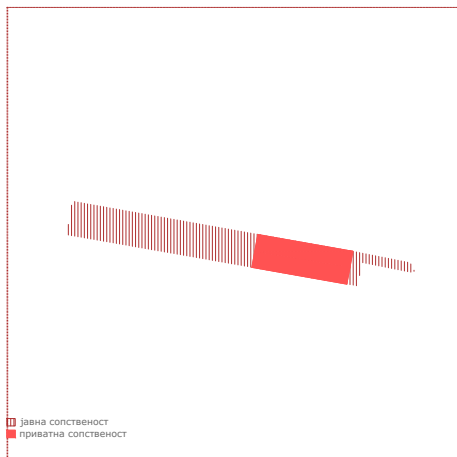
*изградено ткиво - намена домување / други намени

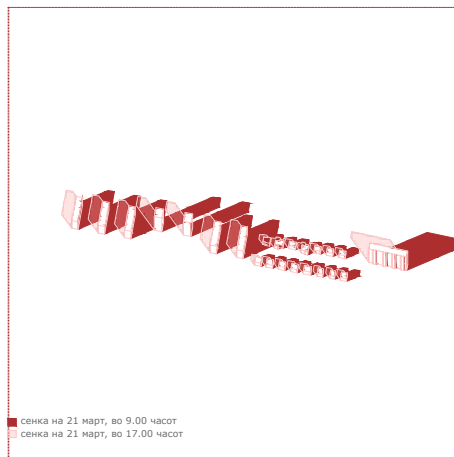
*колска мрежа

*јавно / приватно

*светлосен пејзаж (сенки)

Табла 10 Партизанска 1 - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

ПАРТИЗАНСКА 1

11

Планирана состојба

'61

*планска документација

План за водоводна мрежа за Карпош 2.
(Извор: ЗУАС)

Ул. Партизанска. (Извор: Ел.Махсдовиќа, погон Скопје)

Табла 11 Партизанска 1 - Архивска планска документација

ПАРТИЗАНСКА 1

11

Планирана состојба

'61

*фотографска документација

Партизанска 1, поглед кон североисток.
(Извор: *Скопје, Скопје*, 63,83)

Партизанска 1, поглед кон североисток.
(Извор: *Скопје, Скопје*, 63)

Партизанска 1, поглед кон југоисток.
(Извор: *Непознат*)

Табла 12 Партизанска 1 - Архивска фотографска документација

„13 Ноември“ (Табла 13-18) е ансамбл оформен меѓу кејот на Вардар и ул. „Владимир Комаров“, во рамките на месната заедница Острово(?). Истиот е конципиран како кластерска формација, фактор што во комбинација со непосредната близина на силна градска оска, како што е реката Вардар, создава специфична внатрешната организација. Резултатот е еден суперблок карактеристичен по наизменичност на отворената и затворената диспозиција на објектите и нивното умерено учество во градската оска.

Слика 56. Ансамбл „13 Ноември“, Скопје, 1961. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)

Урбанистичка конфигурација и кластерска логика

- Типологија: Домувањето е организирано во издолжени линеарни ламели, што имаат тенденција да оформат полузатворени внатрешни простори и кули, така демонстрирајќи поотворен образец на организација.
- Морфолошки интегритет: Динамичноста на ансамблот произлегува од фактот што ламелите и кулите не се само станбени контејнери, туку и препознатливи композициски елементи. Групирањето на ламелите во „гнезда“ создава стабилен „внатрешен“, но и „надворешен“ простор, каде што кулите отстапуваат со слободен, но повторлив распоред и височина, која го надминува воспоставениот венец.

Квантитативни показатели и социјална кохезија:

- Човечко мерило: Иако лоциран во непосредна близина на центарот, ансамлот задржува хумано просторно мерило и отстапува од очекувањата за активни приземни фронтови, соодветно на периодот.
- Програмска затвореност: Кластерската формација ги диференцира социјалните функции на начин што образовните институции, малите услужни и трговски единици ги лоцира во „надворешниот“ дел, додека просторите за социјализација наменети за микро-заедниците ги интегрира во „внатрешните“ делови. Концентрацијата на јавни функции, поддржана со јавни уредени простори, создава микро-центар што му служи како на овој, така и на блиските станбени конгломерати.

Режим на мобилност:

- Фокус на центрите: Карактеристично за „13 Ноември“ е неговата интровертност. Пешачките текови не се само транзитни, туку се и дестинациски, тие водат кон центарот на групата, што ги насочува жителите да се среќаваат во заедничките меѓупростори.
- Сообраќајна изолација: Паркирањето и колскиот пристап се решени на рабовите или плитко навлегуваат во формацијата, со што внатрешните дворови остануваат релативно „ослободени зони“, умерено безбедни за децата и за социјална интеракција на постарите жители.

Третман на земјиштето

- Колективно двојство: Во „13 Ноември“ наизменично се менуваат простори, кои се или „екстензивни“ и отворени и „интензивни“ и заштитени. Земјиштето помеѓу вгнездено со ламелите ја гради потесната заедница, додека површните нанадвор воспоставуваат односи со непосредната околина.
- Територијална неформалност: Во овој ансамбл може да се очекува јасен социјален и физички договор за користење на овие простори. Поради кластерската поставеност, социјалната контрола е природно поголема, што придонесува за подобро одржување и чувство на општа сопственост врз јавното добро без формални огради.

Архитектонска материјализација

- Израз: Карактеристична е употребата на натур-бетон и специфични фасадни третмани што му даваат на ансамлот бруталистички, но топол карактер.

- Екстензија на интимата: Становите често имаат големи лоѓи свртени кон внатрешното јадро, со што се овозможува визуелен континуитет меѓу приватното домување и колективната практика во дворот.

13 НОЕМВРИ

12

Постојна состојба со контекст

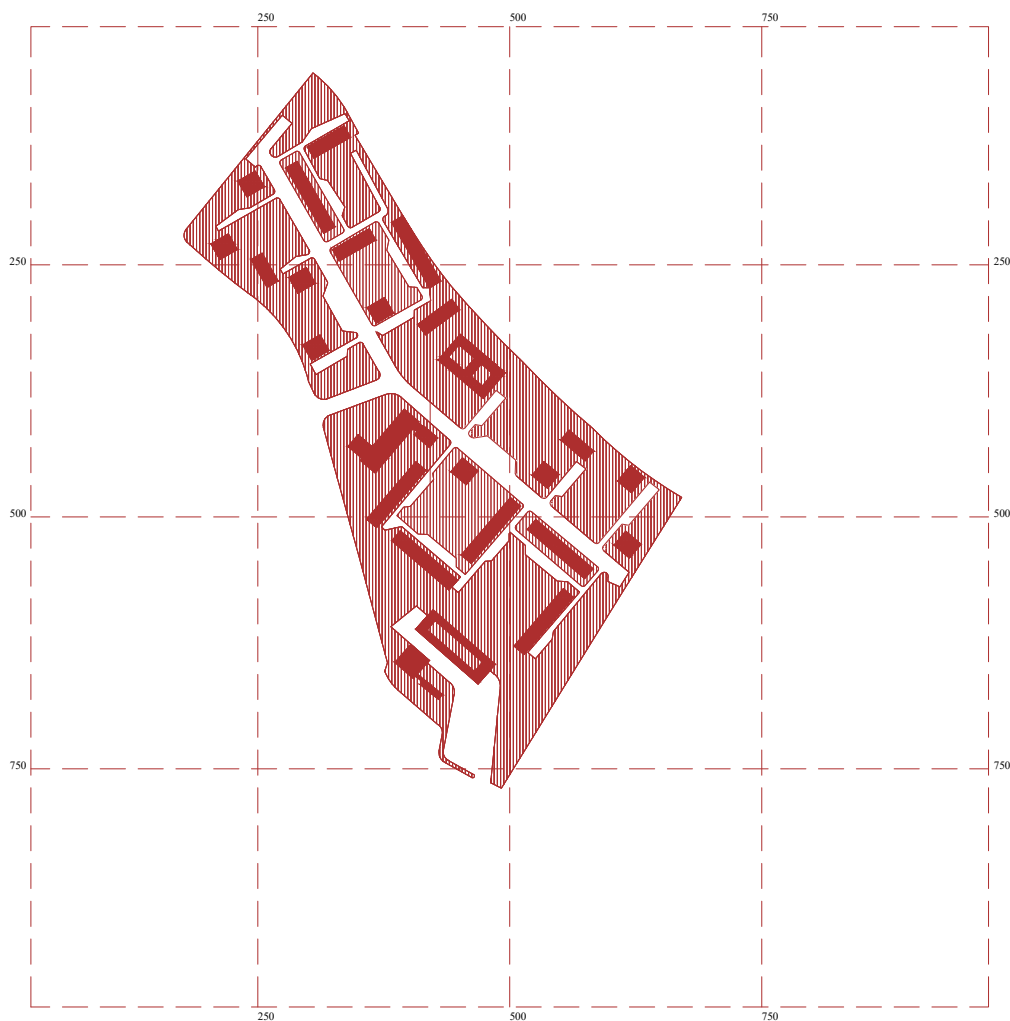
Табла 13 13 Ноември - Постојна состојба со контекст

13 НОЕМВРИ

Планирана состојба

12

'61

Табла 14 13 Ноевври - Планирана состојба

13 НОЕМВРИ

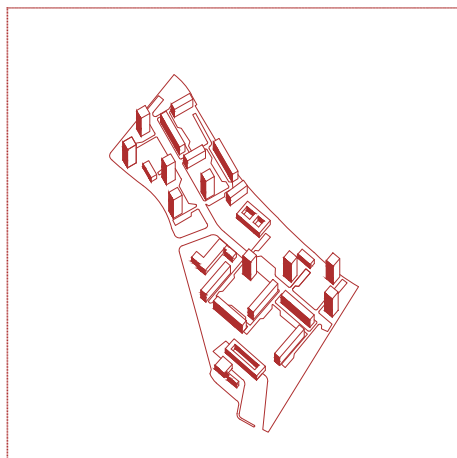
Планирана состојба

'61

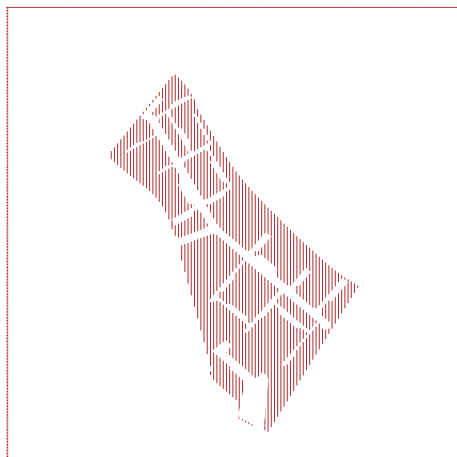
*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1961-
Фаза на изградба	-
Урбанистичко решение	Владо Ќосевски
Пејзажно решение	-
Површина	10,9 ха
Број на жители	3247
Густина на населеност	295 ж/ха
Процент на изграденост	16%
Коефициент на искористеност	0,85

*ансамбл

*блоковска структура

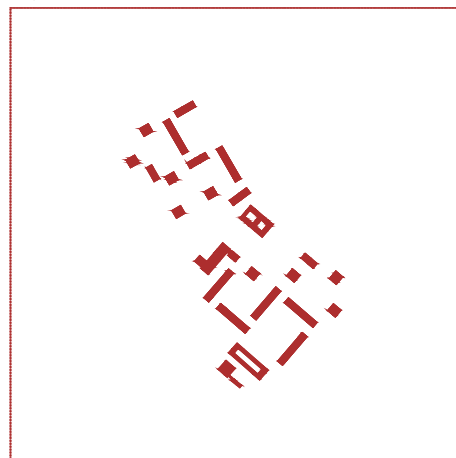

12

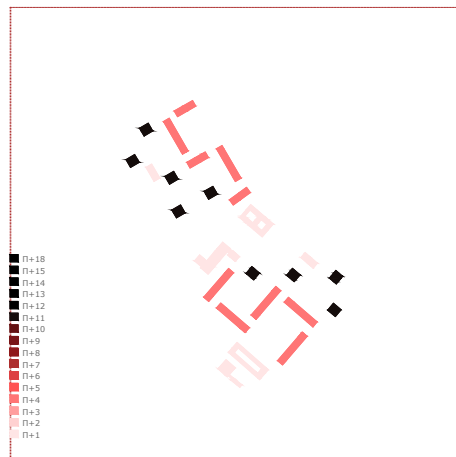

Површина на изграден простор	1,79 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	8,12 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	1,26 ха
Процент на неизграден простор	84%
Процент на неизграден јавен простор	84%
Процент на социјална инфраструктура	0,03 %
Површина на јавно зеленило	6,70 ха
Број на станбени ќелии	937
Должина на колска мрежа	321 м/ха
Должина на пешачка мрежа	761 м/ха
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ●; П+11 ●

*изградено ткиво

*катност

Табла 15 13 Ноември - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

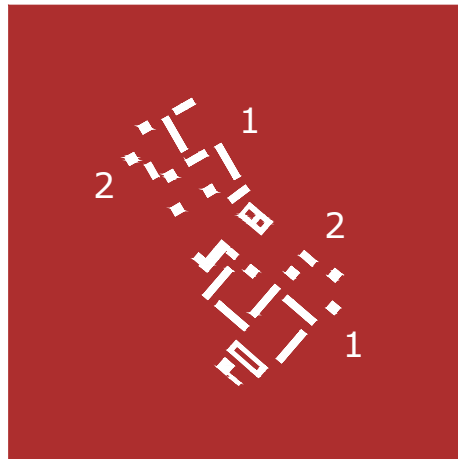
13 НОЕМВРИ

Планирана состојба

12

'61

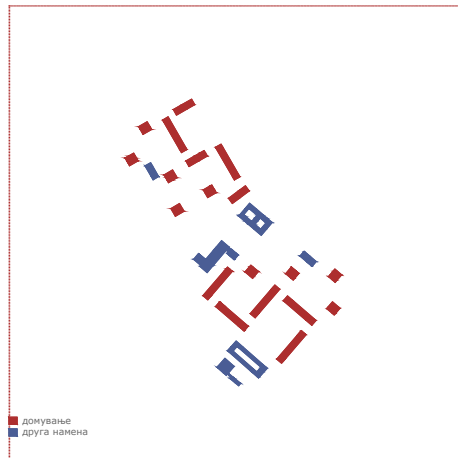
*композициски елементи

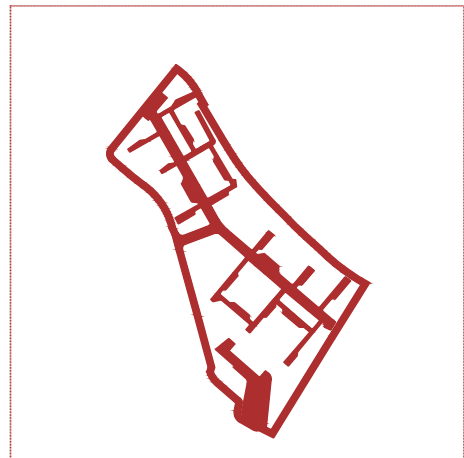
*лешанка мрежа

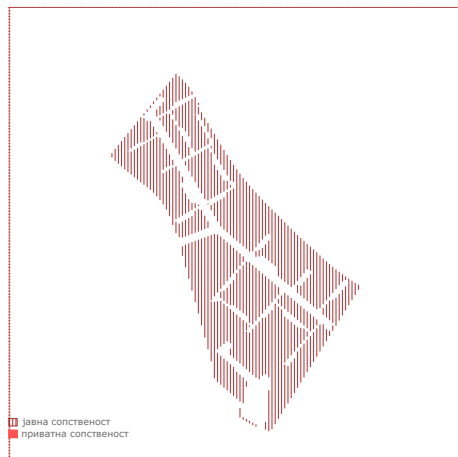
*изградено ткиво - намена домување / други намени

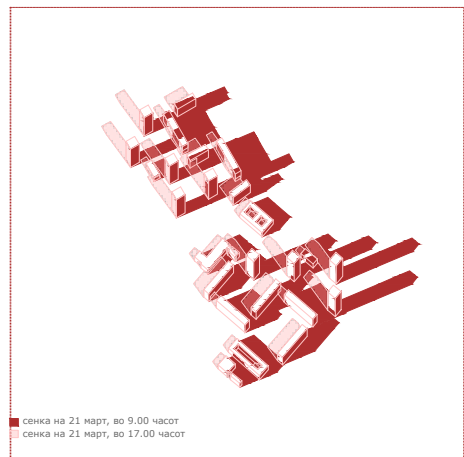
*колска мрежа

*јавно / приватно

*светлосен пејзаж (сенки)

Табла 16 13 Ноември - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

13 НОЕМВРИ

Планирана состојба

'61

*планска документација

12

13 Ноември. План за реализација.
(Извор: ЗУАС)

13 Ноември. План за реализација.
(Извор: ЗУАС)

13 НОЕМВРИ

Планирана состојба

12

'61

*фотографска документација

13 Ноември, поглед кон југозапад.
(Извор: студентски труд,
Архитектонски факултет - Скопје)

13 Ноември, поглед кон југозапад.
(Извор: студентски труд,
Архитектонски факултет - Скопје)

13 Ноември, поглед кон југозапад.
(Извор: студентски труд,
Архитектонски факултет - Скопје)

Табла 18 13 Ноември - Архивска фотографска документација

„Карпош 1, 2“ (Табла 19-24) е ансамбл оформен меѓу бул. „Партизански одреди“, бул. „8 Септември“, ул. Орце Николов“ и ул. „Франклин Рузвелт“. Како композитска формација, овој ансамбл, е од суштинско значење за разбирање на еволуцијата на станбениот ансамбл во Скопје, бидејќи ваквите населби претставуваат транзиција од традиционалниот градски блок кон модернистичкиот отворен систем на „соседство“. Тука, терминот композитска формација се однесува на интегралното планирање каде архитектурата, сообраќајот и зеленилото се подредени на единствен логички редослед.

Слика 57. Ансамбл „Карпош 1, 2“, Скопје, 1961. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)

Урбанистичка генеза и системска диспозиција

- Типологија: Ансамблот е организиран како „слободно стоечки композит“ на издолжени ламели, станбени кули и градски вили. За разлика од центаралниот дел на градот со кој граничи, „Карпош 1, 2“ воведува ортогонална авто-референтна мрежа на објекти поставени во зеленило.
- Композитска формација: „Карпош 1“ (изграден претежно пред земјотресот, но дооформен по него) и „Карпош 2“ (само делумно изграден пред земјотресот) функционираат како сукцесивен просторен континуитет. Тие се развиваат долж булеварот „Партизански одреди“ како главна развојна

оска, но внатрешно се структурирани како мирни станбени ќелии.

Квантитативни показатели и планерски модул

- Хумана густина: Овој ансамбл се карактеризира со помала густина на изграденост, што овозможува поголем сооднос на зелени површини по жител. Ова е основен пример за модернистичкиот идеал на „сонце, простор и зеленило“.
- Социјално јадро: Двете поголеми групации на композитската формација, „Карпош 1“ и „Карпош 2“ се проектирани околу јасни социјални јазли, јавни неизградени простори во кои се сместени јавни институции и сервиси, кои служат како точки на кохезија од најниско до повисоко ниво на организација (од единка до единица на соседство, но и кон градскиот реон).

Режим на мобилност, хиерархија и пропустливост

- Принцип на проток: Мобилноста во овој композит е решена преку хиерархиска диференцијација. „Артериски“ сообраќајници го опкружуваат ансамблот, додека внатрешната мрежа е составена од секундарни сервисни улици, што завршуваат со паркинг-џебови.
- Приоритет на пешачкото движење: И покрај очигледната сегрегација по групи, „Карпош 1, 2“ нудат висок степен на пешачка пропустливост. Објектите се поставени така што овозможуваат „дијагонално“ движење на пешаците низ блоковите, поврзувајќи ги станбените згради со локалните градинки и училишта без потреба од движење по главните улици.

Третман на земјиштето и неизградениот простор

- Просторен континуитет: „Карпош 1, 2“ се парадигма за заедничко добро во неговата најчиста форма. Просторот меѓу зградите е неделив и јавен. Не постои концепт на „двор на зградата“, туку целиот меѓупростор е колективен парк. Оваа неделивост на земјиштето овозможува континуиран развој на биосистемот (високо зеленило) што денес е најпрепознатливото обележје на овие населби.
- Климатска функција: Поставеноста на објектите на места создава поволни, на други и не толку поволни услови, како за домувањето во, така и за престојот вон становите. Сепак, пропорциите меѓу изградениот и неизградениот простор и растојанијата меѓу објектите овозможуваат природна

аерација на ансамлот, што е технички стандард за здраво домување.

Архитектонска материјализација и стандарди

- Конструкција и форма: Забележително е присуство на типизирани проекти и префабрикувани елементи (особено во Карпош 2). Архитектурата е рационална, со нагласена функционалност, скромност во изразот и генерална обликовна едноставност.
- Екстензија на станот: Становите се проектирани со акцент на рационалноста, но секогаш во спрега со надворешната средина. Колективните тераси и заедничките простории на последниот кат на зградите служат како зони за позаедничување, поттикнувајќи ги соседските односи во рамките на еден влез.

КАРПОШ 1,2

09

Постојна состојба со контекст

Табла 19 Карпош 1,2 - Постојна состојба со контекст

КАРПОШ 1,2

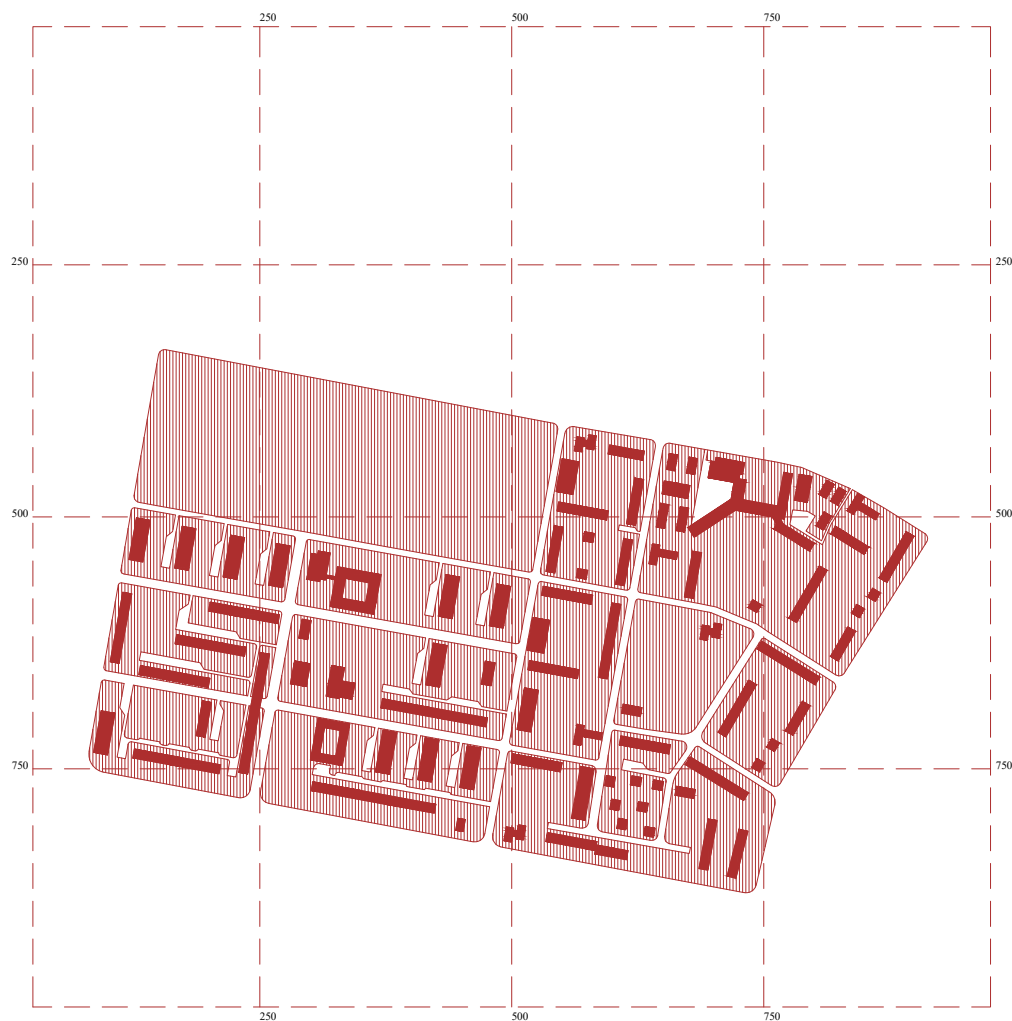
09

Планирана состојба

'47
'61

Табла 20 Карпош 1,2 - Планирана состојба

КАРПОШ 1,2

09

Планирана состојба

'47
'61

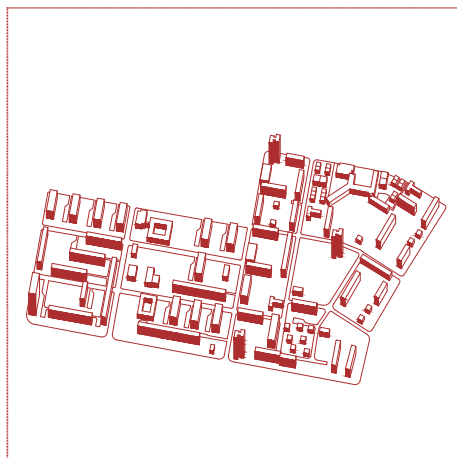

*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1947/1961-
Фаза на изградба	/
Урбанистичко решение	Душан Пецовски
Пејзажно решение	-
Површина	20,6 ха
Број на жители	5490
Густина на населеност	266 ж/ха
Процент на изграденост	19%
Коефициент на искористеност	0,79

Површина на изграден простор	3,84 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	13,72 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	2,46 ха
Процент на неизграден простор	81%
Процент на неизграден јавен простор	78%
Процент на социјална инфраструктура	0,03 %
Површина на јавно зеленило	9,27 ха
Број на станбени ќелии	1584
Должина на колска мрежа	377 м/ха
Должина на пешачка мрежа	1082 м/ха
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ■; П+13 ●

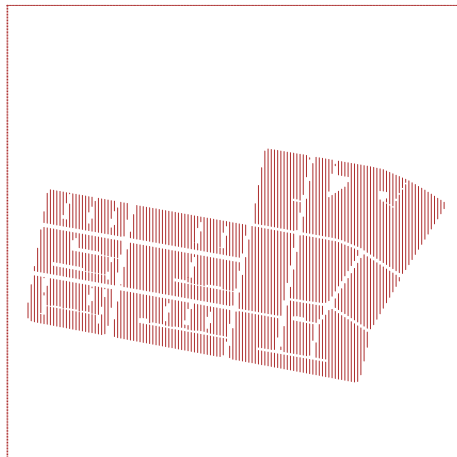
*ансамбл

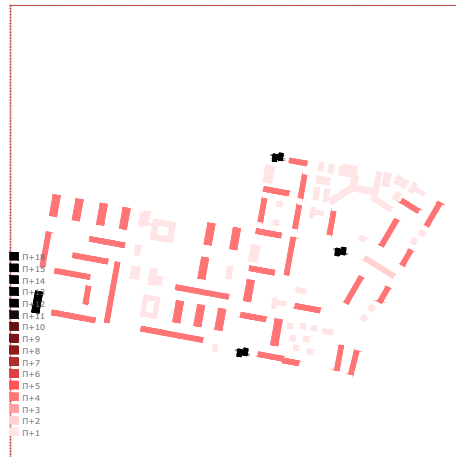
*изградено ткиво

*блоковска структура

*катност

Табла 21 Карпош 1,2 - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

КАРПОШ 1,2

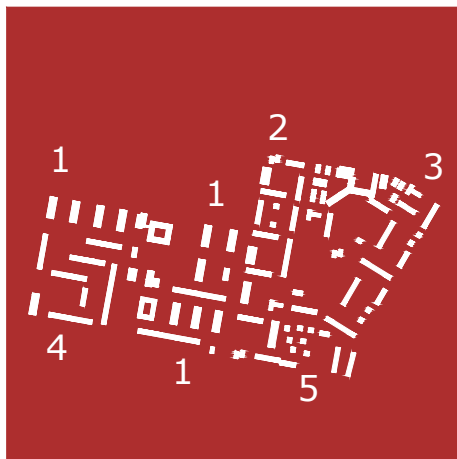
Планирана состојба

09

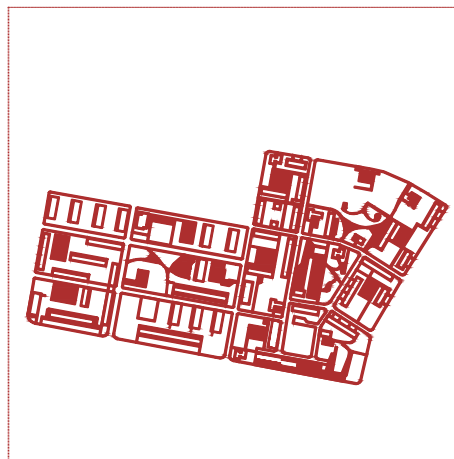
'47
'61

*композициски елементи

*пешачка мрежа

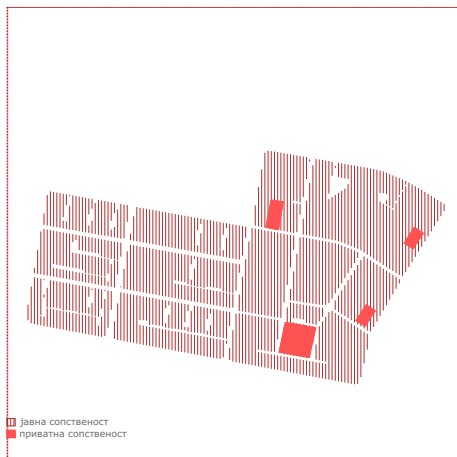
*изградено ткиво - намена домување / други намени

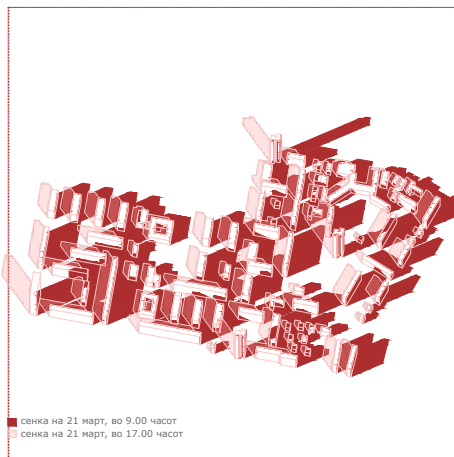
*колска мрежа

*јавно / приватно

*светлосен пејзаж (сенки)

Табла 22 Карпош 1,2 - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

КАРПОШ 1,2

09

Планирана состојба

'47
'61

*планска документација

План за водоводна мрежа за Карпош 2.
(Извор: ЗУАС)

План за водоводна мрежа за Карпош 2.
(Извор: ЗУАС)

Табла 23 Карпош 1,2 - Архивска планска документација

КАРПОШ 1,2

Планирана состојба

'47
'61

*фотографска документација

09

Карпош 2, поглед кон север.
(Извор: *Непознат*)

Карпош 2, поглед кон северозапад.
(Извор: *Скопје, град на солидарноста*)

Карпош 1,2, поглед од
бул. „Партизански одреди“.
(Извор: *Скопје, град на солидарноста*)

4.2.3

Синхрониска компарација на студии на случај (50-тите, 60-тите)

Операционализацијата на концептуалната рамка преку трите аналитички нивоа, профил на густина, формациски образец и искусвени аспекти на формациите, овозможува синтетичко и споредбено читање на потенцијалот за позаедничување во трите обликовни формации: линеарна (Партизанска 1), кластерска (13 Ноември) и композитска (Карпош 1, 2). Анализата ја следи логиката на морфолошка диференцијација, при што секој ансамбл се разгледува како однос меѓу квантитативни параметри (густина, инфраструктурни мрежи, функционална распределба) и квалитативни просторни својства (дефинираност, хиерархија, читливост, пристапност). Сумарниот профил покажува изразена разлика: кластерската формација достигнува 31 поен (висок потенцијал), композитската 25 поени (умерен потенцијал), додека линеарната останува на 17 поени (низок потенцијал). Разликите не произлегуваат од обемот на простор, туку од начинот на неговата организација и степенот на структурна и социјална артикулација.

Во доменот на профилот на густината, сите три формации покажуваат релативно стабилна и споредлива основа. Процентот на изградено ткиво е под 30% кај сите, што упатува на присуство на значителен неизграден простор и потенцијал за колективна употреба. Истовремено, густината на населението (266–321 жители/ха) и густината на станбените единици (77–93 ст./ха) се во оптимален опсег, што создава доволна маса на корисници без прекумерно преоптоварување на инфраструктурата. Пешачката мрежа е доминантна во сите три случаи (71–74%), со висока густина (761–1083 м/ха), што укажува на просторна подлога погодна за секојдневни интеракции. Автомобилската мрежа останува секундарна и контролирана. Клучната диференцијација се појавува во функционалната разновидност: линеарната формација останува монофункционална (0 поени), додека кластерската и композитската инкорпорираат јавни и комерцијални содржини (1 поен). Оттука, профилот на густината изнесува 10 поени кај линеарната и 11 поени кај кластерската и композитската формација – што значи дека квантитативната основа е релативно изедначена, а разликите се структурни, не демографски.

Токму во формацискиот образец се појавува најголемата диференцијација. Линеарната формација добива само 2 поени, што укажува на недефинирани рабови, фрагментирана структура и отсуство на просторен фокус. Објектите поставени како „елементи во парк“ создаваат простор без јасна градација и без

препознатливи „соби“ за заеднички активности. Урбанистичкиот блок нема структурен центар, фасадниот интерфејс е без асоцијативни елементи, а транзициите се нагли и недефинирани. Наспроти тоа, кластерската формација достигнува 10 поени, благодарение на јасно дефинирани рабови, повторливи и препознатливи обрасци и интегрирани зелени простори. Блоковите формираат структурирани целини со читлива просторна логика, што овозможува градација од јавно кон полујавно и создавање на колективни јадра. Композитската формација со 8 поени покажува умерен потенцијал - иако поседува препознатливи обрасци и интегрирана мрежа со висока пермеабилност - фасадниот интерфејс е слаб, а зелените простори се само делумно интегрирани. Така, кластерската структура создава најстабилна морфолошка рамка за позаедничување, додека композитската обезбедува функционална, но помалку симболички артикулирана структура.

На нивото на искуствените аспекти на формацијата, разликите дополнително се продлабочуваат. Линеарната формација има 5 поени, што укажува на низок потенцијал во перцептивен и кориснички аспект. Иако физички е отворена и прегледна, просторот е фрагментиран, без јасни зони за социјализација, без разновидност и без интегрирани јавни функции. Отсуството на социјална читливост ја редуцира можноста за колективна апропријација. Кластерската формација достигнува 10 поени - просторот е флексибилно дефиниран, со повеќе пристапи, интегрирани јавни функции и умерена разновидност. Јасната дефинираност и степенуваната хиерархија создаваат услови за перцептивна сигурност и адаптабилност, што ја зголемува конверзибилноста на јавните површини. Композитската формација добива 6 поени, просторно е ритмична и интимна, но јавните функции се периферно поставени, разновидноста е ограничена, а зоните за социјализација се само умерено читливи. Оттука, искуствената димензија ја потврдува супериорноста на кластерскиот модел во генерирањето на „жив“ јавен простор.

Синтетички гледано, резултатите покажуваат дека потенцијалот за позаедничување не е директна функција на густината, туку и на морфолошката артикулација и искуствената кохерентност. И покрај оптималните густински параметри, линеарната формација останува структурно и социјално недоволно артикулирана. Композитската формација нуди стабилна инфраструктурна и просторна логика, но со ограничена симболичка и функционална длабочина. Кластерската формација, пак, воспоставува рамнотежа меѓу густината, просторната дефинираност и искуствената читливост, што резултира со највисок сумарен потенцијал. Ова упатува дека

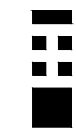
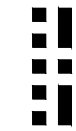
морфогенетската структура, начинот на кој се организираат рабовите, блоковите и јавните јадра е пресуден фактор во создавањето услови за колективна употреба и одржливо урбано заедништво.

Табела 14. *Евалуација на обликовните типови 50-тите, 60-тите преку призмата на епистемолошката тријада*

Обликовен тип/ Индикатор	Линиска формација (Партизанска 1)	Кластерска формација (13 Ноември)	Композитска формација (Карпош 1, 2)
Густина на изградено ткиво	1 (процент под 30%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент под 30%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент под 30%, постои потенцијал, но низок)
Густина на јавен неизграден простор	1 (процент над 50%, постои потенцијал, но умерен)	1 (процент над 50%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент над 50, постои потенцијал, но низок)
Густина на население	2 (321 ж/Ха, оптимална густина)	2 (295 ж/Ха, оптимална густина)	2 (266 ж/Ха, оптимална густина)
Густина на станбени единици	2 (93 /Ха, оптимална густина)	2 (85 /Ха, оптимална густина)	2 (77 /Ха, оптимална густина)
Густина на пешачка мрежа	2 (935 м/Ха, 71% доминантна)	2 (761 м/Ха, 71% доминантна)	2 (1083 м/Ха, 74% доминантна)
Густина на автомобилска мрежа	2 (375 м/Ха, 29% второстепена)	2 (321 м/Ха, 29% второстепена)	2 (377 м/Ха, 26% второстепена)
Густина на намени разл.од домување	0 (монофункционален ансамбл, доминантно домување)	1 (застапени и други, главно јавни функции, доминантно домување)	1 (застапени и други, јавни и комерцијални функции, доминантно домување)
Профил на густина	10 (постои потенцијал, но умерен)	11 (постои висок потенцијал)	11 (постои висок потенцијал)
Урбан образец	0 (недефинирани рабови, слаба дефиниција на просторот)	2 (јасно дефинирани рабови, создадени „соби“ за заеднички активности)	2 (јасно дефинирани рабови, создадени „соби“ за заеднички активности)
Структура на урбанистичкиот блок	0 (Елементи во парк, фрагментирана структура, отсуство на фокус)	2 (Препознатливи и повторливи обрасци, со јасен и структуриран фокус)	2 (Препознатливи и повторливи обрасци, со јасен и структуриран фокус)
Фасаден интерфејс	0 (Отсуство на асоцијативни елементи)	1 (Умерено присуство на асоцијативни елементи)	0 (Отсуство на асоцијативни елементи)
Пешачка пристапност	1 (Ограничени опции за пристап, постои извесна подреденост)	1 (Степенуван, но не доволно јасен пристап)	1 (Степенуван, но не доволно јасен пристап)

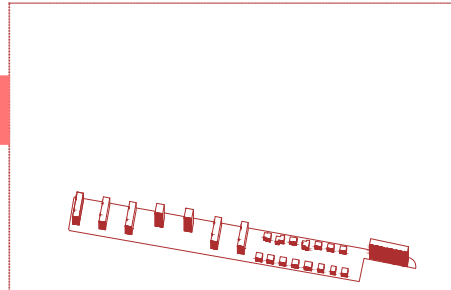
Просторна хиерархија	0 (Нагли и недефинирани транзиции, без градација)	1 (Умерено јасна градација од јавно до полујавно)	1 (Умерено јасна градација од јавно до полујавно и приватно)
Образец на мрежата на колски движења	0 (Еднообразна, но ефикасна мрежа)	1 (Предвидлива, внатрешно интегрирана мрежа со умерена пермеабилност)	1 (Предвидлива, внатрешно интегрирана мрежа со висока пермеабилност)
Образец на „зелениот“ простор	1 (Достапни, но неинтегрирани јавни простори)	2 (Интегрирани и добро распределени јавни простори)	1 (Достапни, но умерено интегрирани јавни простори)
Индекс на образец	2 (низок потенцијал)	10 (постои потенцијал, но умерен)	8 (постои потенцијал, но умерен)
Физичка отвореност	2 (Отворени погледи, прегледно)	2 (Отворени погледи, прегледно)	1 (Ограничени погледи)
Дефинираност на просторот	1 (Фрагментирани, умерено дефинирани празнини)	2 (флексибилно дефинирани рабови, прилагодливи димензии)	1 (Фрагментирани, умерено дефинирани празнини)
Пристапност до јавни функции	0 (отсуство на јавни функции)	2 (Јасно интегрирани јавни функции, повеќе опции за пристапност и соодветни растојанија)	1 (Периферно поставени основни јавни функции, несоодветни растојанија)
Разновидност	0 (Повторливи, еднообразни, монофункционални простори)	1 (Умерено конвертибилен, модуларен простор)	0 (Повторливи, еднообразни, монофункционални простори)
Човечки размер	1 (Стерилно, умерени пропорции)	1 (Ритмично, умерена големина и пластичност)	1 (Ритмично, умерена големина и интимност)
Тактилни/сетилни квалитети	1 (Еднолично, озеленето со отсуство на наменски површини)	1 (Озеленето со умерено присуство на наменски површини)	1 (Озеленето со умерено присуство на наменски површини)
Социјална читливост	0 (Нечитливи зони за социјализација)	1 (Умерено јасни зони за социјализација)	1 (Умерено јасни зони за социјализација)
Оценка на искуство	5 (низок потенцијал)	10 (постои потенцијал, но умерен)	6 (низок потенцијал)
	Линиска формација (Партизанска 1)	Кластерска формација (13 Ноември)	Композитска формација (Карпош 1, 2)
Сумарен профил	17 (низок потенцијал)	31 (постои висок потенцијал)	25 (постои потенцијал, но умерен)

Табла 25 Синхрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли, 50-тите, 60-тите

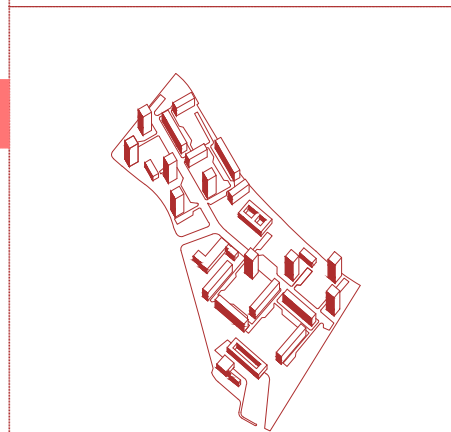
ПАРТИЗАНСКА 1

11

13 НОЕМВРИ

12

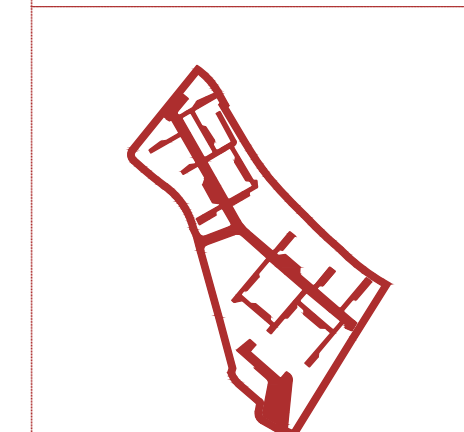
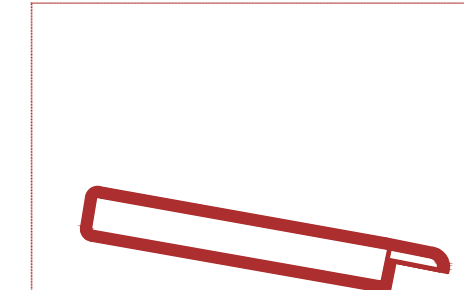
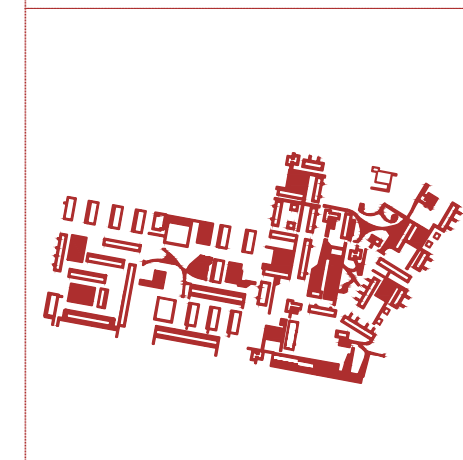
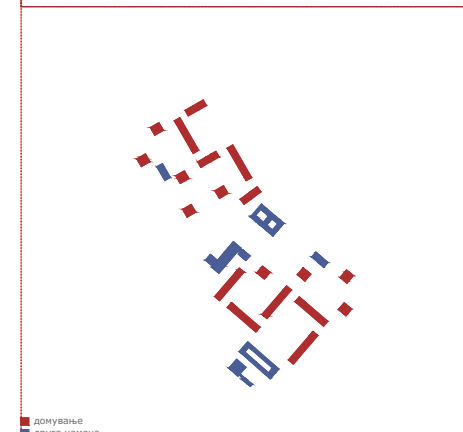
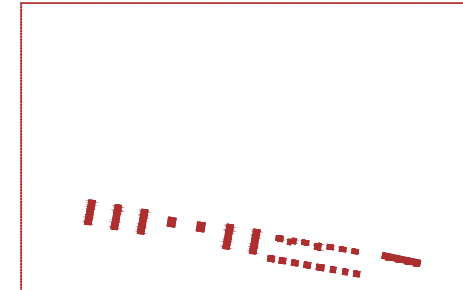
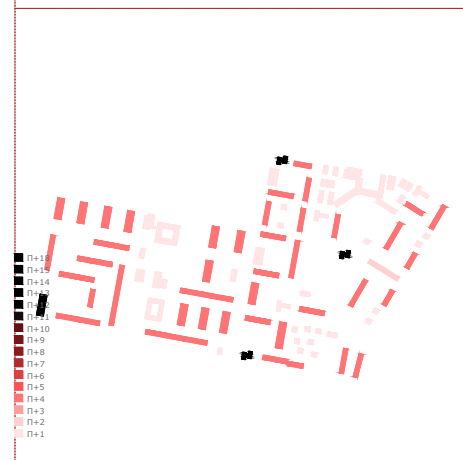
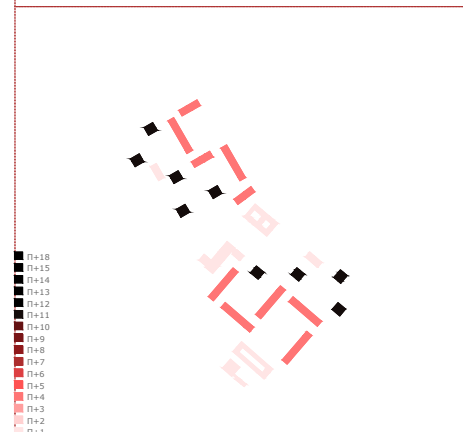
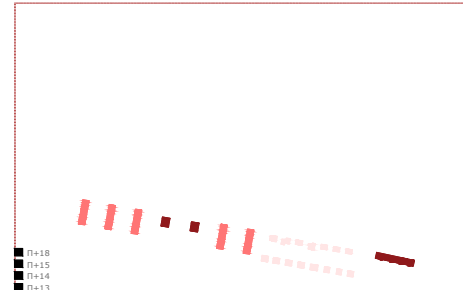
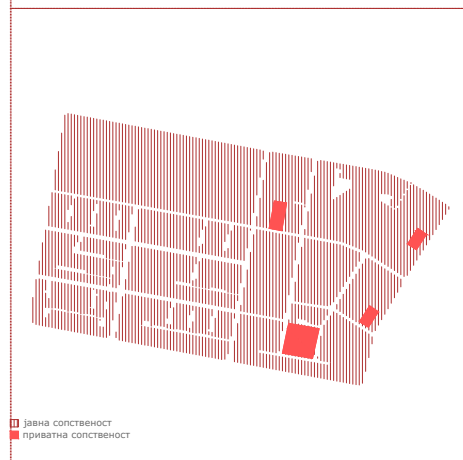
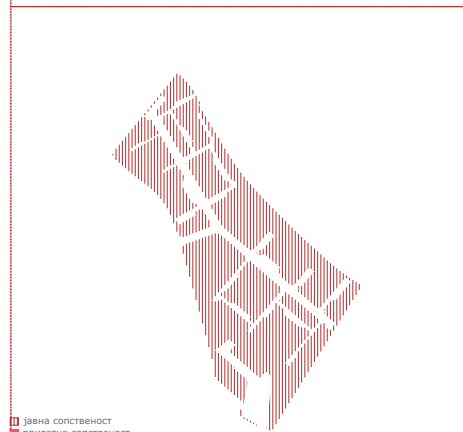
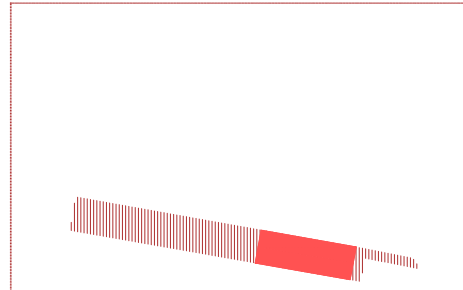
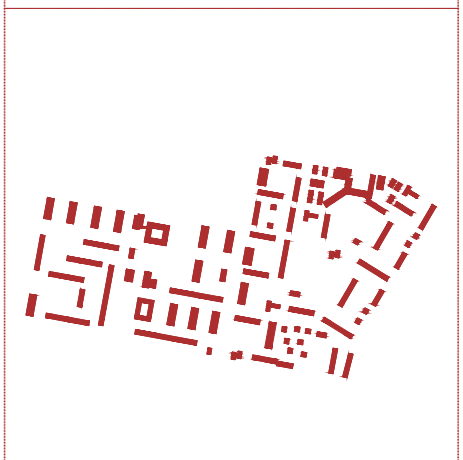
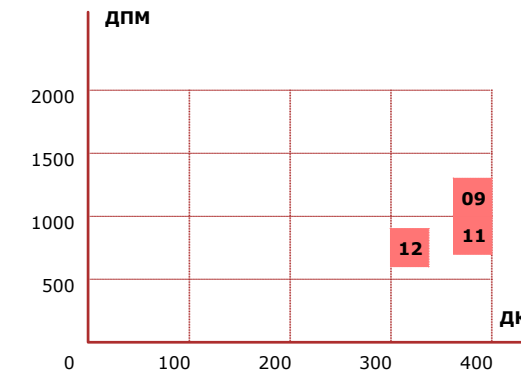
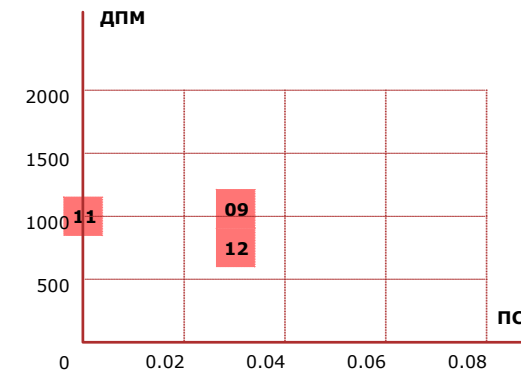
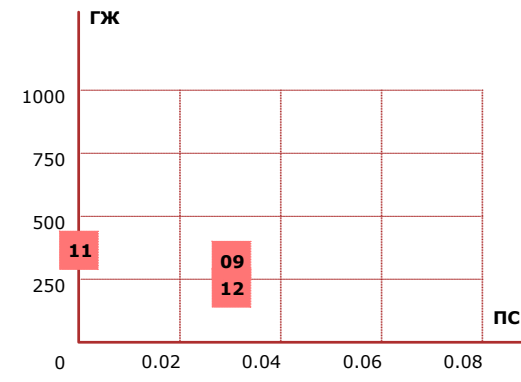
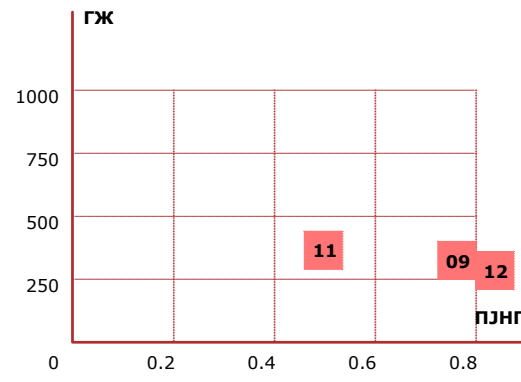
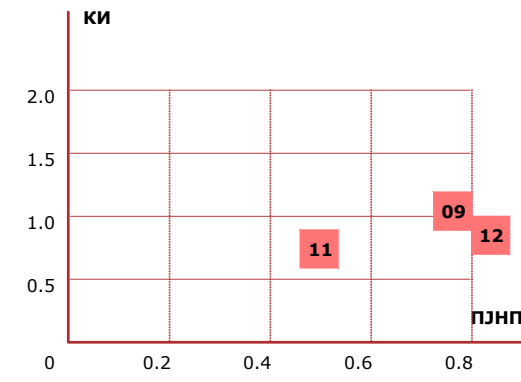
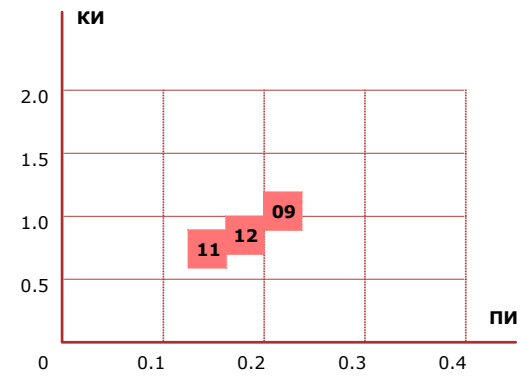

КАРПОШ 1 И 2

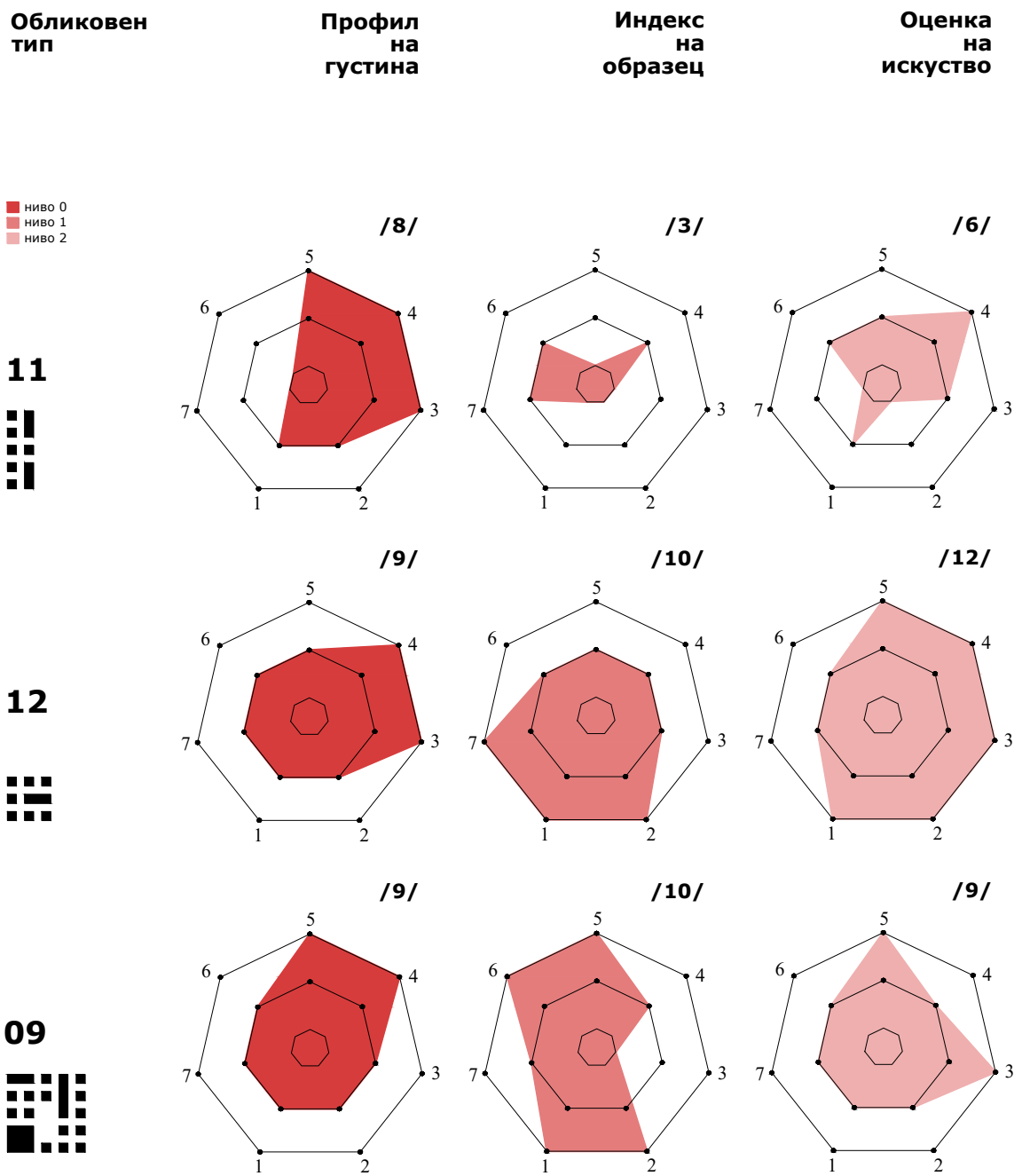
09

КИ коефициент на искористеност
ПИ процент на изграденост
ПЈНП процент на јавен неизграден простор
ГЖ густина на жители (ж/ха)
ПСИ процент на социјална инфраструктура
ДПМ должина на пешачка мрежа (м/ха)
ДКМ должина на колска мрежа (м/ха)

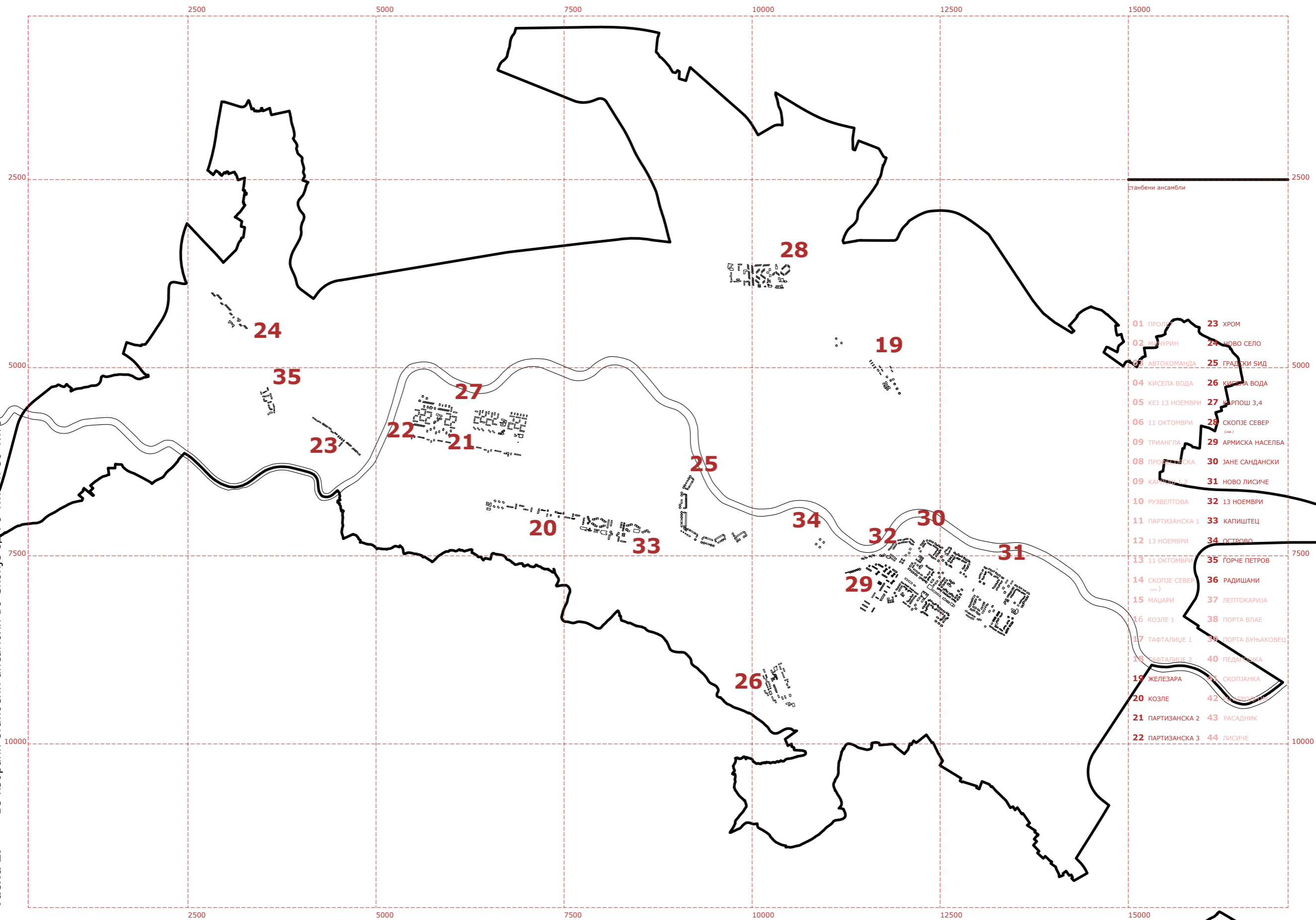
Табла 26 Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери, 50-тите, 60-тите

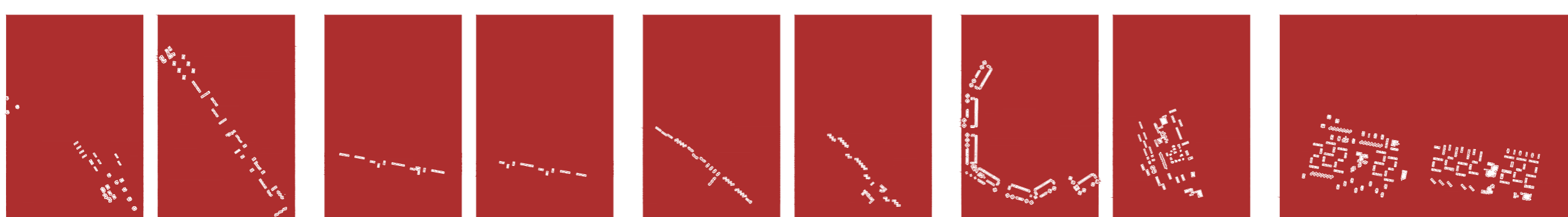
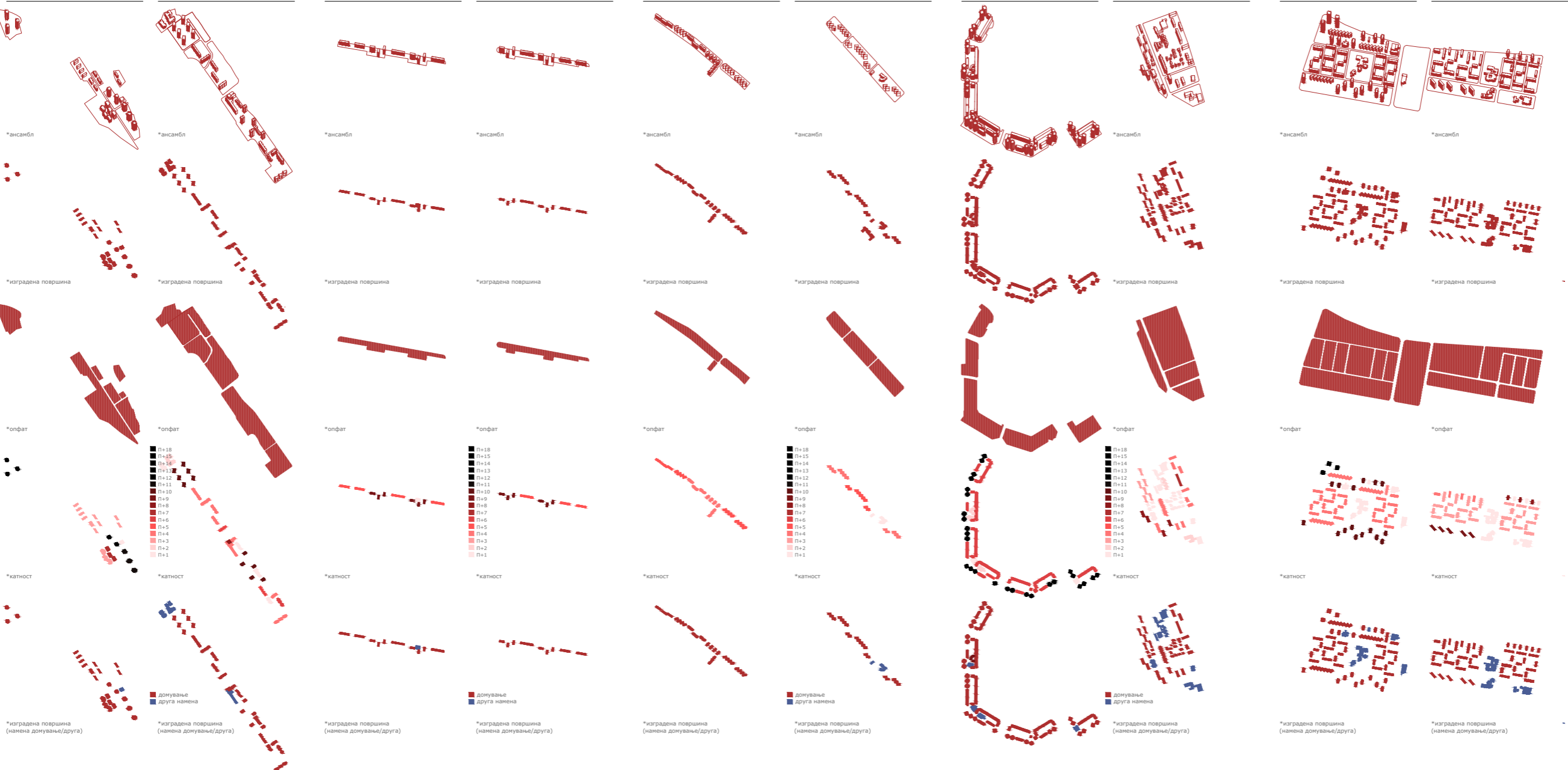
4.2.4

Студии на случај (70-тите, 80-тите)

Табла 27 18 избрани станбени ансамбли во Скопје од 70-тите и 80-тите

ЖЕЛЕЗАРА	19	КОЗЛЕ	20	ПАРТИЗАНСКА 2	21	ПАРТИЗАНСКА 3	22	ХРОМ	23	НОВО СЕЛО	24	ГРАДСКИ СИД	25	КИСЕЛА ВОДА	26	КАРПОШ 3,4 (СКОПЈЕ 1)	27
	'64		'65		'65		'65		'63		'65		'65		'66		'66
*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл		*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање 1964 -		Фаза на планирање 1965 -		Фаза на планирање 1965 -		Фаза на планирање 1965 -		Фаза на планирање 1963 -		Фаза на планирање 1965 -		Фаза на планирање 1956 -		Фаза на планирање 1966 -		Фаза на планирање 1966 -	
Фаза на изградба 1963 -		Фаза на изградба 1963 -		Фаза на изградба 1968 -		Фаза на изградба 1968 -		Фаза на изградба 1963 -		Фаза на изградба 1963 -		Фаза на изградба 1956 -		Фаза на изградба -		Фаза на изградба -	
Урбан. решение Ф. Венцлер		Урбан. решение Т. Арсовски		Урбан. решение В. Мачкиќ		Урбан. решение В. Мачкиќ		Урбан. решение -		Урбан. решение -		Урбан. решение К. Танге		Урбан. решение Д. Томовски		Урбан. решение Б. Колев	
Арх. проект -		Арх. проект З. Никуљски и други		Арх. проект Т. Јанев и други		Арх. проект В. Филевски и други		Арх. проект -		Арх. проект -		Арх. проект Љ. Маленкова и други		Арх. проект Љ. Маленкова и др.		Арх. проект Н. Богачев и други	
Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -		Пејзажно решение -	
Површина 10,97 ха		Површина 17,28 ха		Површина 2,74 ха		Површина 2,35 ха		Површина 3,77 ха		Површина 5,79 Ха		Површина 14,13 ха		Површина 14,95 ха		Површина 52,54 ха	
Густ. на население 292 ж/ха		Густ. на население 230 ж/ха		Густ. на население 596 ж/ха		Густ. на население 590 ж/ха		Густ. на население 521 ж/ха		Густ. на население 230 ж/Ха		Густ. на население 1033 ж/ха		Густ. на население 199 ж/ха		Густ. на население 256 ж/ха	
Процент на изград. 10%		Процент на изград. 11%		Процент на изград. 22%		Процент на изград. 19%		Процент на изград. 23%		Процент на изград. 13%		Процент на изград. 31%		Процент на изград. 16%		Процент на изград. 14%	
Коеф. на искорист. 0,74		Коеф. на искорист. 0,68		Коеф. на искорист. 1,53		Коеф. на искорист. 1,48		Коеф. на искорист. 1,30		Коеф. на искорист. 0,62		Коеф. на искорист. 2,65		Коеф. на искорист. 0,65		Коеф. на искорист. 0,71	
Нам. разл. од дом. 1%		Нам. разл. од дом. 15%		Нам. разл. од дом. 3%		Нам. разл. од дом. 0%		Нам. разл. од дом. 0%		Нам. разл. од дом. 8%		Нам. разл. од дом. 3%		Нам. разл. од дом. 23%		Нам. разл. од дом. 10%	

Табла 28 Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 70-тите и 80-тите (1-9)

'62
'64

'70

'74

'74

'74

'74

'76

'80

80-тите

80-тите

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	1962/1964 -
Фаза на изградба	-
Урбан. решение Д. Томовски	
Арх. проект	-
Пејзажно решение	-
Површина 20,66 ха	
Густ. на население	234 ж/ха
Процент на изград.	15%
Коеф. на искорист.	0,68
Нам. разл. од дом.	14%

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	1970
Фаза на изградба	-
Урбан. решение -	
Арх. проект	-
Пејзажно решение	-
Површина 13,25 ха	
Густ. на население	254 ж/ха
Процент на изград.	15%
Коеф. на искорист.	0,70
Нам. разл. од дом.	9%

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	1974 -
Фаза на изградба	1978 -
Урбан. решение Горѓе Бобик и др.	
Арх. проект	повеќе ГП
Пејзажно решение	Р. Влчевски
Површина 84,09 ха	
Густ. на население	319 ж/ха
Процент на изград.	13%
Коеф. на искорист.	0,82
Нам. разл. од дом.	3%

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	-
Фаза на изградба	-
Урбан. решение -	
Арх. проект	-
Пејзажно решение	-
Површина -	
Густ. на население -	
Процент на изград. -	
Коеф. на искорист. -	
Нам. разл. од дом. -	

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	1974 -
Фаза на изградба	1982 -
Урбан. решение ЈУГИНУС	
Арх. проект	повеќе ГП
Пејзажно решение	ЗУАС
Површина 59,32 ха	
Густ. на население	257 ж/ха
Процент на изград.	11%
Коеф. на искорист.	0,66
Нам. разл. од дом.	3%

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	1974 -
Фаза на изградба	1982 -
Урбан. решение ЈУГИНУС	
Арх. проект	повеќе ГП
Пејзажно решение	ЗУАС
Површина 18,83 ха	
Густ. на население	240 ж/ха
Процент на изград.	10%
Коеф. на искорист.	0,64
Нам. разл. од дом.	6%

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	1976 -
Фаза на изградба	-
Урбан. решение Д. Томовски	
Арх. проект	М. Томиќ и други
Пејзажно решение	З. Здравев
Површина 17,16 ха	
Густ. на население	633 ж/ха
Процент на изград.	25%
Коеф. на искорист.	1,90
Нам. разл. од дом.	17%

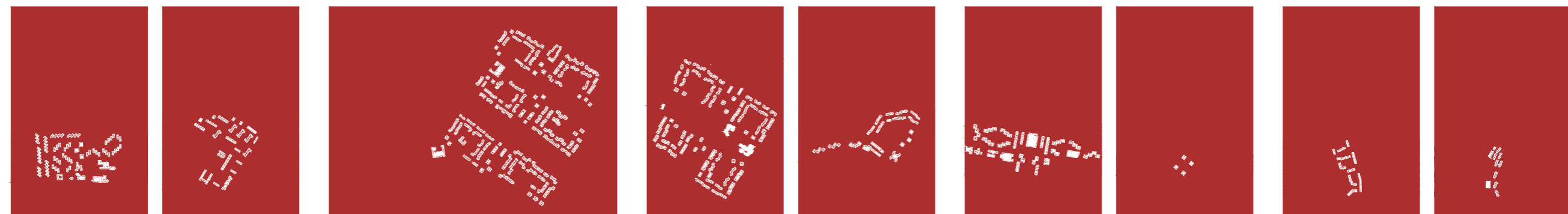
*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	1980
Фаза на изградба	1982
Урбан. решение -	
Арх. проект	В. Ладинска
Пејзажно решение	-
Површина 1,77 ха	
Густ. на население	656 ж/ха
Процент на изград.	10%
Коеф. на искорист.	1,64
Нам. разл. од дом.	0%

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	80-тите
Фаза на изградба	-
Урбан. решение -	
Арх. проект	-
Пејзажно решение	-
Површина 5,40 ха	
Густ. на население	352 ж/ха
Процент на изград.	16%
Коеф. на искорист.	0,88
Нам. разл. од дом.	0%

*ниво на ансамбл	
Фаза на планирање	80-тите
Фаза на изградба	-
Урбан. решение -	
Арх. проект	-
Пејзажно решение	-
Површина 3,05 ха	
Густ. на население	327 ж/ха
Процент на изград.	20%
Коеф. на искорист.	0,95
Нам. разл. од дом.	14%

Табла 29 Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 70-тите и 80-тите (10-18)

„Капиштец“ (Табла 30-35) е ансамбл оформен долж бул. „Македонија“ и ул. „Козара“. Се работи за линиска ансамбловска станбена формација, која првично се согледува како суперблок поради изразената големина (должина) и сообраќајна изолираност. Неговата внатрешна морфолошка структура е дефинирана по две оски, примарна паралелна на бул.„Македонија“ и секундарна нормална на истиот. За разлика од строгата линеарност кај примерите од претходниот период, овде линеарноста е подвоена и често се прекршува (меандрира) за да формира полуотворени „дворови“.

Слика 58. Ансамбл „Капиштец“, Скопје, 1976. (Извор: Скопје, урбан развiток)

Урбанистичка конфигурација

- Типологија: Во оваа линеарна формација доминираат издолжени станбени ламели (формирани од повеќе кули), кои се нижат во насока исток-запад. Дополнително се среќаваат издолжени стандардни ламели со ориентација север-југ сериски поставени на начин, кој ја поддржува линеарноста. Овој ансамбл користејќи ги издолжените, меандрични и линеарни серии, создава јасен и препознатлив просторен поредок, во кој дури и отстапката формирана од секундарната оска е јасно читлива како исклучок од правилото.
- Функција на формацијата: Линеарните меандрични структури функционираат како „брани“ кои го дефинираат централниот парк. Со својата поставеност, тие го

каналзираат погледот и движењето, создавајќи јасен правец на пешачкиот сообраќај долж целата населба.

Квантитативни показатели

- Програмска стратификација: Како линиска формација во централно градско подрачје, Капиштец користи интензивно вертикално зонирање, иако тоа, со мали исклучоци, е доста локализирано околу секундарната оска. Приземните нивоа на линеарните блокови во оваа зона се трансформираат во јавни галерии и комерцијални пасажи.
- Густина vs. Неизграден простор: Линеарната формација овозможува екстремно висока концентрација на жители, но поради тенкиот профил на ламелите, се ослободуваат значителни површини за заедницата (централни паркови), што е клучна предност пред традиционалните затворени блокови. Централниот дел дополнително долж секундарната оска, локалната заедница, но и станбениот реон го опслужува со јавни сервиси (библиотека, пошта, банка итн.) и други комерцијални содржини (стоковна куќа, супермаркет итн.).

Режим на мобилност

- Паралелни текови: Во оваа линиска формација, мобилноста е организирана во паралелни зони. На надворешните рабови на линеарните блокови е сместен сервисниот колски пристап, додека меѓу двете линеарни низи се формира пешачка „магистрала“.
- Движењето како асоцијативен елемент: Линеарноста ја диктира програмската схема, а посредно со тоа и ритамот на движење. Жителот се движи по предвидлива, континуирана патека, која ги поврзува домот, јавните сервиси и простори, како и комерцијалните содржини, со што пешачењето станува примарна социјална пракса на заедницата.

Третман на земјиштето

- Просторен континуитет: Капиштец е соодветен пример што не дозволува парцелизација. Бидејќи објектите се линеарни и долги, земјиштето околу нив мора да остане единствено за да функционираат комуникациите. Оваа неделивост го прави целиот меѓупростор помеѓу ламелите бескомпромисно заедничко добро.
- Микроклиматска опструкција: Линеарната формација е стратешки поставена на начин да ги следи падините на

Водно со својата силуета, но треба да се забележи дека ваквата диспозиција не е најповолна за самиот ансамбл, ниту за околината, земјаќи ги предвид локалните доминантни правци на проветрување север-југ и земјаќи ја предвид должината на целиот комплекс.

Архитектонска материјализација

- Сегрегација на пластичноста: Обликовниот третман на низите што се вгнездуваат е во т.н. бруталистички стил, но сите објекти општо покажуваат висок степен на пластичност и бележита експресивност на влезните партии (влезовите и јавниот простор што води кон нив). Овие елементи дејствуваат како визуелен мета-јазик што го обединува целиот ансамбл.
- Визуелна екстензија кон паркот: Секоја станбена единица во линеарната ламела има директен визуелен, но не и физички контакт со централниот парк, имајќи предвид дека влезовите се ориентирани кон надворешните рабови. Со тоа, „заедничкото зеленило“ станува своевидна екстензија на приватната дневна соба и физички достапна содржина еднакво за локалната заедница и надворешните посетители.

КАПИШТЕЦ

33

Постојна состојба со контекст

Табла 30 Капиштец - Постојна состојба со контекст

КАПИШТЕЦ

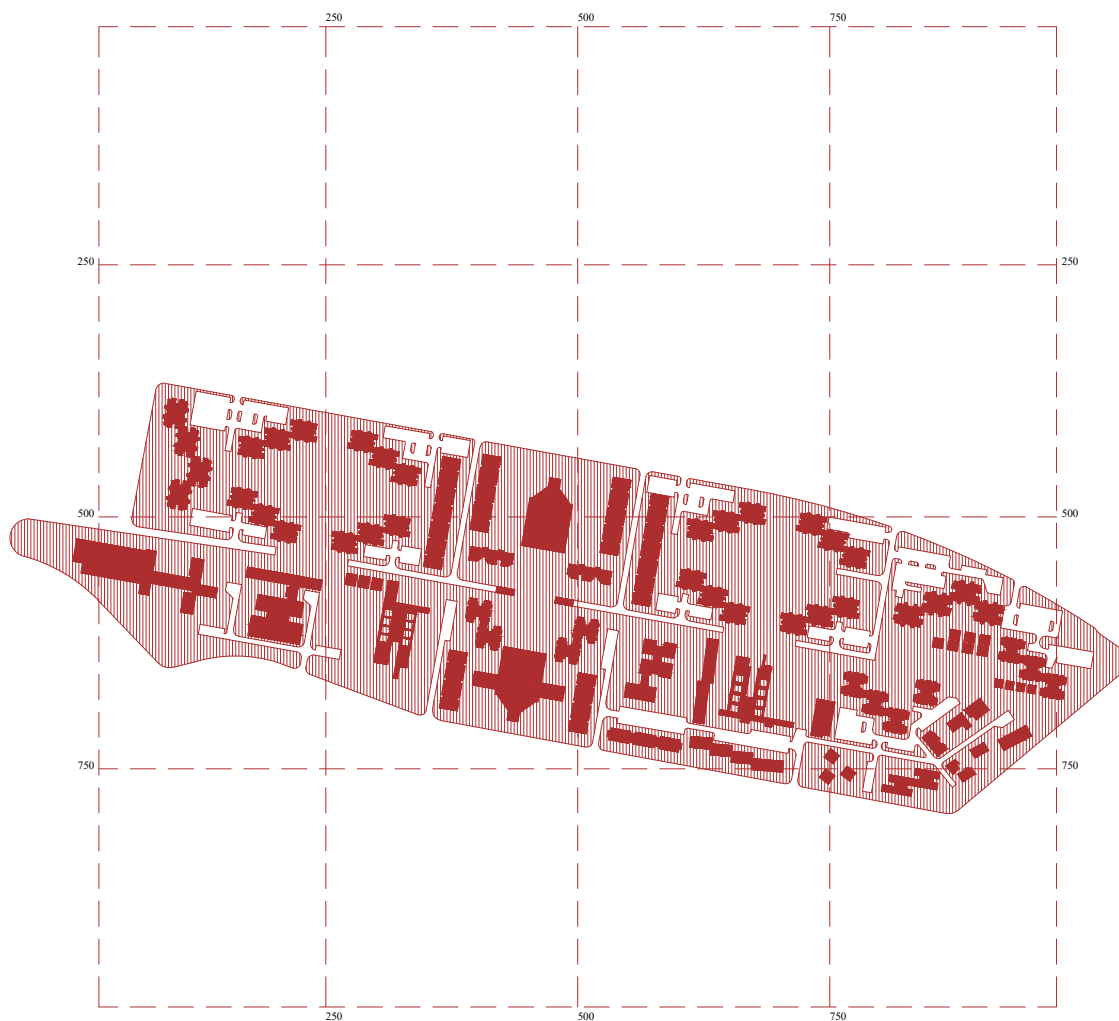
33

Планирана состојба

'76

Табла 31 Капиштец - Планирана состојба

КАПИШТЕЦ

33

Планирана состојба

'76

*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1976 -
Фаза на изградба	-

Урбанистичко решение	Д. Томовски
Пејзажно решение	З. Здравев

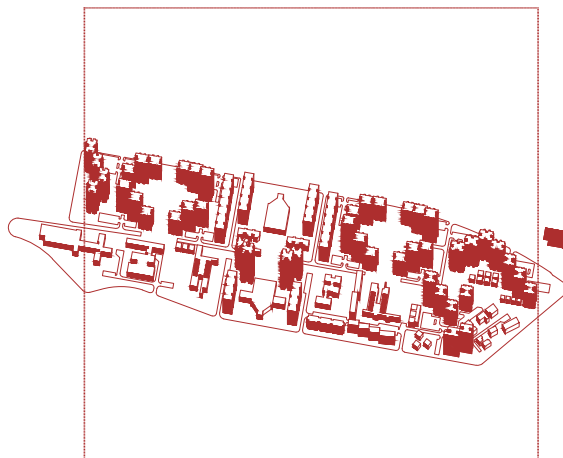
Површина	21,57 ха
Број на жители	12606
Густина на населеност	584 ж/ха
Процент на изграденост	26%
Коефициент на искористеност	1,67

Површина на изграден простор	5,51 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	31,51 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	4.40 ха
Процент на неизграден простор	74%
Процент на неизграден јавен простор	70%
Процент на социјална инфраструктура	0,07 %

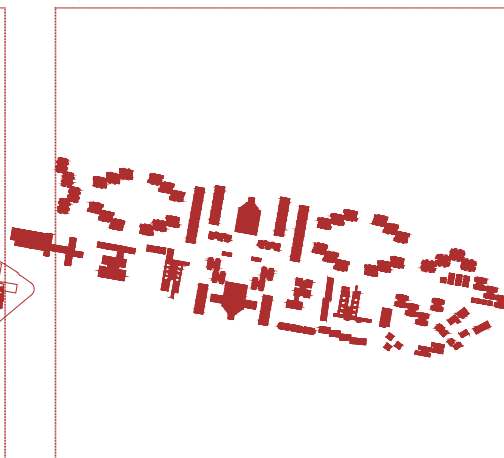
Површина на јавно зеленило	7,55 ха
Број на станбени ќелии	3636
Должина на колска мрежа	199 м/ха
Должина на пешачка мрежа	1174 м/ха
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ● ; П+18 ●

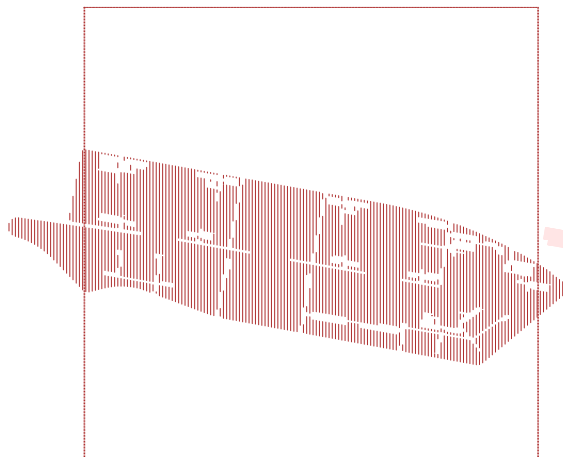
*ансамбл

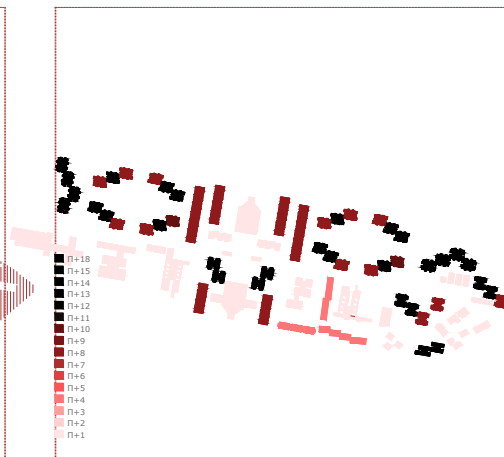
*изградено ткиво

*блоковска структура

*катност

Табла 32 Капиштец - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

КАПИШТЕЦ

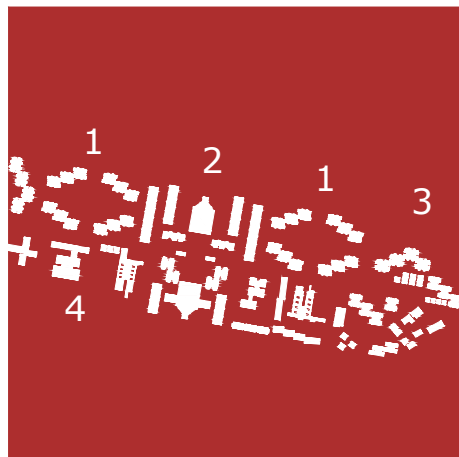
33

Планирана состојба

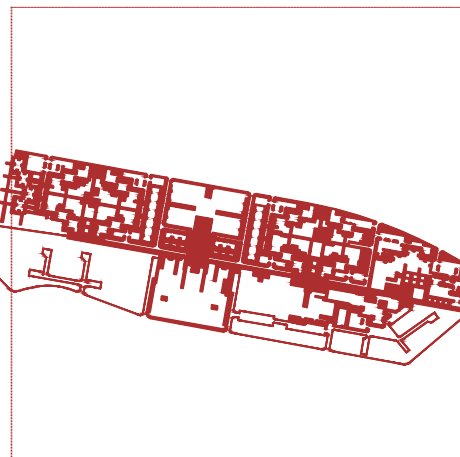
'76

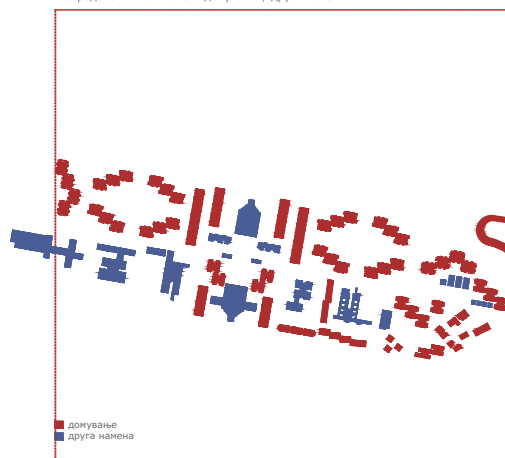
*композициски елементи

*лешанка мрежа

*изградено ткиво - намена домување / други намени

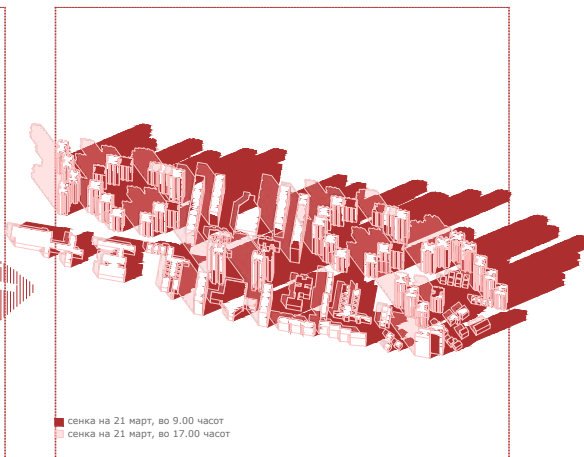
*колска мрежа

*јавно / приватно

*светлосен пејзаж (сенки)

Табла 33 Капиштец - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

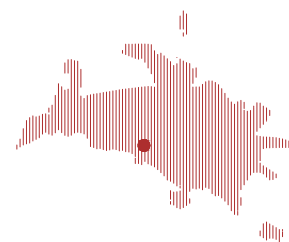
КАПИШТЕЦ

Планирана состојба

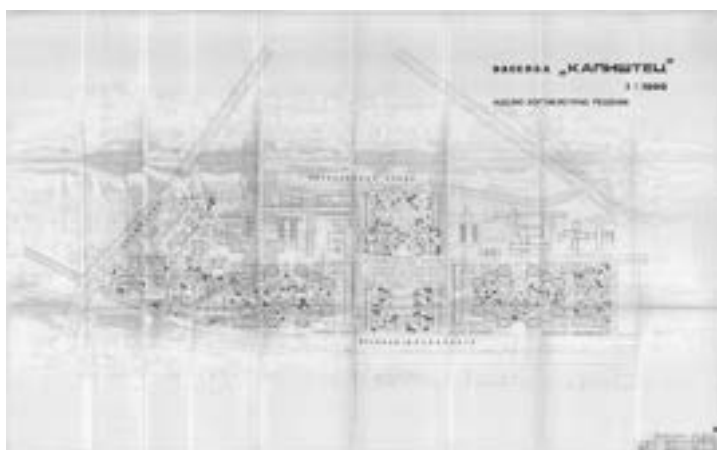
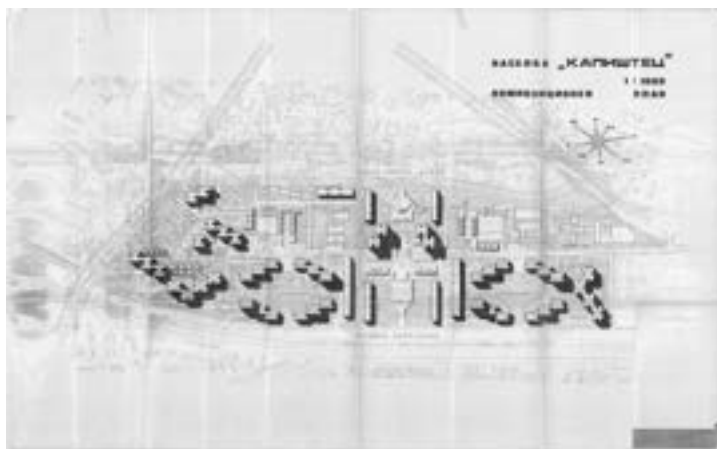
33

'76

*планска документација

Табла 34 Капиштец - Архивска планска документација

Капиштец, Урбанистичка единица 22.
Урбанистички план.
(Извор: ЗУСКТ)

КАПИШТЕЦ

Планирана состојба

33

'76

*фотографска документација

Капиштец, поглед од „полузатворен“ јавен простор. (Извор: Автор)

Капиштец, поглед кон северозапад. (Извор: Непознат)

Капиштец, поглед кон запад. (Извор: Непознат)

Табла 35 Капиштец - Архивска фотографска документација

„Скопје Север (северен дел)“ (Табла 36-41) е ансамбл врамен од бул. „Босна и Херцеговина“, ул. „Втора македонска бригада“, ул. „Дижонска“ и ул. „Кемал Сејфула“, и претставува дел од месната заедница „Скопје Север“. Истиот претставува впечатлив пример за кластерска формација, чија структура е исклучиво авто-референтна и отстапува од вообичаената линеарност на булеварските фронтови, фокусирајќи се на создавање автономен, заштитен и силно структуриран колективен простор.

Слика 59. Ансамбл „Скопје Север (северен дел)“, Скопје, ~2020. (Извор: Семир Лучина)

Урбанистичка конфигурација

- Типологија: Станбен ансамбл базиран на една каскадна оска на симетрија, налик на концентрично распределени каскадни ламели. Објектите што ги сочинуваат ламелите се од ист тип, а отстапка од целата композиција прават централно позиционираните кули.
- Формациски концепт: Кластерската формација овде создава чувство на „град во град“ заради морфолошкото дистанцирање од непосредната околина. Објектите се меѓусебно зависни, едниот го дефинира почетокот или крајот на другиот, со што се создава полузатворен, но визуелно компактен урбан фронт, што јасно го разграничува внатрешното социјално јадро од надворешниот периферен простор.

Квантитативни показатели и социјална густина

- Интензитет на домување: Кластерската формација овозможува висока концентрација на станбени единици околу еден заеднички центар, што ги оптимизира просторите за социјализација.
- Централизирани функции: Сите јавни функции (трговија и јавни услуги) се сместени во еден „агол“ на формацијата и истото создава јасна програмска сегрегација на јавните неизградени простори, внатрешни „сливови и чешли“, што водат во локалните центри, наспроти микро-урбанизмот на центарот на групацијата, кој е потполно независен од остатокот на ансамблот.

Режим на мобилност

- Принцип на „редукција“: Кластерската формација диктира интровертен систем на движење. Притоа, во „Скопје Север (северен дел)“, моторизираниот сообраќај е сведен на минимум преку редукцијата на уличниот профил и со решенија како слепи паркинг-џебови, со што внатрешноста останува релативно безбедна пешачка зона.
- Социјални фокусни точки: Кластерската поставеност и каскадното нижење на објектите ги насочува пешачките текови кон вкрстувањето во централните простори. Ова не е само транзитно движење, туку намерно насочување на телата кон заедничкиот простор, што ја максимизира можноста за средби и зајакнување на соседските врски.

Третман на земјиштето

- Интензивно заедничко добро: За разлика од Карпош каде просторот е екстензивен, во „Скопје Север“ заедничкиот ресурс е централниот јавен неизграден простор. Овој простор е физички заштитен од објектите, што му дава интимен и домашен карактер, иако е јавен.
- Контрола преку активности: Поради кластерската формација, внатрешниот јавен неизграден простор е под постојан „надзор“ од прозорците и терасите на околните згради. Оваа природна контрола од заедницата го прави просторот безбеден и поттикнува колективна грижа за неговото одржување како заедничко добро.

Архитектонска материјализација

- Пластичност и волумен: Архитектурата на сегментите е едноставна и скромна, но експресивноста на агломерацијата во целост е значајна и впечатлива, фактор

што може да влијае карактерот на заедницата да се развие како единствен.

- Поврзаност: Карактеристично за оваа кластерска формација е имплементацијата на транспарентни мостови, што ги поврзуваат објектите во една каскадна диспозиција, создавајќи тридимензионален пешачки систем, кој дополнително го зајакнува карактерот на ансамлот и заедницата.

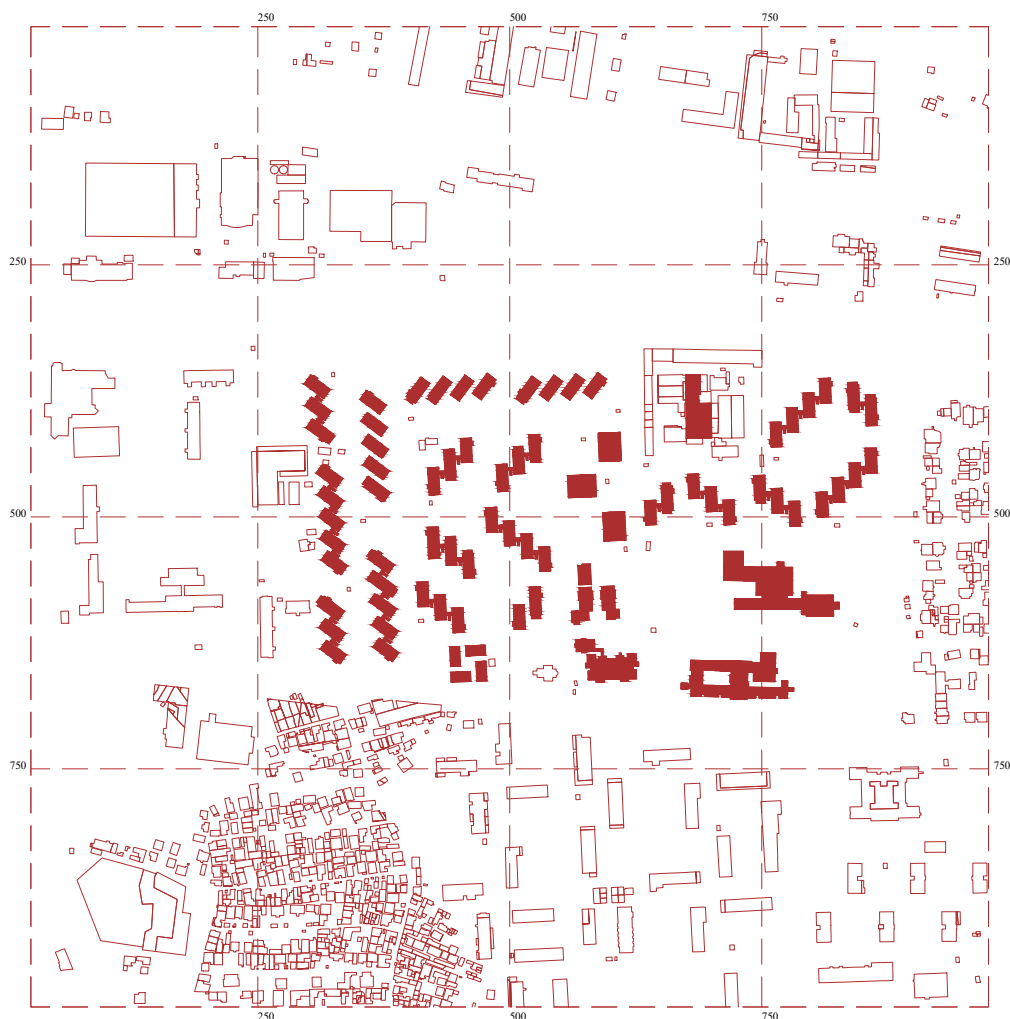
СКОПЈЕ СЕВЕР (северен дел)

28

Постојна состојба со контекст

Табла 36 Скопје Север (северен дел) - Постојна состојба со контекст

СКОПЈЕ СЕВЕР (северен дел)

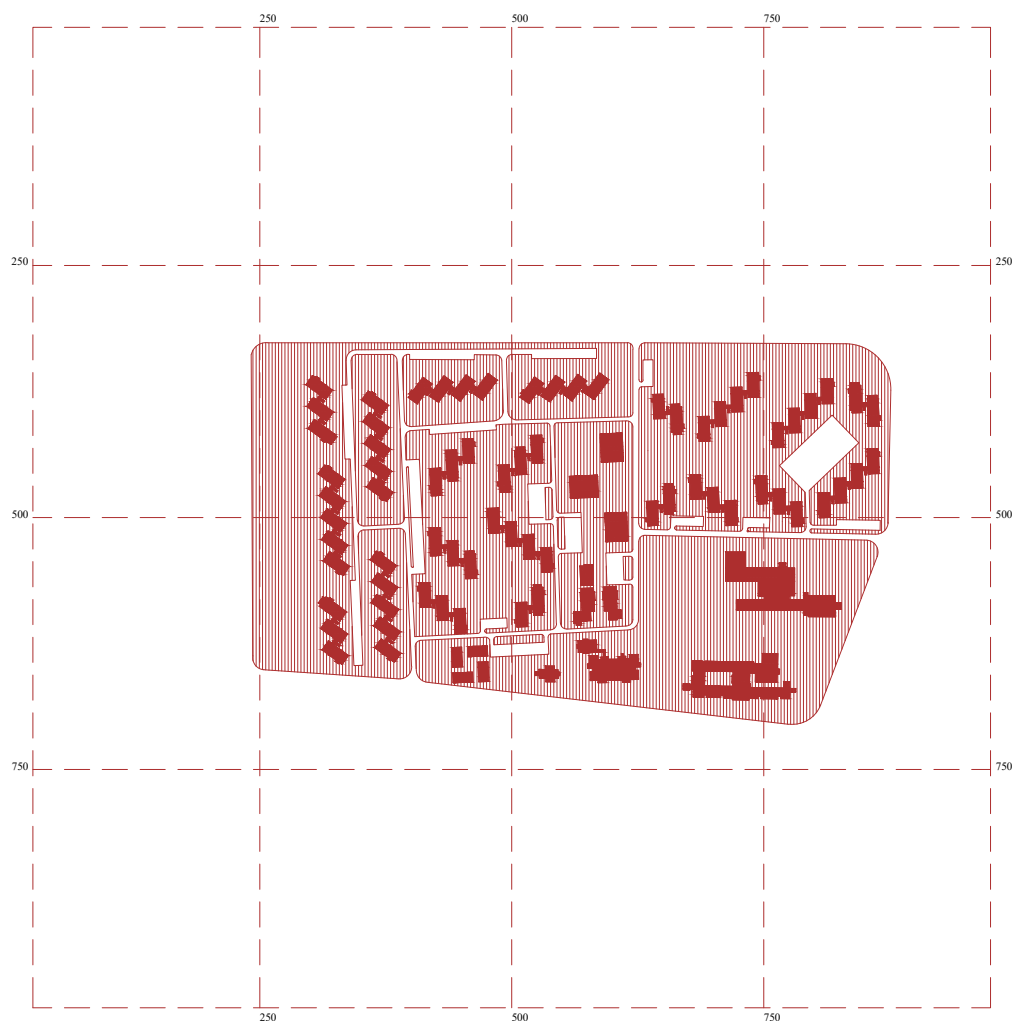
28

Планирана состојба

'62, '64

Табла 37 Скопје Север (северен дел) - Планирана состојба

СКОПЈЕ СЕВЕР (северен дел)

28

Планирана состојба

'62, '64

*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1962/1964 -
Фаза на изградба	197_ -

Урбанистичко решение	Д. Томовски
Пејзажно решение	-

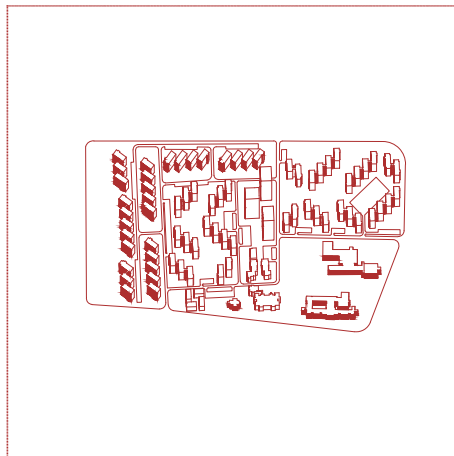
Површина	19,36 ха
Број на жители	5252
Густина на населеност	271 ж/ха
Процент на изграденост	17%
Коефициент на искористеност	0,78

Површина на изграден простор	3,29 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	13,13 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	1.91 ха
Процент на неизграден простор	83%
Процент на неизграден јавен простор	83%
Процент на социјална инфраструктура	0,03 %

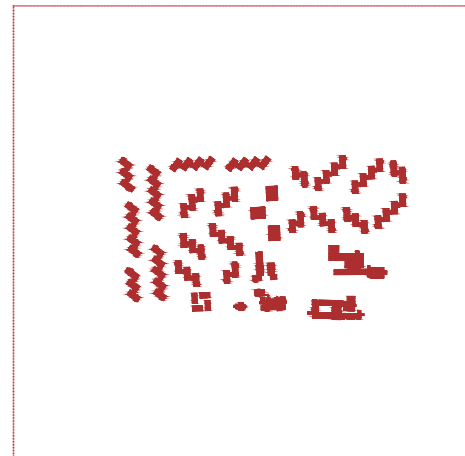
Површина на јавно зеленило	13,36 ха
Број на станбени ќелии	1515
Должина на колска мрежа	196 м/ха
Должина на пешачка мрежа	461 м/ха
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ●; П+12 ●

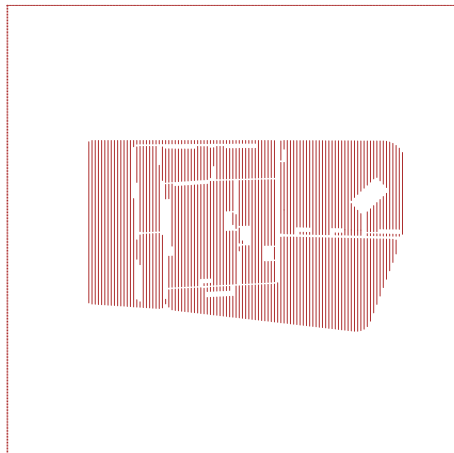
*ансамбл

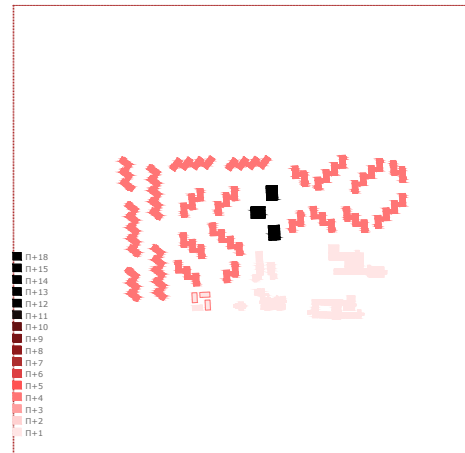
*изградено ткиво

*блоковска структура

*катност

Табла 38 Скопје Север (северен дел) - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

СКОПЈЕ СЕВЕР (северен дел)

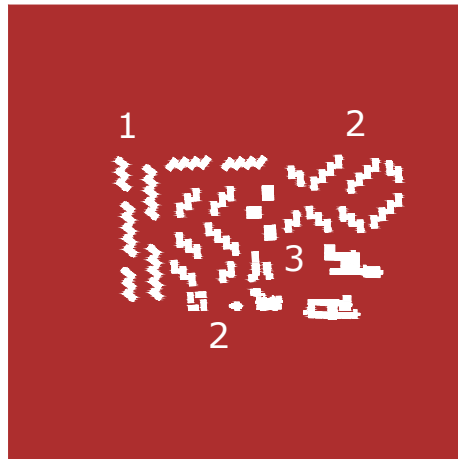
28

Планирана состојба

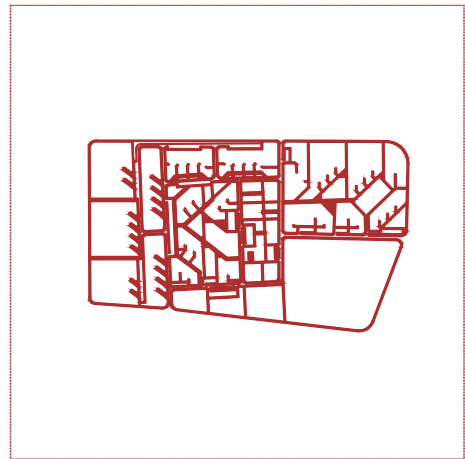
'62, '64

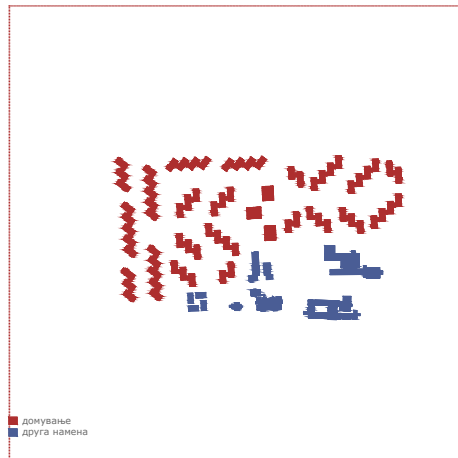
*композициски елементи

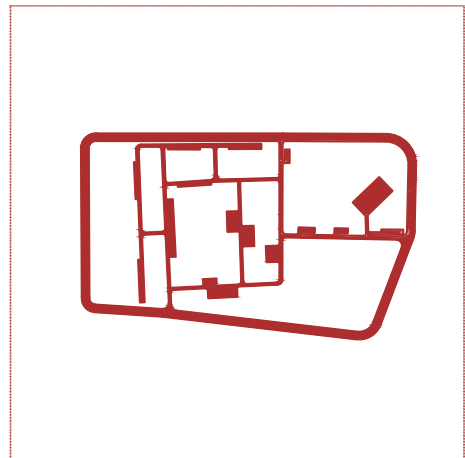
*лешанка мрежа

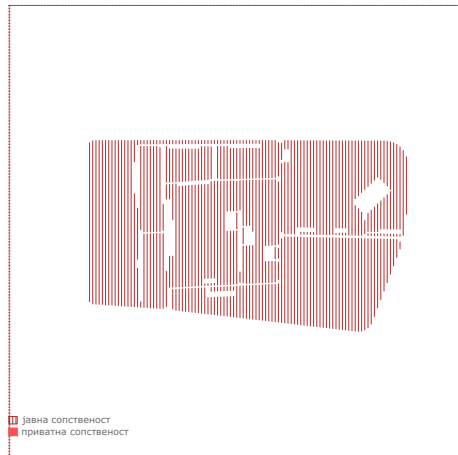
*изградено ткиво - намена домување / други намени

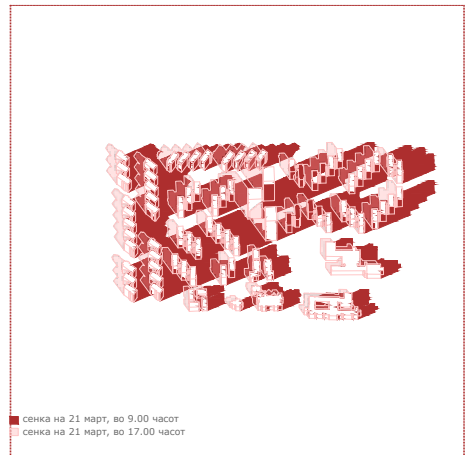
*колска мрежа

*јавно / приватно

*светлосен пејзаж (сенки)

Табла 39 Скопје Север (северен дел) - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

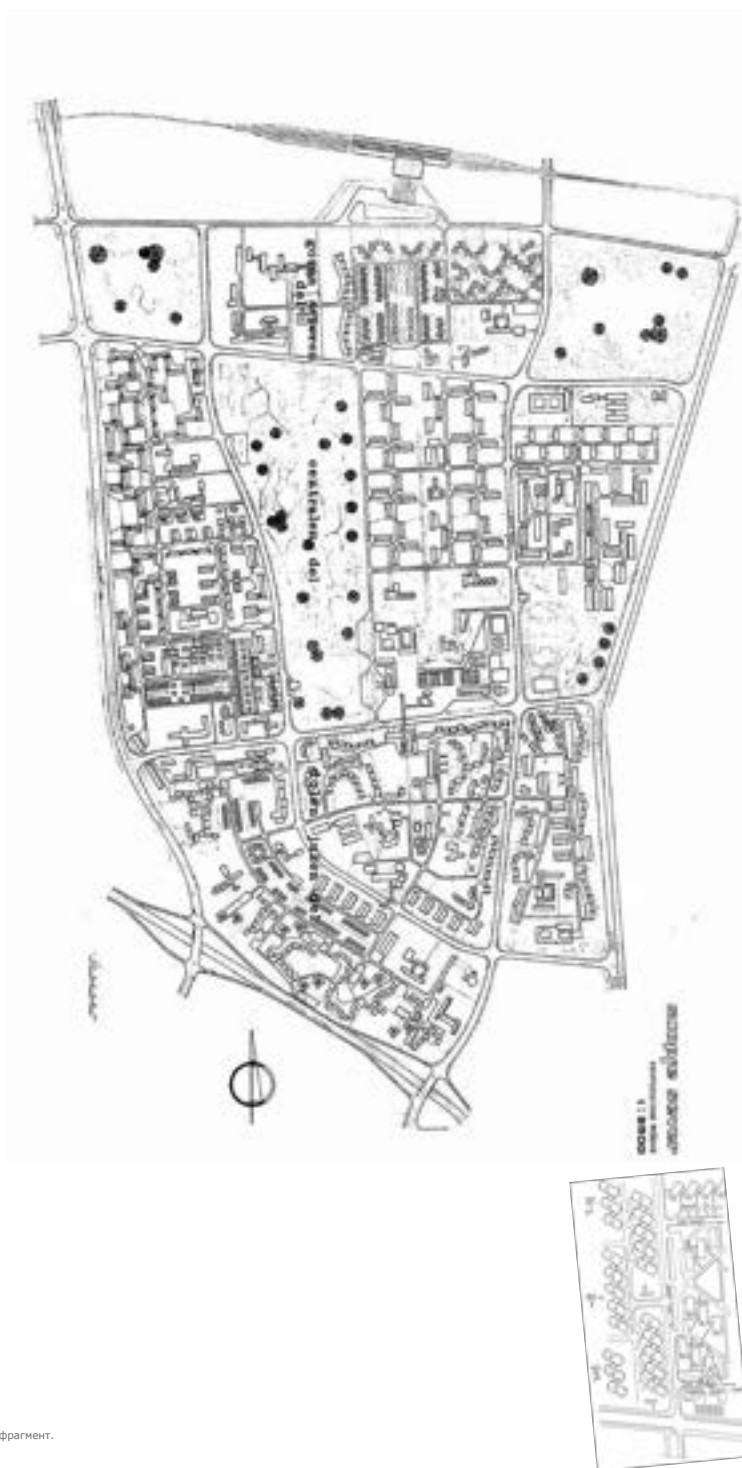
СКОПЈЕ СЕВЕР (северен дел)

28

Планирана состојба

'62, '64

*планска документација

План за Скопје Север - Чаир.
(Извор: ЗСКС)

План за Скопје Север (северен дел), фрагмент.
(Извор: СИСС)

Табла 40 Скопје Север (северен дел) - Архивска планска документација

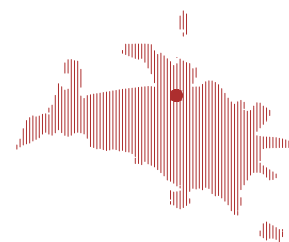
СКОПЈЕ СЕВЕР (северен дел)

28

Планирана состојба

'62, '64

*фотографска документација

Скопје Север (северен дел), поглед кон север.
(Извор: Борис Јурумовски)

Скопје Север (северен дел), поглед кон север.
(Извор: Борис Јурумовски)

Скопје Север (северен дел), поглед кон север.
(Извор: Семир Лучина)

„Јане Сандански“ (Табла 42-47) е ансамбл врамен од бул. „АСНОМ“ и бул. „Србија“, додека бул. „Јане Сандански“ претставува средишна оска на развој. Овој ансамбл веројатно е најдоследниот и најмасовниот пример за композитска формација во македонскиот урбанизам. Овој ансамбл ја напушта фрагментираната кластерска формација во корист на еден урбанистички тоталитет, систем каде секој елемент (од станбената единица до пешачката инфраструктура) е подреден на единствен, повторлив и бесконечно апликативен образец.

Слика 60. Ансамбл „Јане Сандански“, Скопје, ~1985. (Извор: Непознат)

Композитска диспозиција и модуларен поредок

- Типологија: Станбен ансамбл базиран на макро-структура сочинета од линеарни станбени низови организирани во строго препознатлива схема т.н. „потковица“ и кули концентрирани во групации од три. Композитската формација овде се однесува на целиот потег кој се развива по две оски, булеварот Јане Сандански и оската на која се позиционирани сите центри на заедницата.
- Морфолошки тоталитет: Во овој ансамбл архитектурата се изедначува со урбанизмот, чинот на планирање во себе го содржи чинот на проектирање. Ламелите и кулите не се доживуваат како поединечни објекти, туку како делови од еден просторен систем што создава висок степен на читливост и јасна урбана хиерархија.

Квантитативни показатели, размер и модул

- Размер на заедницата: Системот е димензиониран за огромен број на станбени единици, што наметнува индустријализација на градењето и висок степен на типизација, како на станбените единици, така и на јавниот неизграден простор и елементите на социјалната инфраструктура.
- Програмски модули: Секоја системска единица во рамките на населбата содржи однапред дефиниран програмски пакет, што селективно комбинира домување, локален комерцијален центар, градинка и училиште. Оваа репетитивност овозможува рамномерна дистрибуција на социјалните ресурси низ целата територија на населбата.

Режим на мобилност:

- Пешачка „рбетна“ линија: Клучниот елемент на овој систем е централната пешачка „магистрала“, околу која се формира работ на „потковицата“. Ова е чист израз на системско заедничко добро што го олеснува движењето, насочувајќи ги илјадниците жители кон заедничките социјални и комерцијални јазли.
- Сегрегација на сообраќајот: Системот функционира преку радикално одвојување на тековите. Моторниот сообраќај е исфрлен во периферни „собирачки“ улици, додека внатрешноста е целосно пропустлив пешачки систем со што се елиминираат конфликтните точки меѓу пешакот и возилото.

Третман на земјиштето:

- Отворено поле на заедништвото: Кај „Јане Сандански“, заедничкото добро е урбан пејзаж. Земјиштето помеѓу „потковиците“ е третирано како единствен, континуиран парк. Апликацијата на конкретниот обликовен тип го прави овој простор во голема мера унифициран, создавајќи чувство на бесконечност и демократичност, каде секој жител има еднаков пристап до огромни зелени површини.
- Нужен услов на планот: Овој систем е заштитен со исклучително строги планерски норми, што не дозволуваат случајни интервенции. Секое поместување на една физичка компонента би го нарушило севкупниот сообраќаен и социјален алгоритам на населбата. Сепак ваквата крутост дозволува одредено привремено програмско интерполирање.

Архитектонска материјализација и индустриски систем:

- Префабрикација и брутализам: Композитската формација е поддржана од употребата на префабрикувани бетонски елементи. Ова овозможува брза изградба, но и естетско обединување на целиот ансамбл.
- Вертикално и хоризонтално поврзување: Карактеристично за овој систем е користењето на приземните галерии и пасажи како транзитни социјални простори што го поврзуваат станот со пешачката „магистрала“, со што се олеснува и степенува транзицијата од интимното кон колективното.

ЈАНЕ САНДАНСКИ

30

Постојна состојба со контекст

Табла 42 Јане Сандански - Постојна состојба со контекст

ЈАНЕ САНДАНСКИ

30

Планирана состојба

'74

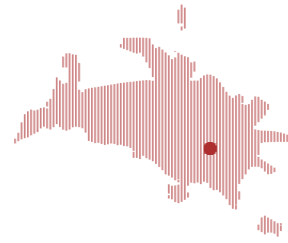

Табла 43 Јане Сандански - Планирана состојба

ЈАНЕ САНДАНСКИ

30

Планирана состојба

'74

*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1974 -
Фаза на изградба	1978 -

Урбанистичко решение	Ѓорѓе Бобиќ и други
Пејзажно решение	Р. Влчевски

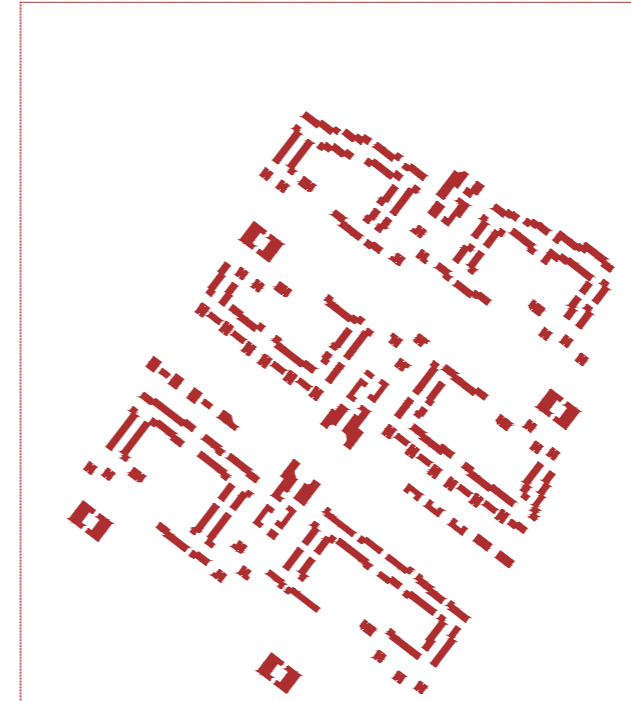
Површина	93,91 ха
Број на жители	16285
Густина на населеност	173 ж/ха
Процент на изграденост	10%
Коефициент на искористеност	0,47

Површина на изграден простор	9,82 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	40,71 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	3,82 ха

Процент на неизграден простор	90%
Процент на неизграден јавен простор	90%
Процент на социјална инфраструктура	0,01 %

Површина на јавно зеленило	61,98 ха
Број на станбени ќелии	4697
Должина на колска мрежа	99 м/ха
Должина на пешачка мрежа	772 м/ха
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ; П+14 ●

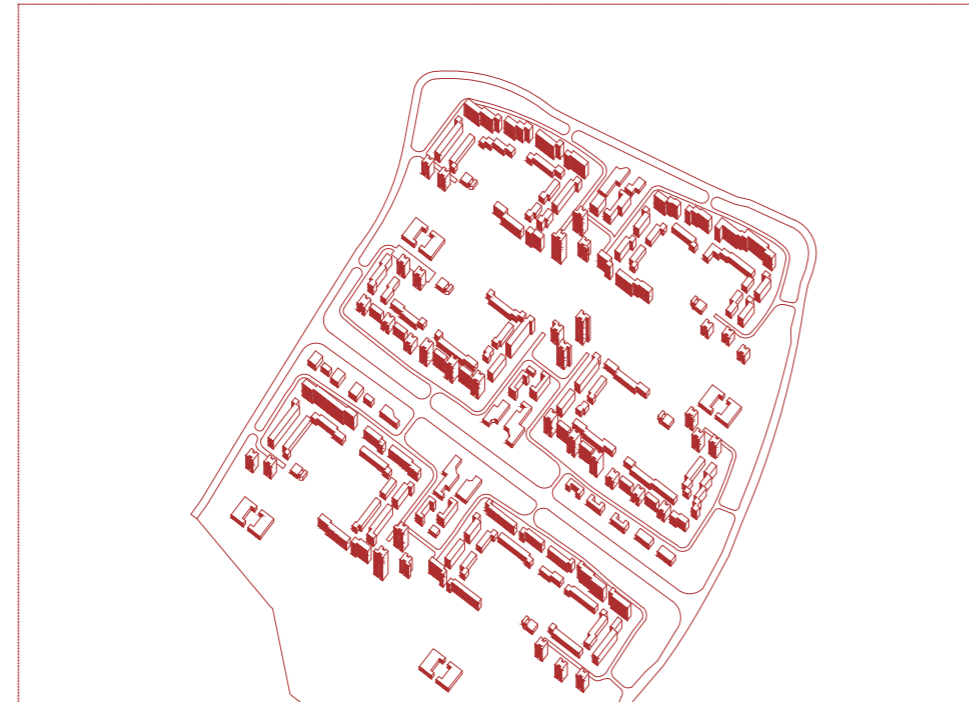
*изградено ткиво

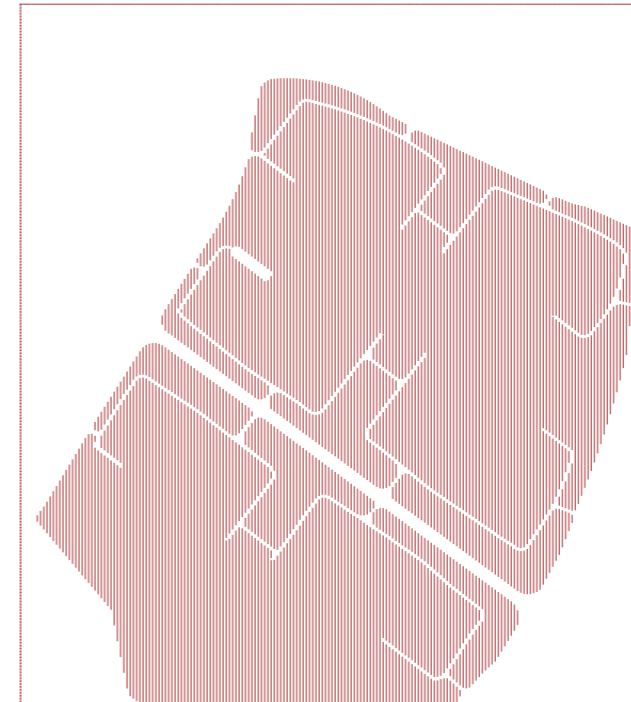
*катност

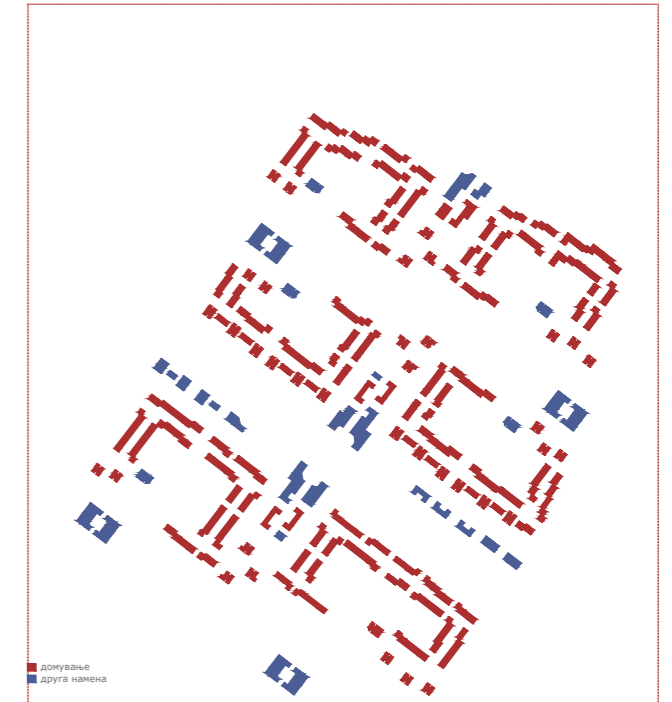
*ансамбл

*блоковска структура

*изградено ткиво - намена донување / други намени

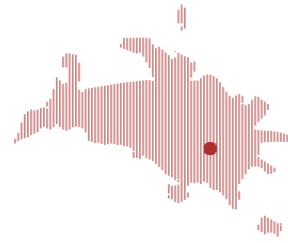
Табла 44 Јане Сандански - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

ЈАНЕ САНДАНСКИ

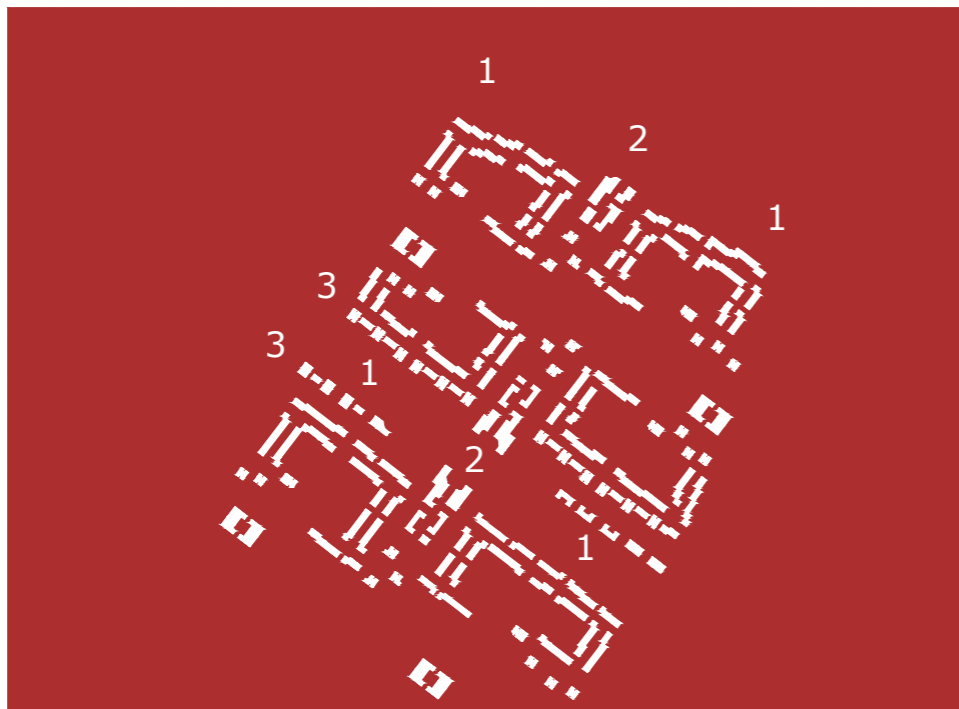
Планирана состојба

30

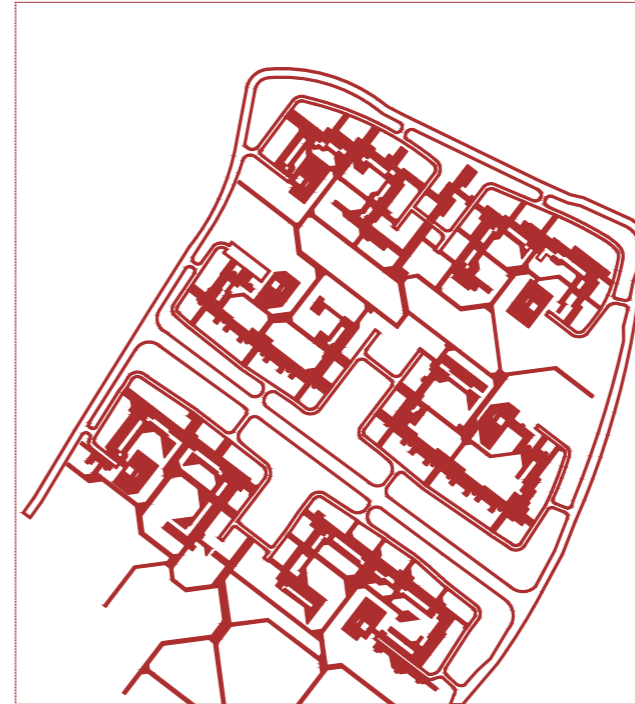
'74

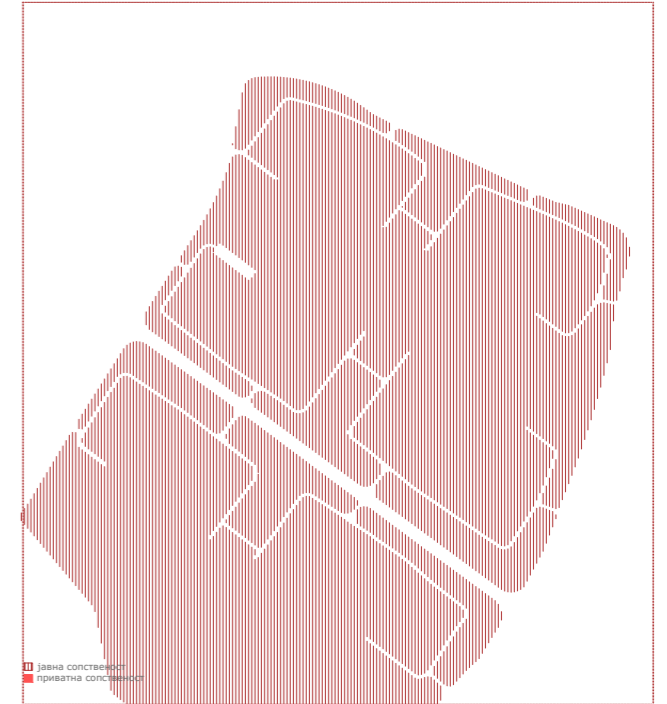
Табла 45 Јане Сандански - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

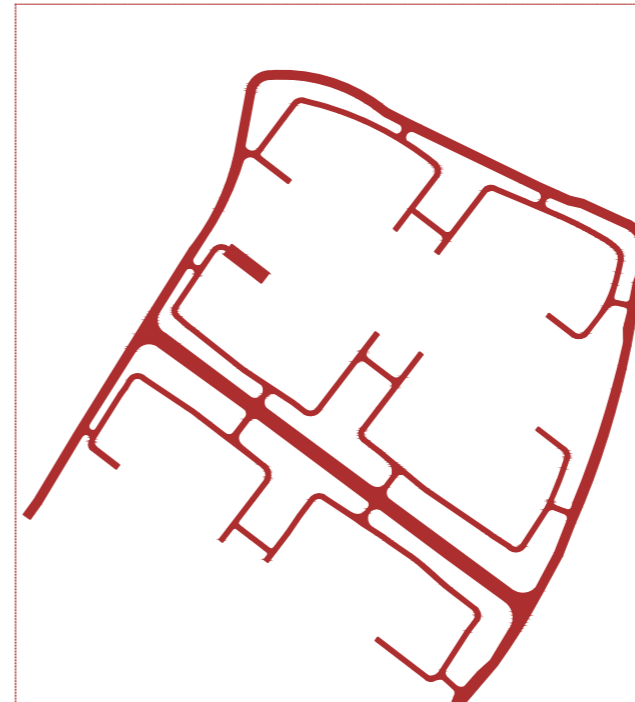
*пешачка мрежа

*јавно / приватно

*колска мрежа

*светлосен пејзаж (сенки)

ЈАНЕ САНДАНСКИ

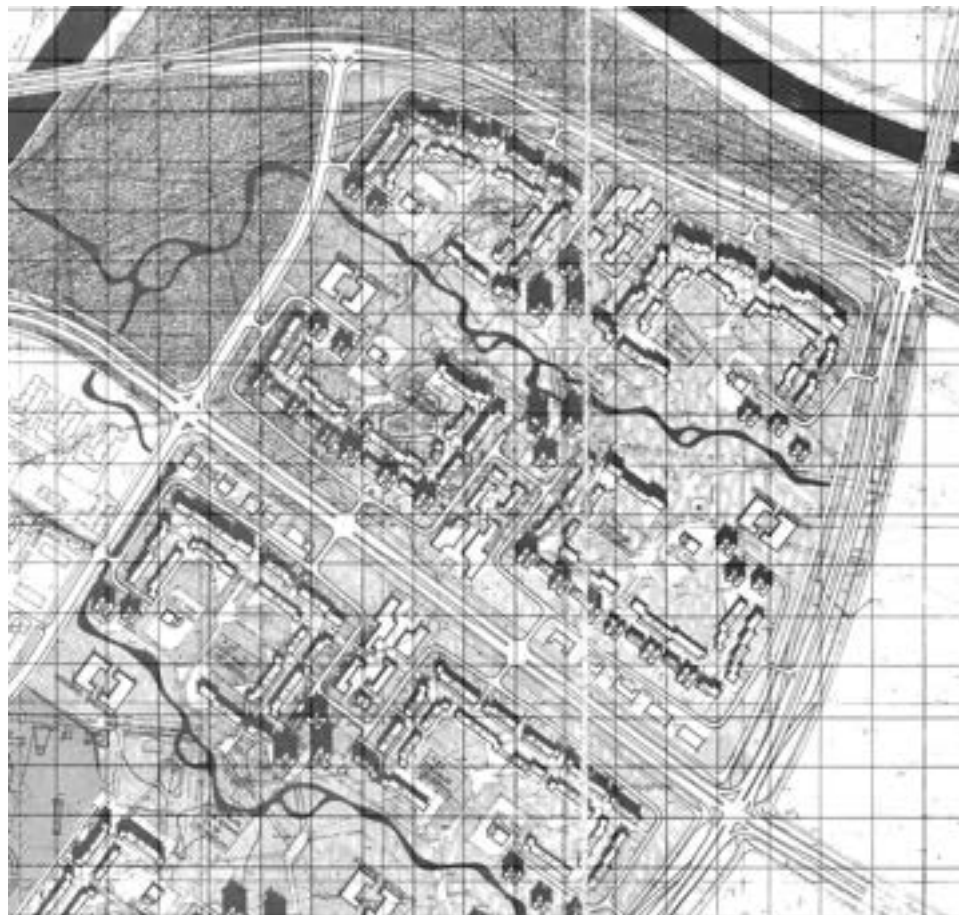
30

Планирана состојба

'74

Прва фаза од развојниот план за Аеродром
(Извор: ЗУАС)

Табла 46 Јане Сандански - Архивска планска документација

ЈАНЕ САНДАНСКИ

30

Планирана состојба

'74

*фотографска документација

Месна заедница A1 и A2
(Извор: БИМАС 2)

Станбена единица на соседство „A1-3“
(Извор: БИМАС 2)

Месна заедница A1 и A2
(Извор: Непознат)

Табла 47 Јане Сандански - Архивска фотографска документација

4.2.5

Синхрониска компарација на студии на случај (70-тите - 80-тите)

Операционализацијата на аналитичкиот модел преку трите комплементарни нивоа овозможува јасна диференцијација и меѓу линеарната формација во „Капиштец“, кластерската во „Скопје Север (северен дел)“ и композитската во „Јане Сандански“. Сумарниот профил покажува изразена хиерархија: композитската формација достигнува 39 поени (висок потенцијал), линеарната 33 поени (висок потенцијал), додека кластерската останува на 26 поени (умерен потенцијал). За разлика од претходната компарација, овде не станува збор за слабост на линеарниот модел како таков, туку за степенот на неговата морфолошка и функционална артикулација во конкретниот случај.

Во доменот на профилот на густина, сите три ансамбли имаат слична основа во однос на процентот на изградено ткиво (под 30%) и висок удел на неизграден простор (над 50%), што создава просторен капацитет за колективна употреба. Сепак, демографските параметри значително варираат. „Капиштец“ бележи висока густина на население (584 ж/ха) и екстремна густина на станбени единици (169 ст./ха), што укажува на интензивно користење на просторот и потенцијален притисок врз јавните површини. „Јане Сандански“, напротив, има ретка населена структура (173 ж/ха), но со оптимална густина на станбени единици (50 ст./ха), што создава просторна релаксираност. „Скопје Север“ се позиционира во оптимален демографски опсег (271 ж/ха; 78 ст./ха), што претставува балансирана основа за одржување на јавен живот. Пешачката мрежа е доминантна во сите три случаи, особено во „Капиштец“ (1174 м/ха) и „Јане Сандански“ (772 м/ха со 89% доминантност), додека автомобилската инфраструктура е периферна и контролирана. Функционалната разновидност е најизразена во „Капиштец“ и „Јане Сандански“ (мешани намени и секојдневни услуги на дофат), додека „Скопје Север“ останува со доминантно домување и поограничена програмска комплексност. И покрај разликите, профилот на густина се движи во сличен опсег (10–11 поени), што повторно упатува дека квантитативните параметри не се пресудни без морфолошка кохерентност.

Формацискиот образец ја открива клучната структурна разлика. „Јане Сандански“ (14 поени) и „Капиштец“ (13 поени) демонстрираат јасно дефинирани рабови, препознатливи и повторливи блоковски структури и степенувана просторна хиерархија. Кај двата ансамбли, фасадниот интерфејс игра активна

улога, тремови, влезови и полуприватни зони создаваат слоевит однос меѓу зградата и јавниот простор. Колската мрежа е комбинирана и периферно интегрирана, со што се ослободува внатрешноста на блоковите за пешачки и социјални активности. Разликата се јавува во третманот на зелените површини: додека „Јане Сандански“ нуди интегрирани и добро распределени јавни простори, „Капиштец“ располага со значително редуцирани и недоволно интегрирани зелени сегменти. „Скопје Север“, со индекс од 9 поени, покажува умерен потенцијал, иако блоковската структура е препознатлива, рабовите и просторната хиерархија се помалку артикулирани, а мрежата на движења има умерена пермеабилност со двојна централност. Оттука, морфолошката стабилност е највисока во композитската формација, а најслаба во кластерската.

Искусствените аспекти на формацијата дополнително ја прецизираат оваа диференцијација. „Јане Сандански“ достигнува 14 поени што укажува на висок потенцијал за колективна апропријација. Просторот е прегледен, интегриран и флексибилно дефиниран, со јасно поставени јавни функции и разновидна палета на амбиенти. Интимниот човечки размер и богатите сетилни квалитети ја зголемуваат животоприемчивоста и чувството на припадност. „Капиштец“, со 10 поени, покажува умерен потенцијал: иако нуди разновидни простори и јасна социјална читливост, одредени сегменти се монументални и диспропорционални, а празнините се круто дефинирани, што ја намалува нивната флексибилност. „Скопје Север“ бележи најнизок резултат (6 поени), главно поради периферно поставените институции со бариери во достапноста, ограничената разновидност и умерено фрагментирани празнини. Иако просторот е ритмичен и озеленет, неговата искусвена длабочина останува ограничена.

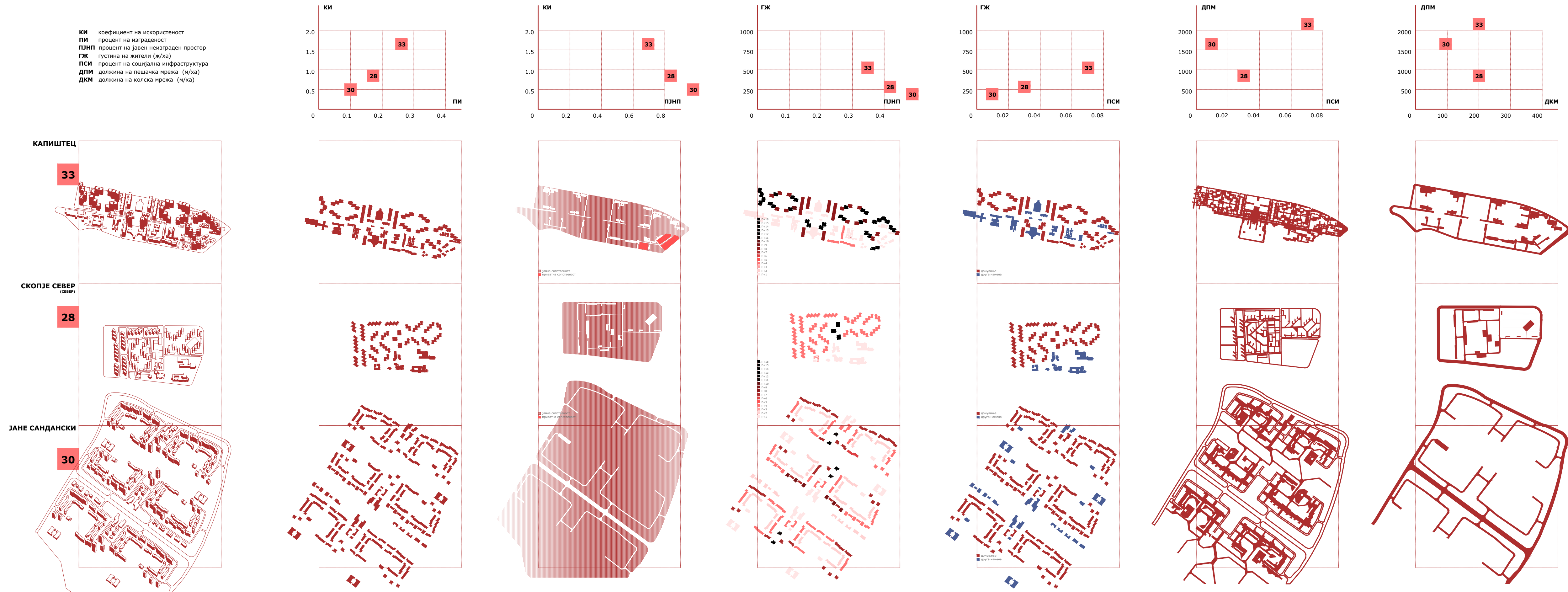
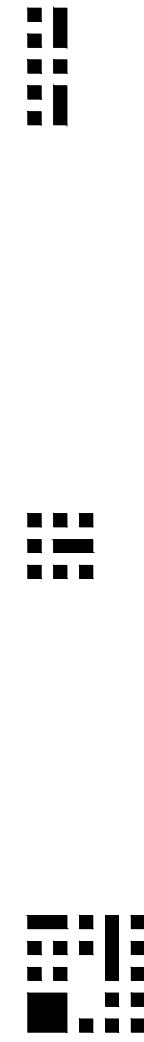
Синтетички гледано, оваа компарација покажува дека високата густина не мора нужно да го редуцира потенцијалот за позаедничување, доколку е поддржана со јасна морфолошка структура и функционална разновидност, како што е случајот со „Капиштец“. Истовремено, ретката густина може да генерира висок потенцијал ако е комбинирана со интегрирани јавни простори и слоевита просторна хиерархија, како во „Јане Сандански“. Кластерската формација во „Скопје Север“ и покрај оптималната демографска основа, останува умерена поради недоволна просторна артикулација и ограничена искусвена комплексност. Следствено, резултатите потврдуваат и овде дека морфогенетската кохерентност, јасноста на рабовите, интеграцијата на функциите и степенуваната просторна секвенца, претставува пресуден фактор за создавање услови за одржливо урбано заедништво.

Табела 15. *Евалуација на обликовните типови од 70-тите,80-тите преку призмата на епистемолошката тријада*

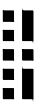
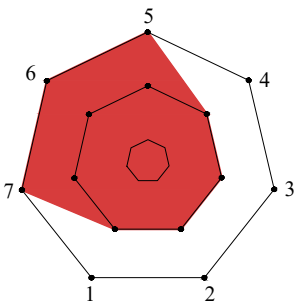
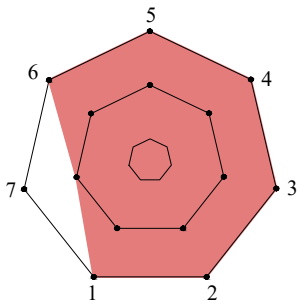
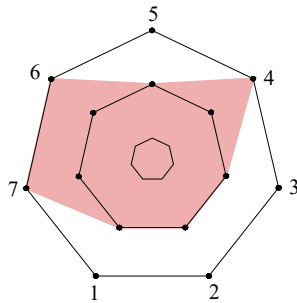

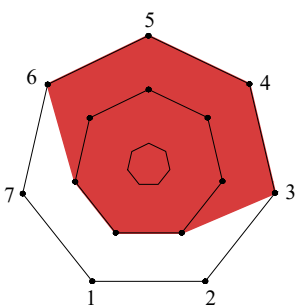
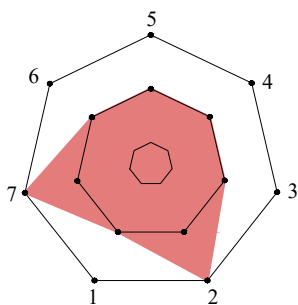
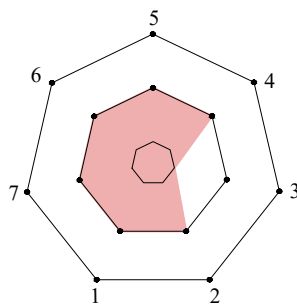

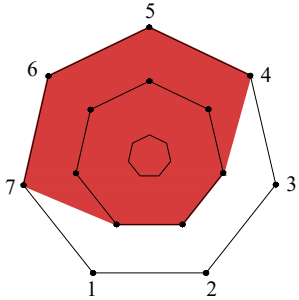
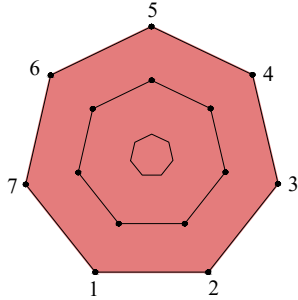
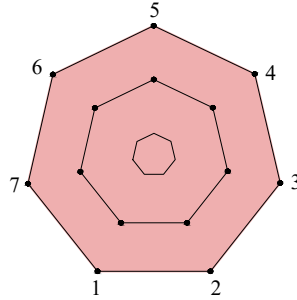
Обликовен тип/ Индикатор	Линиска формација (Капиштец)	Кластерска формација (Скопје север, с.дел)	Композитска формација (Јане Сандански)
Густина на изградено ткиво	1 (процент под 30%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент под 30%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент под 30%, постои потенцијал, но низок)
Густина на јавен неизграден простор	1 (процент над 50%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент над 50%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент над 50, постои потенцијал, но низок)
Густина на население	1 (584 ж/Ха, густо населена средина)	2 (271 ж/Ха, оптимална густина)	1 (173 ж/Ха, ретко населена средина)
Густина на станбени единици	1 (169 /Ха, голема густина)	2 (78 /Ха, оптимална густина)	2 (50 /Ха, оптимална густина)
Густина на пешачка мрежа	2 (1174 м/Ха, 86% доминантна)	2 (461 м/Ха, 70% доминантна)	2 (772 м/Ха, 89% доминантна)
Густина на автомобилска мрежа	2 (199 м/Ха, 14% второстепена)	2 (196 м/Ха, 30% второстепена)	2 (99 м/Ха, 11% второстепена)
Густина на намени разл.од домување	2 (Оптимално (мешани намени, разновидни функции, секојдневни услуги на дофат)	1 (застапени и други, главно јавни функции, доминантно домување)	2 (Оптимално (мешани намени, разновидни функции, секојдневни услуги на дофат)
Профил на густина	10 (постои потенцијал, но умерен)	11 (постои висок потенцијал)	11 (постои висок потенцијал)
Урбан образец	2 (јасно дефинирани рабови, создадени „соби“ за заеднички активности)	1 (умерено дефинирани рабови и простори за активности)	2 (јасно дефинирани рабови, создадени „соби“ за заеднички активности)
Структура на урбанистичкиот блок	2 (Препознатливи и повторливи обрасци, со јасен и структуриран фокус)	2 (Препознатливи и повторливи обрасци, со јасен и структуриран фокус)	2 (Препознатливи и повторливи обрасци, со јасен и структуриран фокус)
Фасаден интерфејс	2 (Степенуван однос со околината преку богато структуриран облик, полу-приватни зони, тремови, влезови)	1 (Умерено присуство на асоцијативни елементи, структуриран облик, тремови и влезови)	2 (Степенуван однос со околината преку богато структуриран облик, полу-приватни зони, тремови, влезови)
Пешачка пристапност	2 (Структуриран, степенуван, јасен, слоевит пристап)	1 (Степенуван, но не доволно јасен пристап)	2 (Структуриран, степенуван, јасен, слоевит пристап)
Просторна хиерархија	2 (Јасна секвенца: приватно, полуприватно, полујавно, јавно)	1 (Умерено јасна градација од јавно до полујавно)	2 (Јасна секвенца: приватно, полуприватно, полујавно, јавно)

Образец на мрежата на колски движења	2 (Комбинирана, предвидлива, периферно интегрирана)	1 (Внатрешно интегрирана мрежа со умерена пермеабилност)	2 (Комбинирана, предвидлива, периферно интегрирана)
Образец на „зелениот“ простор	1 (Достапни, но недоволни и неинтегрирани јавни простори)	2 (Интегрирани, достапни и добро распределени јавни простори)	2 (Интегрирани, достапни и добро распределени јавни простори)
Индекс на образец	13 (постои висок потенцијал)	9 (постои потенцијал, но умерен)	14 (постои висок потенцијал)
Физичка отвореност	1 (Ограничени погледи)	1 (Ограничени погледи)	2 (Отворени погледи, прегледно)
Дефинираност на просторот	1 (Умерено фрагментирани, круто дефинирани празнини, нефлексибилност)	1 (Умерено фрагментирани, круто дефинирани празнини, нефлексибилност)	2 (Интегрирани простори: од поголеми недефинирани празнини до помали флексибилно дефинирани позиции)
Пристапност до јавни функции	1 (Периферно поставени институции, без бариери во достапноста)	0 (Периферно поставени институции, бариери во достапноста)	2 (Јасно интегрирани јавни функции, повеќе опции за пристапност и соодветни растојанија)
Разновидност	2 (Палета на разновидни простори, фрактален низ од разновидни атмосфери)	1 (Умерено конвертибилен, модуларен простор)	2 (Палета на разновидни простори, фрактален низ од разновидни атмосфери)
Човечки размер	1 (Монументално диспропорционално во сегменти)	1 (Ритмично, умерена големина и пластичност)	2 (Интимно, со животоприемлива пластичност)
Тактилни/сетилни квалитети	2 (Разновидно, озеленето со разл. наменски површини)	1 (Озеленето со умерено присуство на наменски површини)	2 (Разновидно, озеленето со разл. наменски површини)
Социјална читливост	2 (Јасни функционално читливи простори)	1 (Умерено јасни зони за социјализација)	2 (Јасни функционално читливи простори)
Оценка на искуство	10 (постои потенцијал, но умерен)	6 (низок потенцијал)	14 (постои висок потенцијал)
	Линиска формација (Капиштец)	Кластерска формација (Скопје север, с.дел)	Композитска формација (Јане Сандански)
Сумарен профил	33 (постои висок потенцијал)	26 (постои потенцијал, но умерен)	39 (постои висок потенцијал)

Табла 48 Синхрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли, 70-тите, 80-тите

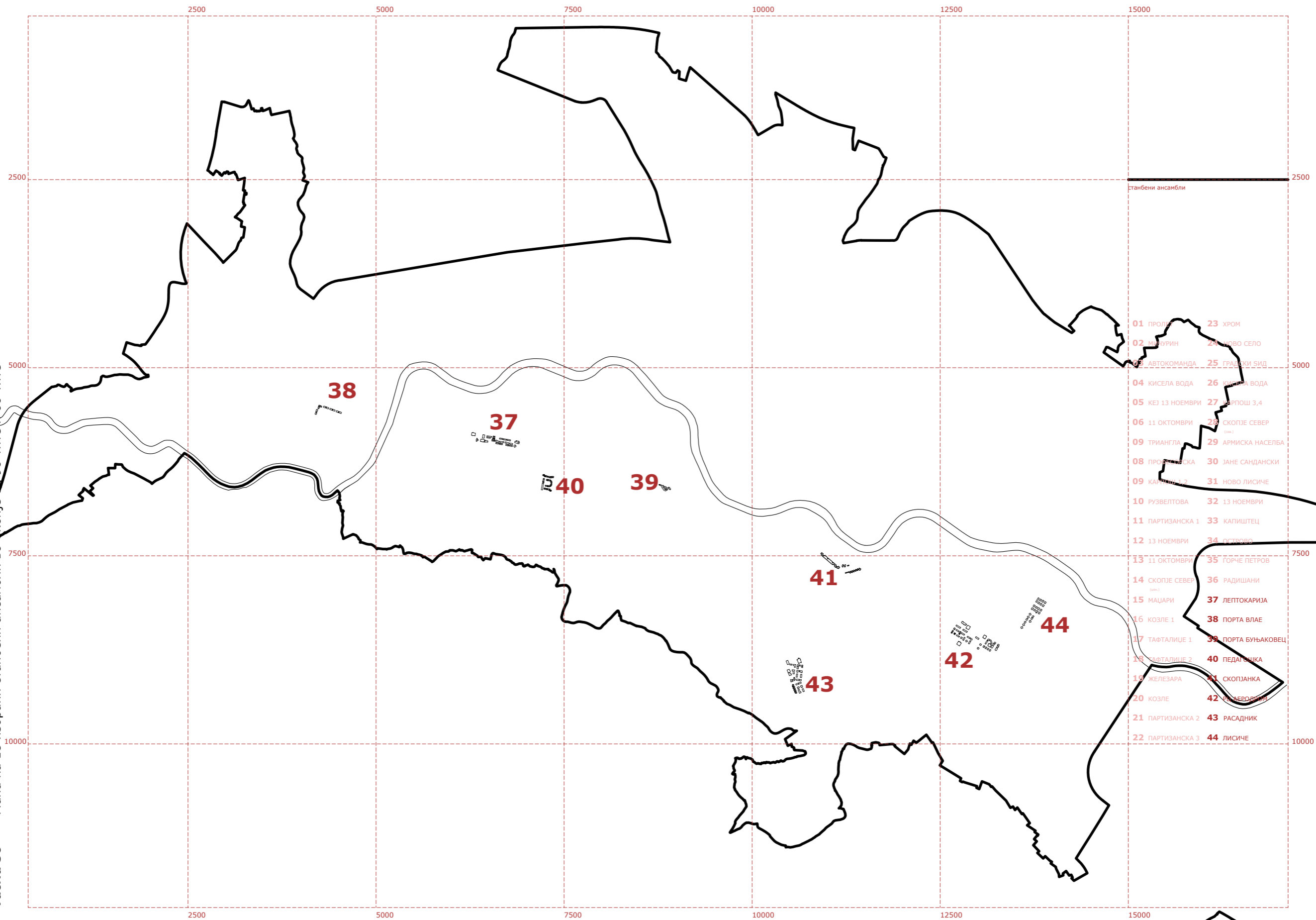
Табла 49 Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери, 70-тите, 80-тите

Обликовен тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство
33 		/10/	/10/
		/13/	/10/
		/10/	
28 		/11/	/6/
		/9/	
		/6/	
30 		/11/	/14/
		/14/	/14/
		/14/	

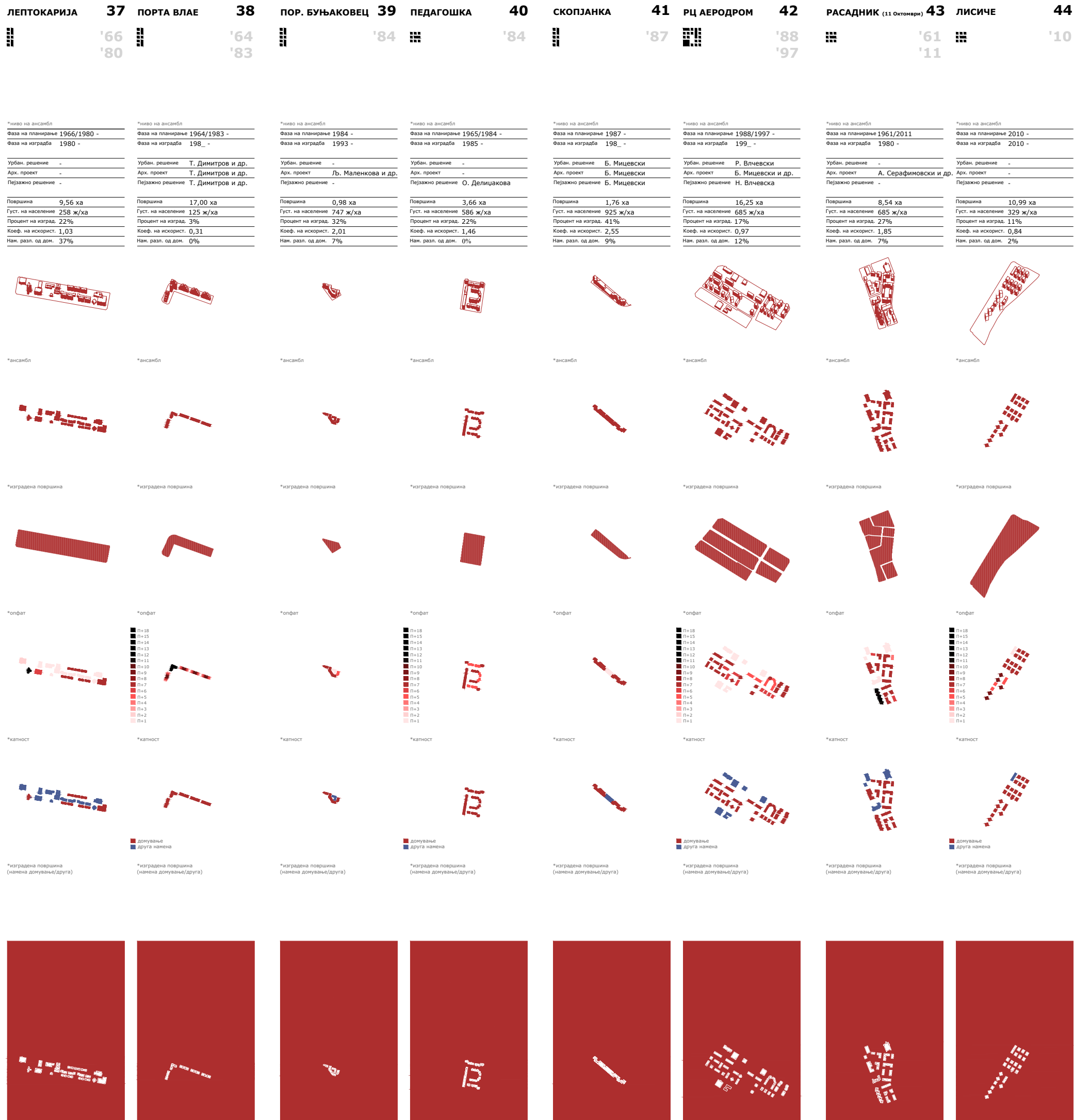
4.2.6

Студии на случај (90-тите, 00-тите)

Табла 50 Мапа на 18 избрани станбени ансамбли во Скопје од 90-тите и 00-тите

Табла 50 Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 90-тите и 00-тите (1-8)

„Скопјанка“ (Табла 52-57) е ансамбл оформен долж бул. „ Кузман Јосифовски - Питу“ и ул.„Бојмија“. Таа е дел од месната заедница „Острово“ и претставува еден од најрадикалните и највпечатливите примери за линиска формација во Скопје. Проектиран како монументален линеарен блок, тој домувањето го става во функција на дефинирање на профилот на влезниот коридор кон станбеното ткиво на населбата Аеродром.

Слика 61. Ансамбл „Скопјанка“, Скопје, ~2020. (Извор: Борис Јурумовски)

Урбанистичка конфигурација:

- Типологија: Станбен ансамбл со изразена хоризонтална линеарност. Објектот е конципиран како дводелна станбена мега-структура, која во централниот дел вгнездува поголема концентрација на комерцијални содржини. Линеарните ламели се сочинети од повторливи групации на каскадно поставени станбени сегменти.
- Морфолошки принцип: Линиската формација овде е искористена за да се создаде силен сообраќаен фронт. За разлика од формациите каде објектите се распрскани во зеленило, „Скопјанка“ е компактна линија, која го дефинира почетокот на новоформируваниот станбен реон.

Вертикално зонирање и програмски континуитет

- Јавен приземен тракт: Како типична линиска формација на значајна сообраќајна оска, „Скопјанка“ користи строго вертикално зонирање. Приземјето и мезанинот се наменети за интензивни комерцијални и деловни дејности, формирајќи линеарен трговски центар. Ова програмски го

определува ансамблот едновременно како домување, но и активен јавен сервис на градот.

- Пропорција и размер: Должината на објектот наметнува специфичен размер кој бара јавни пасажи и пробиви во приземјето, со цел да се овозможи пешачка пропустливост меѓу булеварот и внатрешноста на населбата, а воедно да воспостави одредена програмска динамика.

Режим на мобилност:

- Фронтална наспроти задна мобилност: Линиската поставеност диктира дуална мобилност. Предната страна (кон булеварот) е наменета за масовен транзит и пешачки пристап до комерцијалните содржини, додека задната страна е наменета за сервисно опслужување на комплексот.
- Галериски пристап: Карактеристично за многу делови од овој комплекс е користењето на отворени галерии и широки пешачки површини на ниво подигнато од теренот, но и на ниво на мезанин. Истото ја зголемува видливоста и прегледноста и со тоа го олеснува движењето на жителите и посетителите низ линеарно развиениот динамичен социјален простор долж целиот објект.

Третман на земјиштето:

- Двостраност како заштита: Линиската формација и покрај тоа што создава позаштитен (но изразито јавен) простор на „задната“ страна, сепак заради густината на јавните содржини не успева да обезбеди заштитен простор за заедницата. Влезовите се вовлечени во втор план и генерално одат во пакет со џебни полујавни неизградени простори.
- Неделивост на сервисниот потег: Земјиштето непосредно пред и зад линискиот објект е правно неделиво, бидејќи мора да овозможи опслужување на сите секции на овој мега-блок, што ја зајакнува позицијата на просторот како заедничко добро, но со првенство на надворешните корисници.

Архитектонска материјализација:

- Естетика на повторувањето: Линеарноста е потенцирана преку строгиот ритам на вертикалните комуникациски јадра (скалишта и лифтови) и хоризонталните лоѓи. Овој ритам му дава на ансамблот карактер на стабилна, „заштитничка“ структура.

- Материјалност: Употреба на бетон и бетонски префабрикувани фасадни елементи овозможува должината на објектот да не делува монотono, туку како ритмична и пластично богата композиција.

СКОПЈАНКА

41

Постојна состојба со контекст

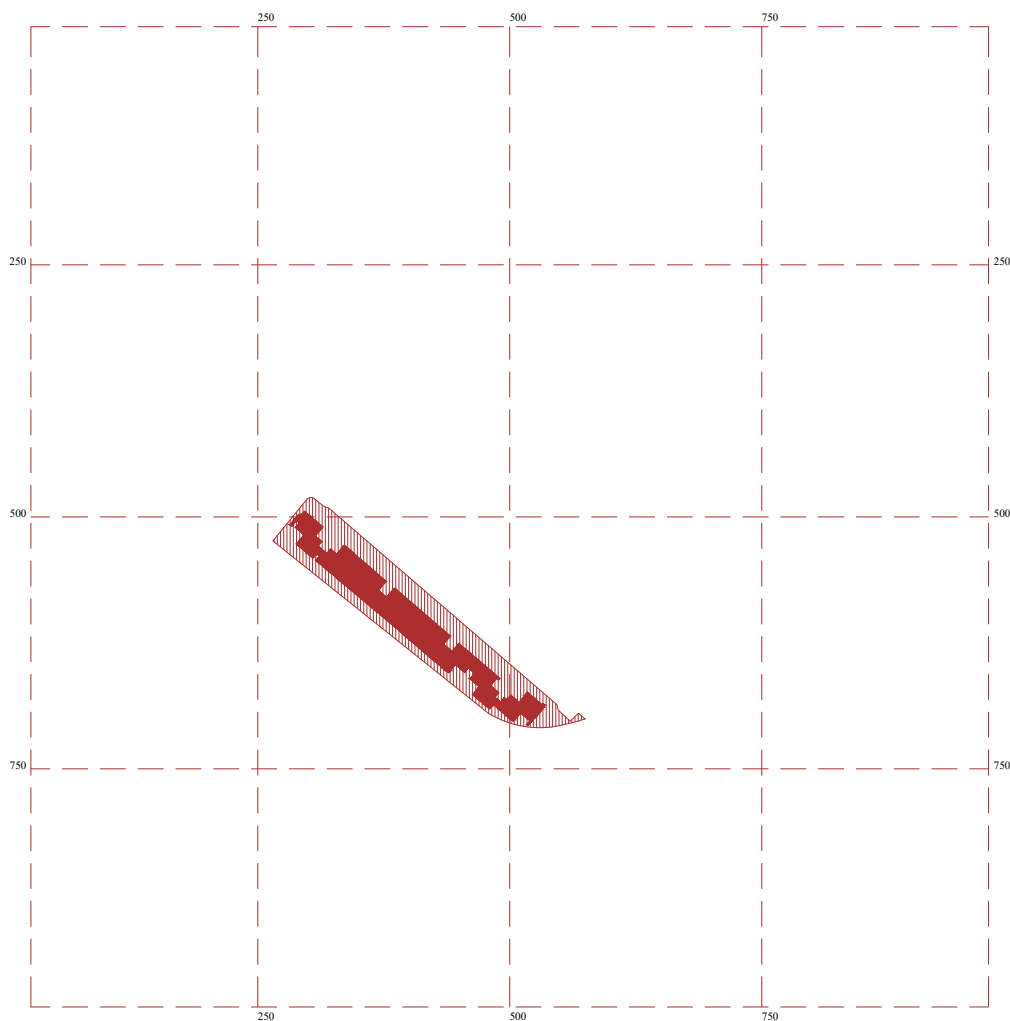
Табла 52 Скопјанка - Постојна состојба со контекст

СКОПЈАНКА

Планирана состојба

41

'87

Табла 53 Скопјанка - Планирана состојба

СКОПЈАНКА

41

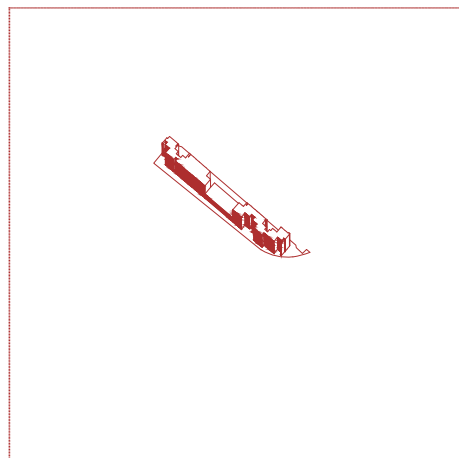
Планирана состојба

'87

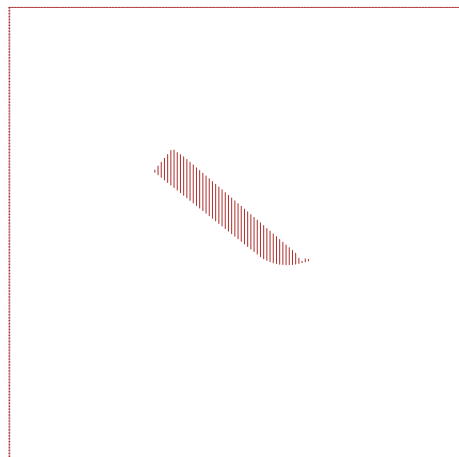
*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1987 -
Фаза на изградба	198_ -
Урбанистичко решение	Б. Мицевски
Пејзажно решение	Б. Мицевски
Површина	1,76 ха
Број на жители	1628
Густина на населеност	925 ж/ха
Процент на изграденост	41%
Коефициент на искористеност	2,55

*ансамбл

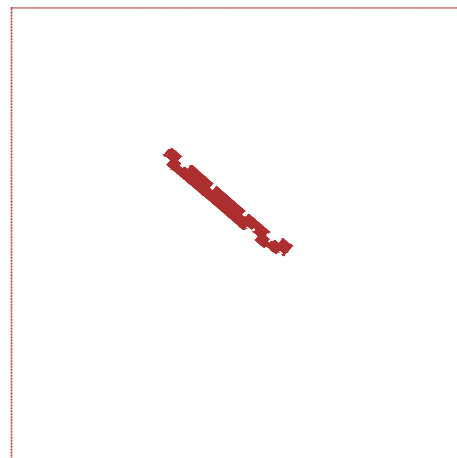

*блоковска структура

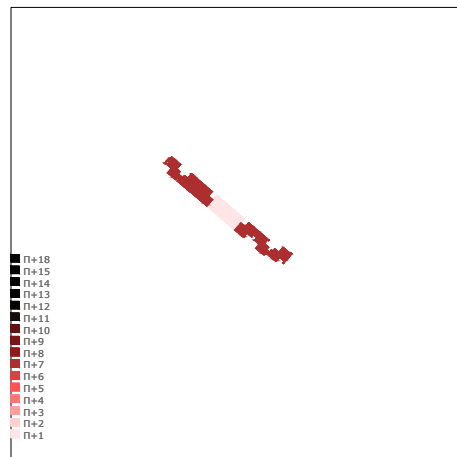

Површина на изграден простор	0,72 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	4,07 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	0 ха
Процент на неизграден простор	59%
Процент на неизграден јавен простор	59%
Процент на социјална инфраструктура	0%
Површина на јавно зеленило	0,3 ха
Број на станбени ќелии	470
Должина на колска мрежа	450 м/ха
Должина на пешачка мрежа	1401 м/ха*
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ; П+7

*изградено ткиво

*катност

Табла 54 Скопјанка - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

СКОПЈАНКА

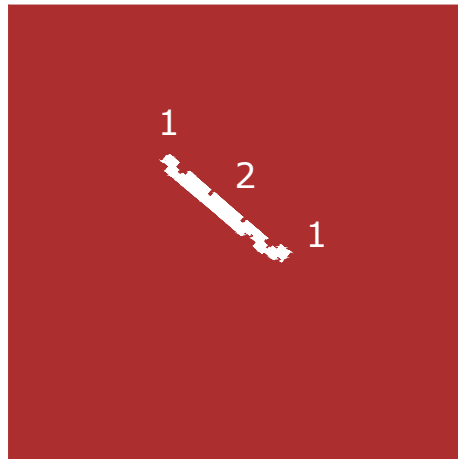
Планирана состојба

41

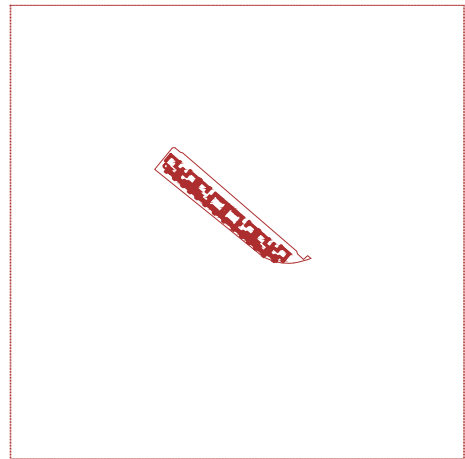
'87

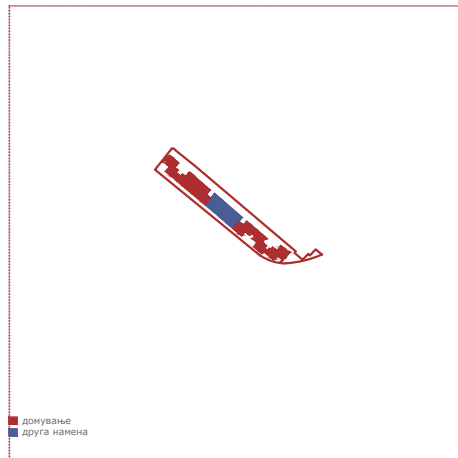
*композициски елементи

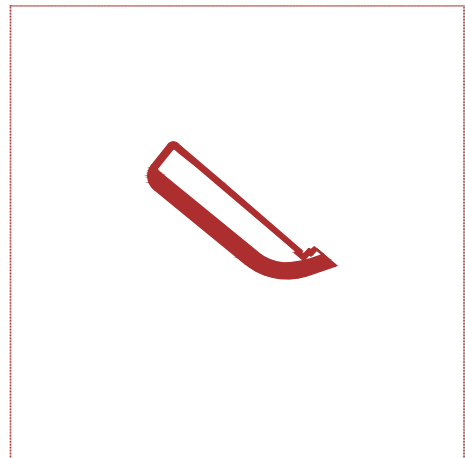
*лешанка мрежа

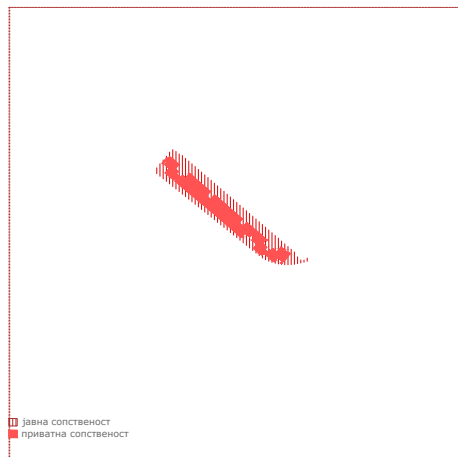
*изградено ткиво - намена домување / други намени

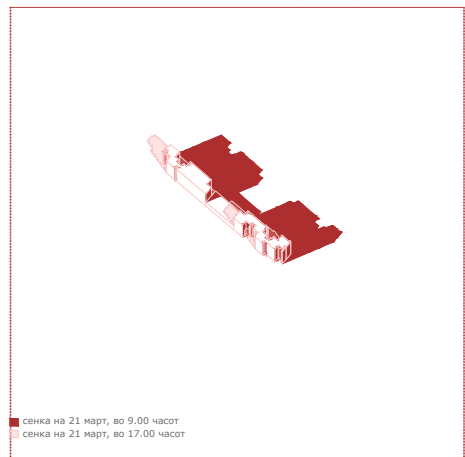
*колска мрежа

*јавно / приватно

*светлосен пејзаж (сенки)

Табла 55 Скопјанка - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

СКОПЈАНКА

Планирана состојба

41

'87

*планска документација

Скопјанка, извод од ДУП.
(Извор: Општина Аеродром)

Проект за станбен комплекс Скопјанка, Блок 2, Ламела IV.
(Извор: Македонија проект)

Табла 56 Скопјанка - Архивска планска документација

СКОПЈАНКА

Планирана состојба

41

'87

*фотографска документација

Скопјанка, поглед кон запад.
(Извор: Борис Јурумовски)

Скопјанка, поглед кон југ.
(Извор: Борис Јурумовски)

Скопјанка, поглед кон северозапад.
(Извор: Борис Јурумовски)

Табла 57 Скопјанка - Архивска фотографска документација

„Расадник“ (Табла 58-63) е ансамбл оформен меѓу ул. „Христо Татарчев“, ул. „Народни херои“ и ул. „Анте Поповски“. Истиот претставува кластерска формација, преку која најочигледно се демонстрира просторната трансформација на градот во пост-социјалистичкиот период. Планирањето кај овој ансамбл комплетно ја менува својата позиција од морфолошка, кон парцеларно генерирана, со одредени референци на периметрално затворен блок.

Слика 62. Ансамбл „Расадник“, Скопје, ~2020. (Извор: Непознат)

Урбанистичка конфигурација:

- Типологија: Станбениот ансамбл е базиран на кластери (групации) од линеарни ламели со „U“, „L“ или „I“ облик. За разлика од формациите, кои беа разгледани во претходните периоди, каде ламелите се ниваат во бесконечни линии, овде тие се групирани во затворени или полузатворени просторни рамки.
- Формациски концепт: Кластерската формација во Расадник создава фрагментирана схема на простори. Секоја група објекти дефинира сопствен внатрешен полуприватен амбиент, наспроти надворешниот уличен фронт, што придонесува за читливост на населбата, жителот прво се идентификува со својата група (кластер), а дури потоа го препознава ансамблот по фрагменти.

Квантитативни показатели и социјално густина

- Дехуманизиран амбиент: Кластерската формација „Расадник“ овозможува висока концентрација на станбени единици, сепак треба да се напомене дека односот меѓу густината на населеност и расположливата јавна неизградена површина е критичен елемент на овој ансамбл.
- Програмска дисперзија: Наместо локални центри, „Расадник“ предвидува комерцијални содржини распрскани низ приземјата на групациите што ја олеснува достапноста на овие содржини. За разлика од нив, јавните сервиси се периферно поставени и некомплетни (предвидена е градинка, но не и основно училиште, а отсутнуваат и други сервиси).

Режим на мобилност: Интровертност и безбедност

- Центрипетално движење: Ансамблот е оформен од помали урбанистички блокови што е резултат на воведувањето на колскиот сообраќај до секој и околу секој кластер. Внатрешноста пак, во голем дел е отстапена на стационарниот сообраќај. Пешаците исто така се насочени на движење околу кластерите, долж колските правци.
- Право на игра и средба: Просторите за социјална интеракција се значително ограничени, вообичаено се пунктуално вметнати во остаточен простор, без јасна концепција и не ретко изложени на моторен сообраќај и бучава, што ги прави неповолни површини за заедништво.

Третман на земјиштето:

- Редукција на јавното: Во Расадник, најголемата зелена површина се наоѓа во дворот на градинката, додека постојат и други незначителни остаточни зелени површини распоредени по случајност долж колските коридори.
- Деливост на јавното: „Расадник“ е типичен пример за урбанизам базиран на парцелизација. Меѓупросторот во кластерите е приватен, подигнат на друго ниво и ограден, со мали исклучоци каде статусот е во зоната на полуприватноста.

Архитектонска материјализација

- Волуменска монотоност: Карактеристично за Расадник е речиси константниот венец, особено во рамките на кластерот, но и општо кај сите градби (тука исклучок прави низата од кули, што датира од друг плански период),

создавајќи монотона силуета и извесна предвидливост на амбиентот.

- Самодоволен стан: Домувањето е главно ограничено на внатрешниот простор на станот и скромната екстензија во повремениот јавни остаточни површини, додека визуелната краткогледост е главна карактеристика на пешачките траектории.

РАСАДНИК

43

Постојна состојба со контекст

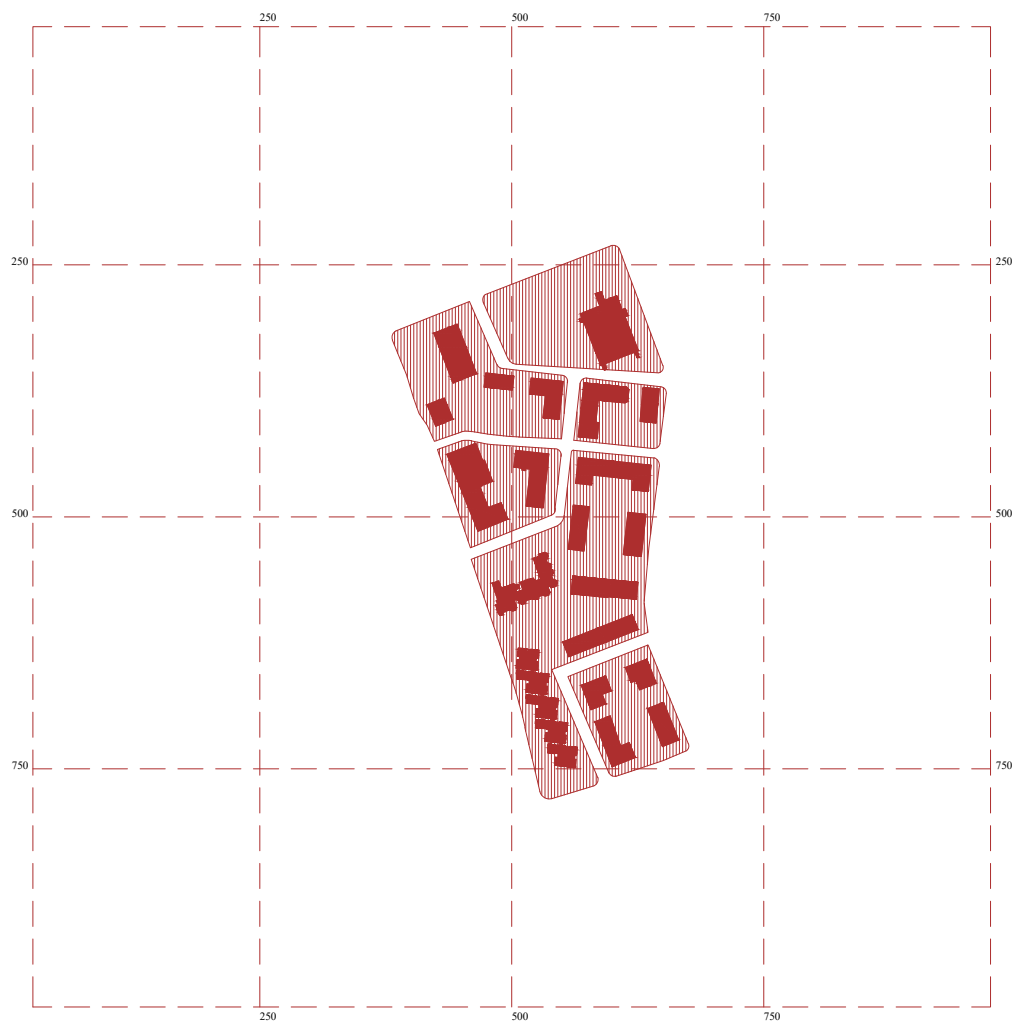
Табла 58 Расаdник - Постојна состојба со контекст

РАСАДНИК

Планирана состојба

43

'87

Табла 59 Расаdник - Планирана состојба

РАСАДНИК

43

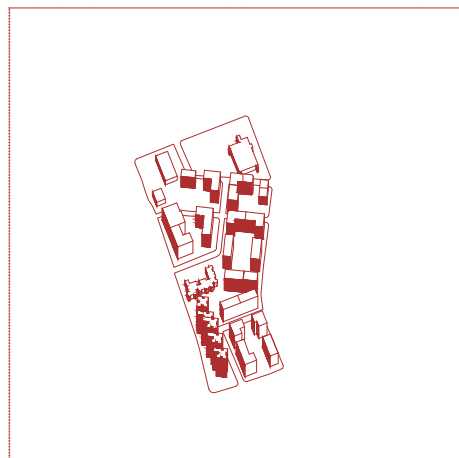
Планирана состојба

'87

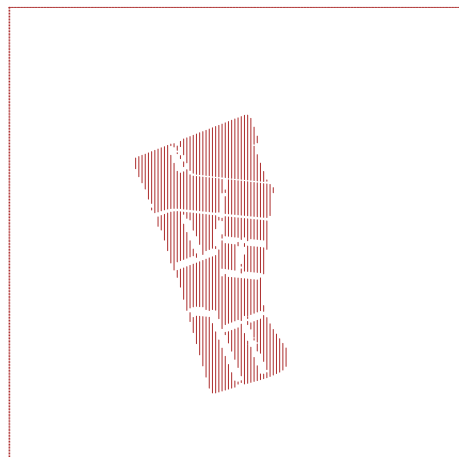
*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1961/2011 -
Фаза на изградба	1980 -
Урбанистичко решение	Р. Влчевски
Пејзажно решение	Н. Влчевска
Површина	8,19 ха
Број на жители	6017
Густина на населеност	735 ж/ха
Процент на изграденост	29%
Коефициент на искористеност	1,98

*ансамбл

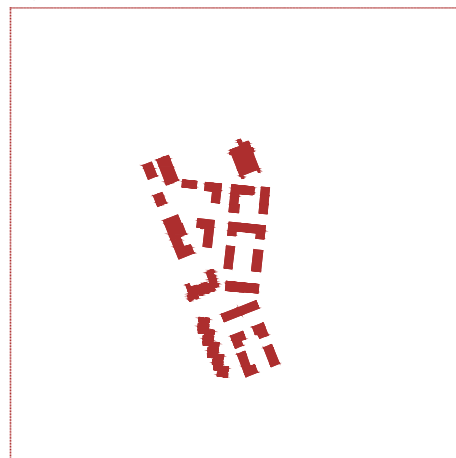

*блоковска структура

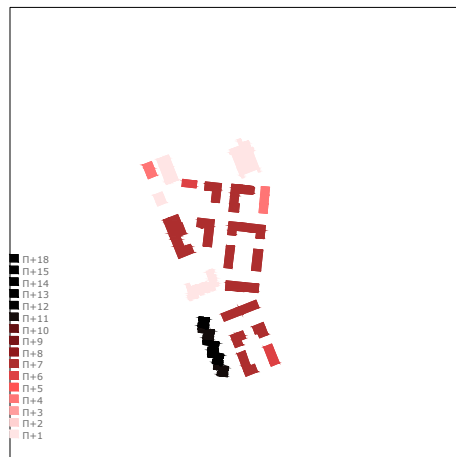

Површина на изграден простор	2,34 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	15,04 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	1,13 ха
Процент на неизграден простор	71%
Процент на неизграден јавен простор	16%
Процент на социјална инфраструктура	0,05 %
Површина на јавно зеленило	0 Ха
Број на станбени ќелии	1736
Должина на колска мрежа	366 м/ха
Должина на пешачка мрежа	529 м/ха*
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ; П+15●

*изградено ткиво

*катност

Табла 60 Расаdник - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

РАСАДНИК

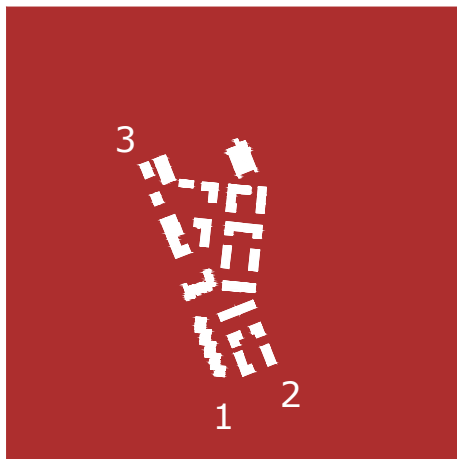
Планирана состојба

43

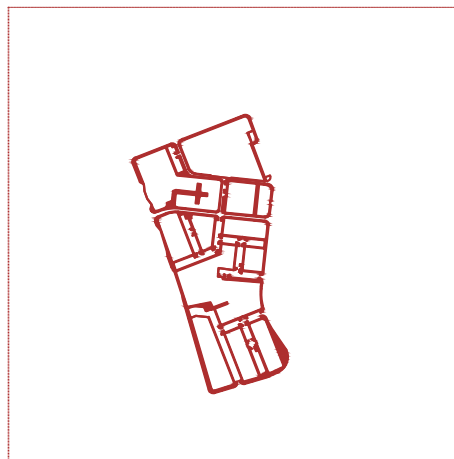
'87

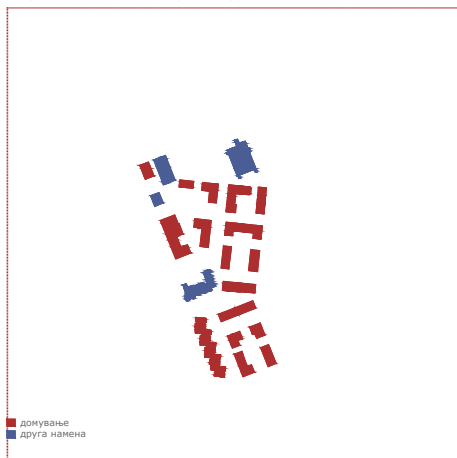
*композициски елементи

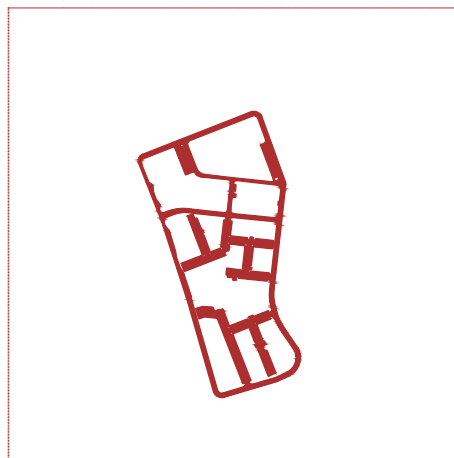
*лешанка мрежа

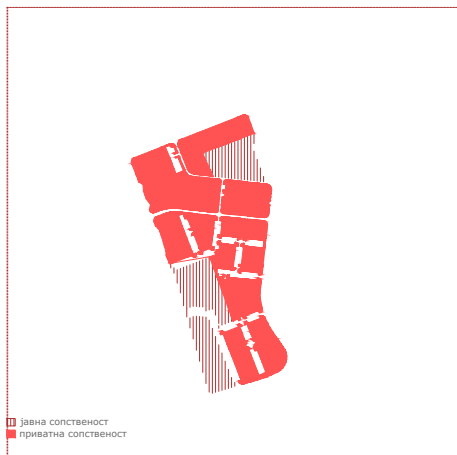
*изградено ткиво - намена домување / други намени

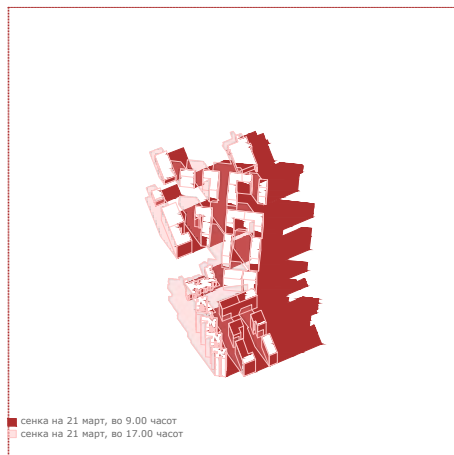
*колска мрежа

*јавно / приватно

*светлосен пејзаж (сенки)

Табла 61 Расаdник - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

РАСАДНИК

Планирана состојба

43

'87

*планска документација

ДУП Расадник, Синтезен план, 2010.
(Извор: Општина Кисела Вода)

Табла 62 Расадник - Архивска планска документација

РАСАДНИК

Планирана состојба

43

'87

*фотографска документација

Расадник, поглед кон југ.
(Извор: *Непознат*)

Расадник, поглед кон југоисток.
(Извор: *Непознат*)

Расадник, поглед кон север.
(Извор: *Непознат*)

Табла 63 Расадник - Архивска фотографска документација

„Реонски центар Аеродром“ (Табла 64-69) е ансамбл оформен долж бул. „Видое Смилевски Бато“ и сервисните ул. „1611“ и ул.„1612“. Истиот претставува еден од последните обиди за имплементација на композитската формација во градот Скопје и кај него се бележи значителна редукција на овој обликовен тип. За разлика од Јане Сандански, каде системот е екстензивен, тука тој е територијално ограничен, згуснат и строго геометриски дефиниран.

Слика 63. Ансамбл „Р. Ц. Аеродром“, Скопје, ~2020. (Извор: Непознат)

Урбанистичка конфигурација:

- Типологија: Станбениот ансамбл „Р. Ц. А.“ е произлезен од строг ортогонален систем. Објектите се организирани како серија од рамки (линеарни ламели со „U“ и „L“ облик) или низи од кули, што во диспозицијата го следат булеварот. Композитската формација тука се заснова на повторување на слични модули, кои заедно формираат умерено јасен и прегледен сообраќаен и социјален растер.
- Морфолошки тоталитет: Целиот реон е планиран системски, каде објектите не се третираат како поединечни архитектонски дела, туку како градежни компоненти, кои го исполнуваат зададениот образец. Овој систем овозможува јасна поделба помеѓу „урбаниот фронт“ долж булеварот и „социјалните џебови“ во внатрешноста.

Квантитативни показатели и планерска прецизност

- Композитска густина: Реонскиот центар покажува значително зголемена изграденост во споредба со непосредниот контекст. Системот е калибриран да обезбеди максимален број станбени единици, но со задолжително обезбедување на одредени фокуси на заедништвото (јавни услуги, централен парк, деловно-комерцијална зона).
- Програмска сегрегација: Забележителни се две зони на линеарен континуитет на јавни содржини, една со комерцијално-деловни дејности отворена кон булеварот и втора со јавни услуги, наменети за локалните жители, сместена во „задниот“ дел. Програмската палета (јавни сервиси, јавно зеленило, рекреативни површини, интензивна комерцијално-деловна зона итн.) овозможува реонот да функционира како автономен урбан центар и за поширокиот опфат на Аеродром.

Режим на мобилност:

- Пешачка дихотомија: Пешачката инфраструктура во оваа композитската формација е проектирана како дихотомна, една надворешна континуирана, која ја следи уличната мрежа и втора внатрешна, која е фрагментарно се развива во секоја рамка и е наменета за интерна употреба на микро-заедницата. Силна оска постои само долж комерцијално-деловната линија придружена со централните плоштади и социјалните јазли што укажува на градење на специфична заедница врз основа на специфични активности.
- Кластерно опслужување: Системот на движење на возила е добро интегриран во ансамблот, па дури до подземните нивоа на станбените кластери. Ваквото сообраќајно решение физички ја ослободува приземната површина во станбените рамки, но го ограничува пејзажното уредување лимитирајќи ја височината на вегетацијата и палетата на социјални активности.

Третман на земјиштето:

- Рамки на колективното: Кај „Р. Ц. А.“ општественото добро е лимитирано на површините вон станбените рамки, а е дополнето фрагментарно со полуприватниот простор во внатрешноста на кластерите и во комерцијално-деловната зона.
- Сегрегација на полуприватното: Иако градежните линии се строго дефинирани, односот на парцелата, која го гради овој систем, кон јавниот простор не е дефиниран, што доведува до нерамномерни височински отстапки на

приватните површини што претставува силен фактор на сегрегација и редуција на колективниот пејзаж.

Архитектонска материјализација и модуларност

- Репетитивен израз: Пластичноста во изразот е редуцирана на повторливи архитектонски елементи, лоѓии и прозорски отвори, кои го засилуваат чувството на композитска припадност.
- Екстензија кон приватното: Становите се компактни, често со една ориентација, или кон внатрешните пешачки зони или кон надворешниот пејзаж во кој доминира уличната мрежа. Во двата случаи погледот е лимитиран, или од близината на соседната градба или пак од редуцираниот пејзаж.

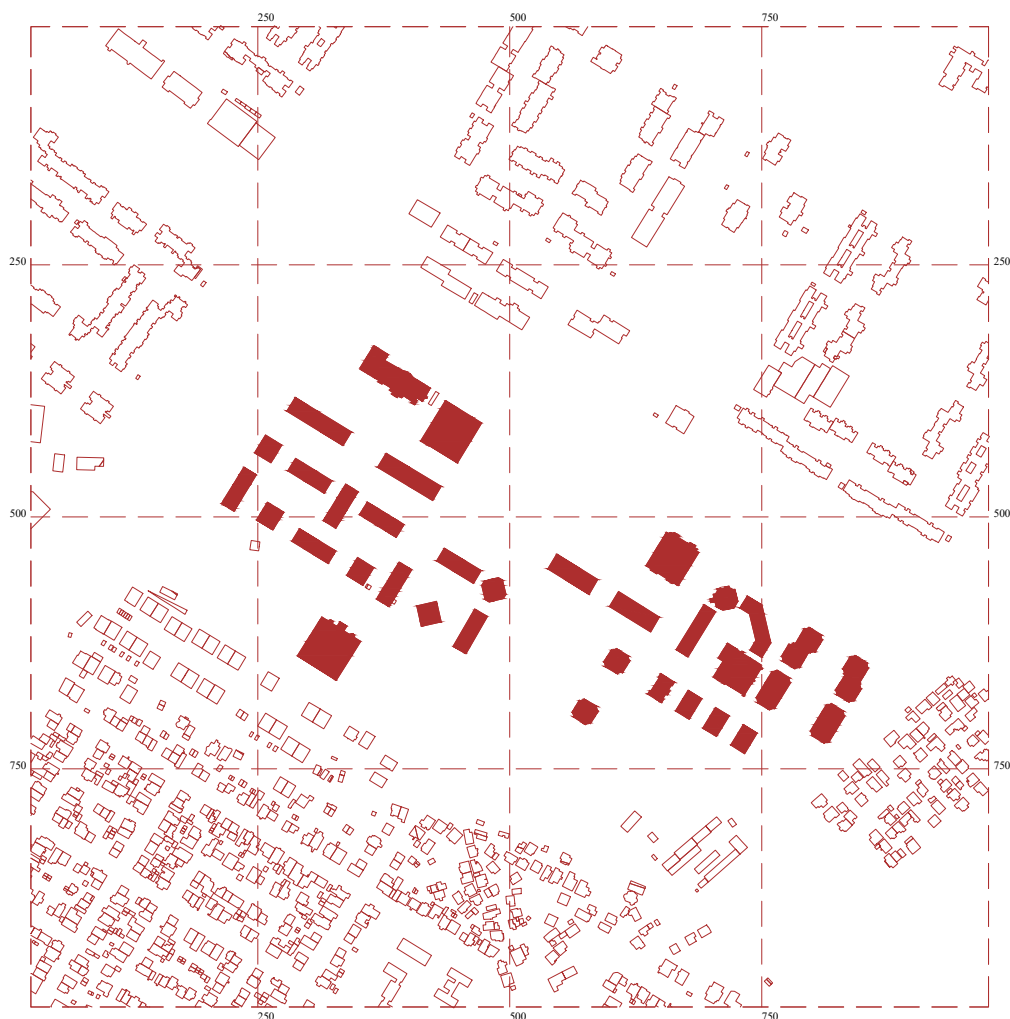
РЕОНСКИ ЦЕНТАР АЕРОДРОМ

42

Постојна состојба со контекст

Табла 64 Реонски Центар Аеродром - Постојна состојба со контекст

РЕОНСКИ ЦЕНТАР АЕРОДРОМ

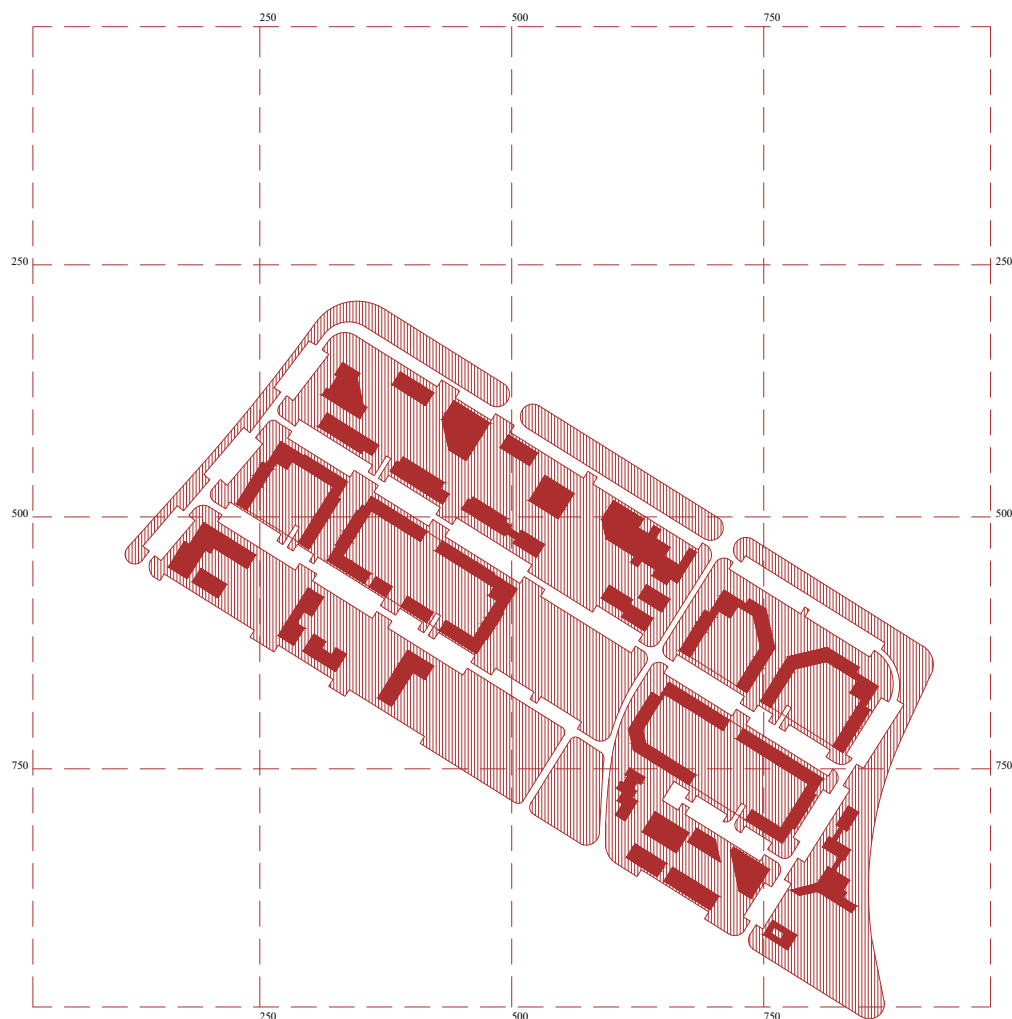
42

Планирана состојба

'87

Табла 65 Реонски Центар Аеродром - Планирана состојба

РЕОНСКИ ЦЕНТАР АЕРОДРОМ

42

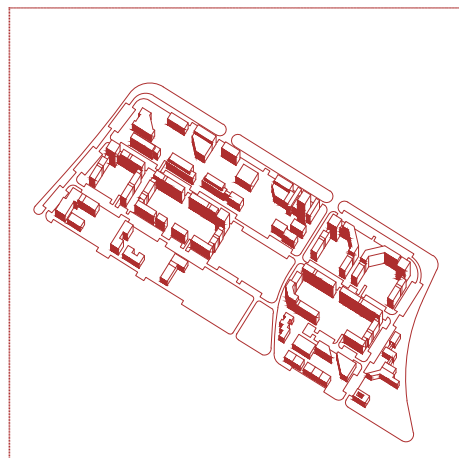
Планирана состојба

'87

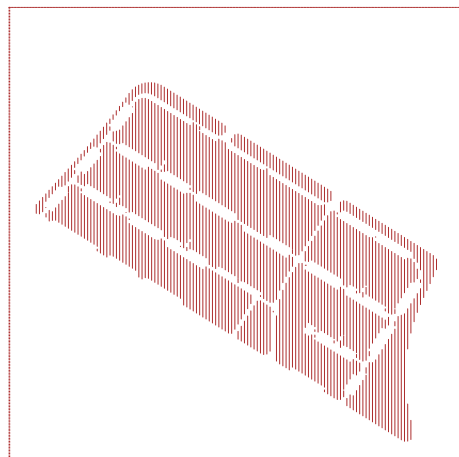
*ниво на ансамбл

Фаза на планирање	1961/2011 -
Фаза на изградба	1980 -
Урбанистичко решение	-
Пејзажно решение	-
Површина	21,54 ха
Број на жители	5227
Густина на населеност	242 ж/ха
Процент на изграденост	18%
Коефициент на искористеност	0,81

*ансамбл

*блоковска структура

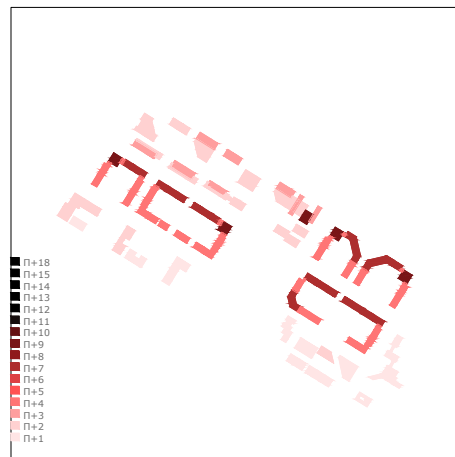

Површина на изграден простор	3,81 ха
Површина развиена на изг. ст. простор	13,08 ха
Површина развиена на изг. нест. простор	4,28 ха
Процент на неизграден простор	82%
Процент на неизграден јавен простор	38%
Процент на социјална инфраструктура	0,03 %
Површина на јавно зеленило	2,58 ха
Број на станбени ќелии	1507
Должина на колска мрежа	255 м/ха
Должина на пешачка мрежа	1360 м/ха
Опсег на катност на станбени објекти	П+1 ; П+9 ●

*изградено ткиво

*катност

Табла 66 Реонски Центар Аеродром - Анализа на структурни аспекти на ансамблот

РЕОНСКИ ЦЕНТАР АЕРОДРОМ

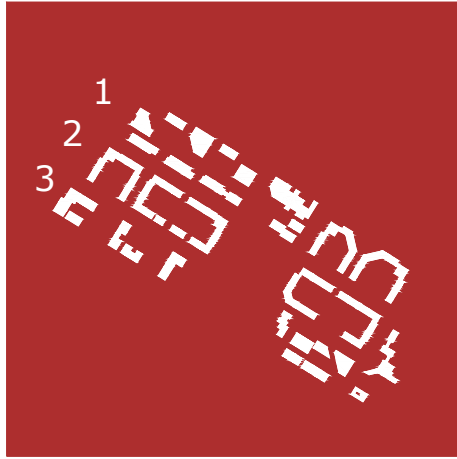
42

Планирана состојба

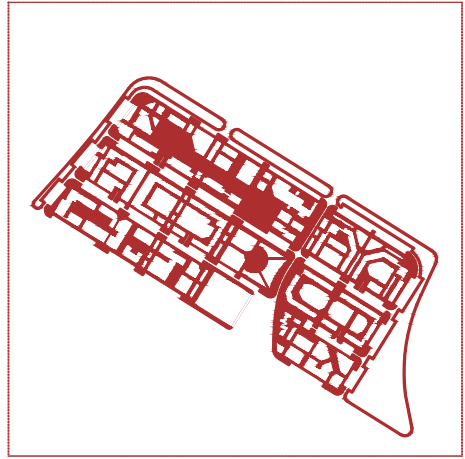
'87

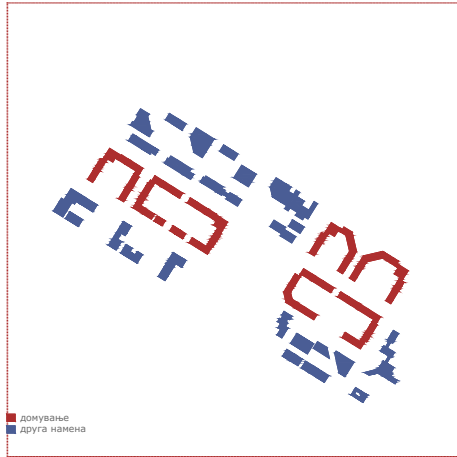
*композициски елементи

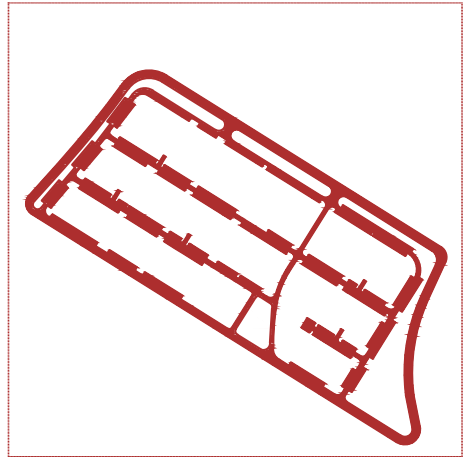
*лешанка мрежа

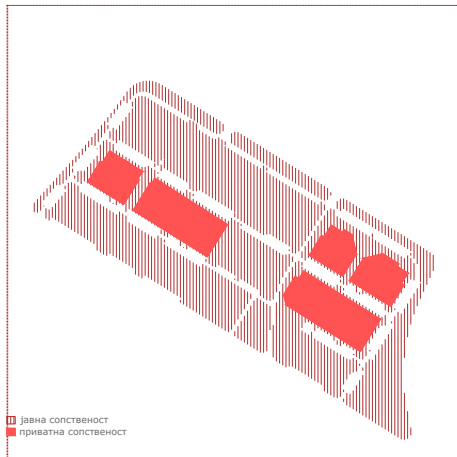
*изградено ткиво - намена домување / други намени

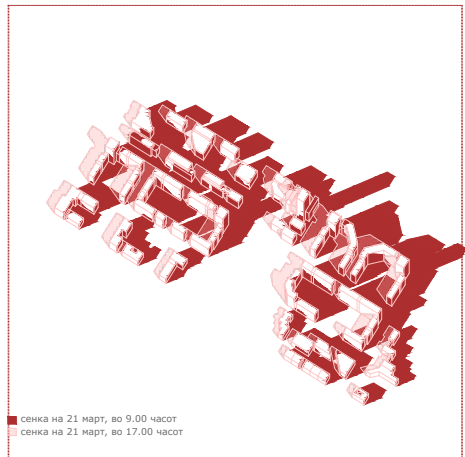
*колска мрежа

*јавно / приватно

*светлосен пејзаж (сенки)

Табла 67 Реонски Центар Аеродром - Анализа на структурни аспекти на ансамлот

РЕОНСКИ ЦЕНТАР АЕРОДРОМ

42

Планирана состојба

'87

*планска документација

Табла 68 Реонски Центар Аеродром - Архивска планска документација

Р. Ц. Аеродром, поглед кон исток.
(Извор: БИМАС 89)

РЕОНСКИ ЦЕНТАР АЕРОДРОМ

42

Планирана состојба

'87

*фотографска документација

Р. Ц. Аеродром, поглед кон југ.
(Извор: *Непознат*)

Р. Ц. Аеродром, поглед кон исток.
(Извор: *Непознат*)

Р. Ц. Аеродром, поглед кон северисток.
(Извор: *Непознат*)

Табла 69 Реонски Центар Аеродром - Архивска фотографска документација

4.2.7

Синхрониска компарација на студии на случај (90-тите, 00-тите)

Сумарниот профил од споредбената евалуација на линеарната формација „Скопјанка“, кластерската формација „Расадник“ и композитската формација „Р. Ц. Аеродром“ покажува значајна структурна разлика: композитската формација достигнува 26 поени (умерен потенцијал), додека Скопјанка (17 поени) и Расадник (11 поени) остануваат во категоријата низок потенцијал. За разлика од претходните анализи, овде густината се појавува како критичен лимитирачки фактор, особено кај линеарната и кластерската формација.

Во доменот на профилот на густина, најголемата разлика произлегува од демографските индикатори. „Скопјанка“ (925 ж/ха; 267 ст./ха) и „Расадник“ (734 ж/ха; 212 ст./ха) претставуваат екстремно густо населени структури, со вредности што ја надминуваат оптималната рамка. И покрај релативно високиот удел на неизграден простор, интензитетот на населување создава притисок врз јавните површини и ја намалува нивната употребна флексибилност. Наспроти тоа, „Р. Ц. Аеродром“ покажува оптимална густина (243 ж/ха; 70 ст./ха), што создава балансирана основа меѓу изграденото и неизграденото ткиво. Пешачката мрежа е доминантна во сите три случаи, особено во „Скопјанка“ и „Р. Ц. А.“ (над 1300 м/ха), но во услови на преголема густина оваа инфраструктурна предност не резултира со квалитетен јавен живот. Функционалната разновидност е најразвиена во композитската формација, каде мешаните намени овозможуваат секојдневна програмска динамика; во „Скопјанка“ и „Расадник“ домувањето останува доминантно, со ограничена поддршка од јавни функции (отсуство или лоша распределба). Оттука, профилот на густината е највисок кај „Р. Ц. А.“ (12 поени), додека „Скопјанка“ (8) и „Расадник“ (7) остануваат на ниско ниво, оптоварени од демографска пренатрупаност.

Формацискиот образец ја продлабочува оваа диференцијација. „Скопјанка“ и „Р. Ц. А.“ достигнуваат по 7 поени (низок потенцијал), додека „Расадник“ останува на само 2 поени. Кај „Скопјанка“, и покрај јасно дефинираните рабови и препознатливата блоковска структура, полујавните „соби“ се критично мали и просторно-функционално нефлексибилни. Фасадниот интерфејс е богато структуриран, но колската мрежа формира интензивен раб, а зелените површини се речиси недостапни и периферни, што ја редуцира интеграцијата на јавниот простор. „Расадник“ покажува уште поизразена фрагментација:

делумно дефинирани рабови, приватизирани паркинг-џебови, отсуство на фасадни асоцијативни елементи и нагли просторни транзиции без јасна хиерархија. Просторот не генерира препознатливи центри, ниту кохерентни јавни сцени. „Р. Ц. Аеродром“, иако со делумно дефинирани рабови и умерено интегрирани зелени површини, поседува јасна и повторлива блоковска логика, висока пермеабилност на мрежата и основна просторна градација, што му овозможува структурна стабилност и поголем потенцијал за организација на колективни активности.

Искусствените аспекти на формацијата ја потврдуваат оваа хиерархија. „Скопјанка“ и „Расадник“ добиваат по 2 поени (низок потенцијал). Во двата ансамбли доминираат фрагментирани и круто дефинирани празнини, ограничена пристапност до јавни функции и отсуство на јасни зони за социјализација. Просторот е едноличен, со поплочени наменски површини или ограничени сетилни квалитети. И покрај умерената физичка предвидливост кај „Скопјанка“, отсуството на програмска и просторна разновидност создава стерилно искуство, во кое корисниците тешко воспоставуваат чувство на припадност или колективна идентификација. „Расадник“ дополнително страда од ограденост и визуелна непрегледност, што ја намалува перцептивната безбедност и ја засилува приватизацијата на просторот.

„Р. Ц. Аеродром“, со 7 поени во доменот на искуството, покажува умерен потенцијал. Иако јавните функции се периферно поставени и не секогаш на соодветни растојанија, постои одредена разновидност на простори и умерено јасни зони за социјализација. Озеленувањето и ритмичната организација создаваат подобра амбиентална структура во споредба со другите два ансамбли, но ограничената дефинираност и фрагментацијата на празнините го спречуваат целосното активирање на јавниот простор.

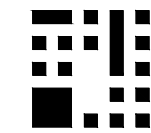
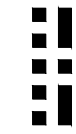
Сумирано, анализата покажува дека прекумерната демографска густина, кога не е поддржана со адекватна просторна артикулација и функционална комплексност, води кон намалување на потенцијалот за позаедничување. „Скопјанка“ и „Расадник“ претставуваат примери каде квантитативната интензификација не е проследена со квалитативна морфолошка стабилност. Наспроти тоа, композитската формација во „Р. Ц. Аеродром“, и покрај одредени ограничувања, демонстрира дека балансираната густина, јасната блоковска логика и минималната програмска разновидност се предуслови за создавање услови за умерено одржливо урбано заедништво.

Табела 16. *Евалуација на обликовните типови од 90-тите,00-тите преку призмата на епистемолошката тријада*

Обликовен тип/ Индикатор	Линиска формација (Скопјанка)	Кластерска формација (Расадник)	Композитска формација (Р. Ц. А.)
Густина на изградено ткиво	2 (процент 30-50%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент под 30%, постои потенцијал, но низок)	1 (процент под 30%, постои потенцијал, но низок)
Густина на јавен неизграден простор	1 (процент над 50%, постои потенцијал, но умерен)	1 (процент над 15%, постои потенцијал, но умерен)	1 (процент 30, постои умерен потенцијал)
Густина на население	0 (925 ж/Ха, преголема густина)	0 (734 ж/Ха, преголема густина)	2 (243 ж/Ха, оптимална густина)
Густина на станбени единици	0 (267 /Ха, висока густина)	0 (212 /Ха, висока густина)	2 (70 /Ха, оптимална густина)
Густина на пешачка мрежа	2 (1401 м/Ха, 76% доминантна)	2 (529 м/Ха, 60% доминантна)	2 (1360 м/Ха, 84% доминантна)
Густина на автомобилска мрежа	2 (450 м/Ха, 24% второстепена)	2 (366 м/Ха, 40% второстепена)	2 (255 м/Ха, 16% второстепена)
Густина на намени разл.од домување	1 (застапени и други, комерцијални функции, доминантно домување)	1 (застапени и други, јавни и комерцијални функции, доминантно домување)	2 (Оптимално (мешани намени, разновидни функции)
Профил на густина	8 (постои потенцијал, но умерен)	7 (постои потенцијал, но умерен)	12 (постои висок потенцијал)
Урбан образец	1 (јасно дефинирани рабови, со критично мали полујавни „соби“)	0 (делумно јасно дефинирани рабови, но со приватни паркинг џебови)	1 (делумно дефинирани рабови, создадени полуприватни „соби“)
Структура на урбанистичкиот блок	2 (Препознатливи и повторливи обрасци, со јасен и структуриран фокус)	1 (Препознатливи и повторливи обрасци, со умерено јасен и структуриран фокус)	2 (Препознатливи и повторливи обрасци, со јасен и структуриран фокус)
Фасаден интерфејс	2 (Степенуван однос со околината преку богато структуриран облик, полу-приватни зони, тремови, влезови)	0 (Ниско присуство на асоцијативни елементи)	0 (Ниско присуство на асоцијативни елементи)
Пешачка пристапност	1 (Ограничени опции за пристап, постои извесна подреденост)	0 (Ограничени опции за пристап)	1 (Степенуван, но не доволно јасен пристап)
Просторна хиерархија	1 (Умерено јасна градација од јавно до полујавно и приватно)	0 (Нагли и недефинирани)	1 (Умерено јасна градација од јавно до полујавно и приватно)

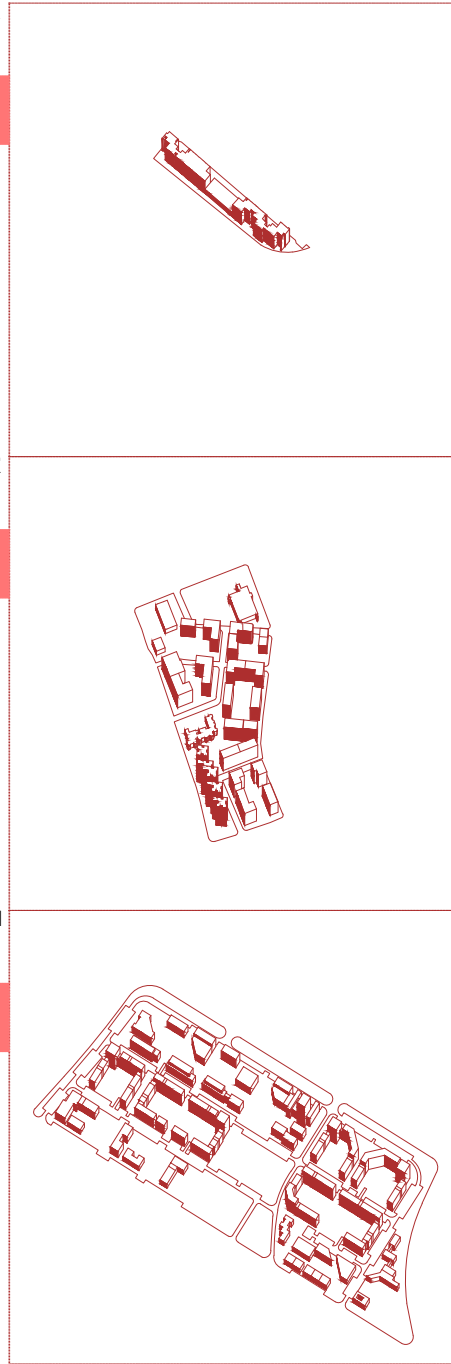
		транзиции, без градација)	
Образец на мрежата на колски движења	0 (Еднообразна, но ефикасна мрежа)	1 (Предвидлива, внатрешно интегрирана мрежа со умерена пермеабилност)	1 (Предвидлива, внатрешно интегрирана мрежа со висока пермеабилност)
Образец на „зелениот“ простор	0 (Речиси недостапно и периферно)	0 (Речиси недостапно)	1 (Достапни, но неинтегрирани јавни простори)
Индекс на образец	7 (постои потенцијал, но умерен)	2 (низок потенцијал)	7 (постои потенцијал, но умерен)
Физичка отвореност	1 (Умерено прегледно)	0 (Непрегледно, оградено)	1 (Ограничени погледи)
Дефинираност на просторот	0 (Фрагментирани, круто дефинирани празнини)	0 (Фрагментирани, круто дефинирани празнини)	1 (Фрагментирани, умерено дефинирани празнини)
Пристапност до јавни функции	0 (Отсуство на јавни функции)	1 (Периферно поставени основни јавни функции, бариери)	1 (Периферно поставени основни јавни функции, несоодветни растојанија)
Разновидност	0 (Повторливи, еднообразни, монофункционални простори)	0 (Еднообразни, монофункционални простори)	1 (Палета на разновидни, но и повторливи, монофункционални простори)
Човечки размер	1 (Стерилно, умерени пропорции)	1 (Стерилно, умерена големина и пластичност)	1 (Ритмично, умерена големина)
Тактилни/сетилни квалитети	0 (Еднолично, со поплочени наменски површини)	0 (Еднолично, со поплочени наменски површини)	1 (Озеленето со умерено присуство на наменски површини)
Социјална читливост	0 (Отсуство на зони за социјализација)	0 (Отсуство на зони за социјализација)	1 (Умерено јасни зони за социјализација)
Оценка на искуство	2 (низок потенцијал)	2 (низок потенцијал)	7 (низок потенцијал)
	Линиска формација (Скопјанка)	Кластерска формација (Расадник)	Композитска формација (Р. Ц. А.)
Сумарен профил	17 (низок потенцијал)	11 (низок потенцијал)	26 (постои потенцијал, но умерен)

Табла 70 Синхрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли, 90-тите, 00-тите

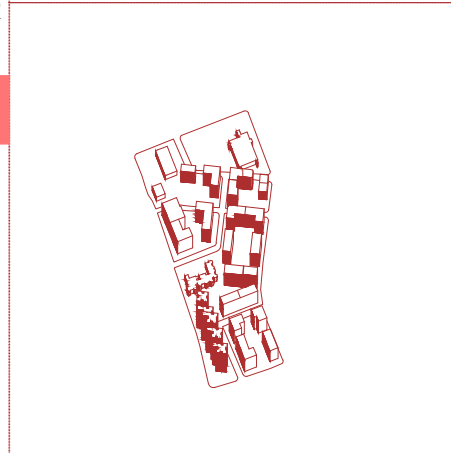
СКОПЈАНКА

41

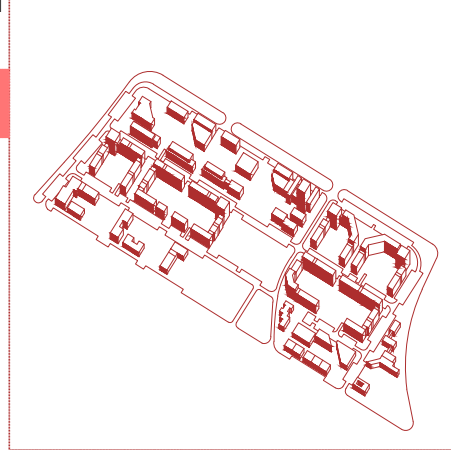
РАСАДНИК

43

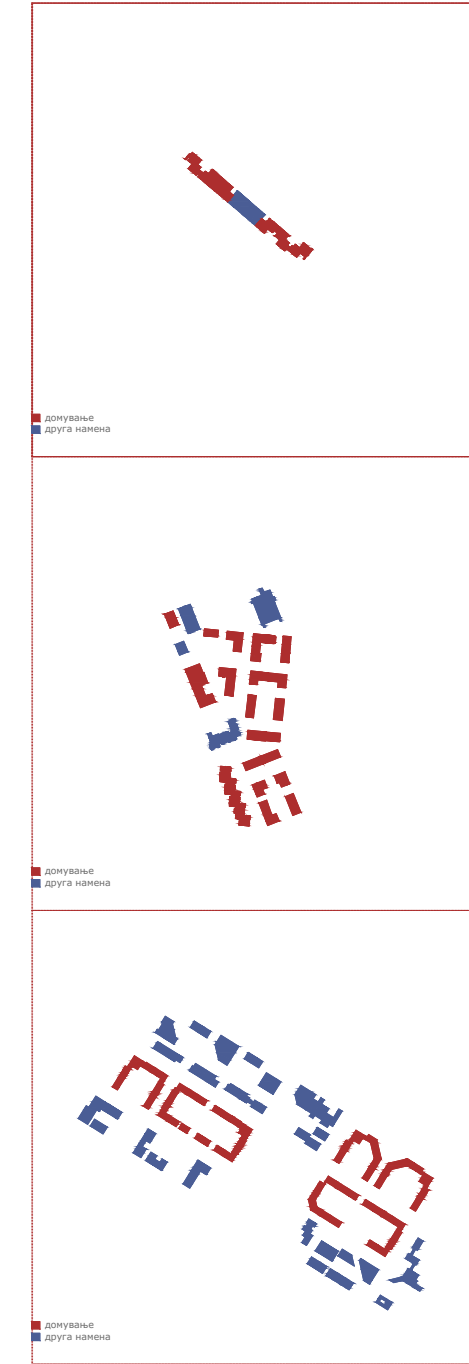
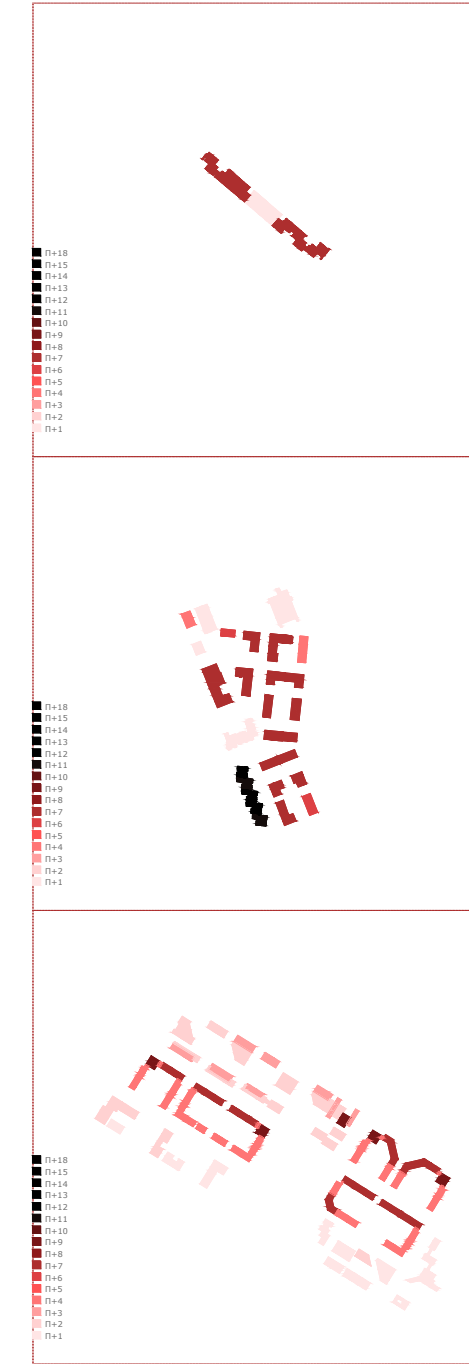
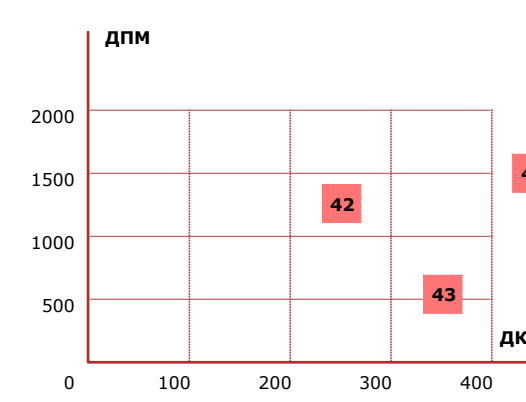
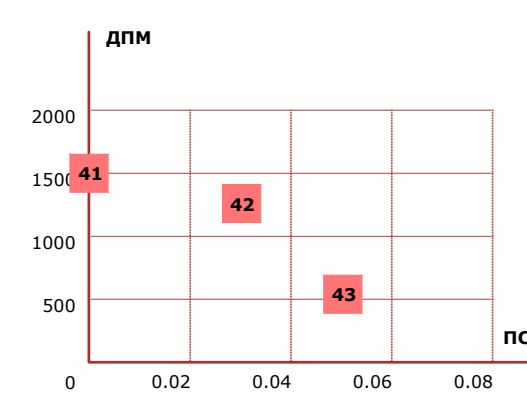
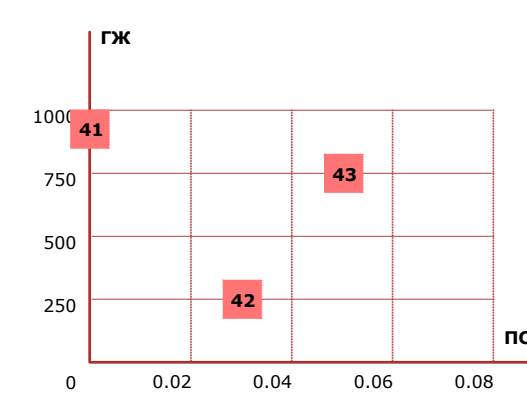
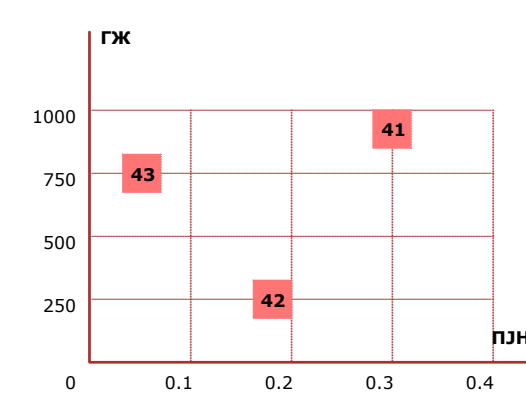
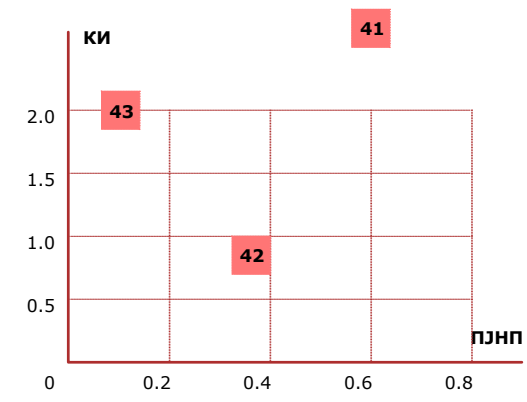
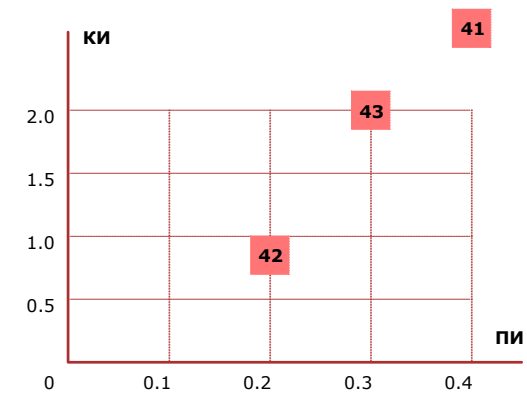

Р.Ц.АЕРОДРОМ

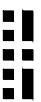
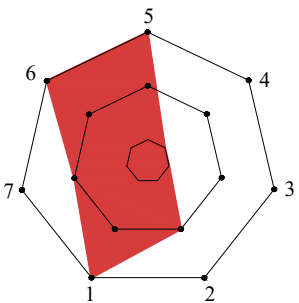
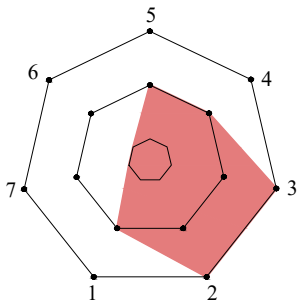
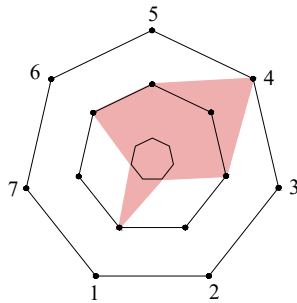

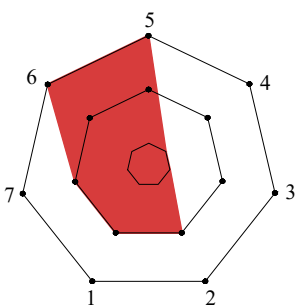
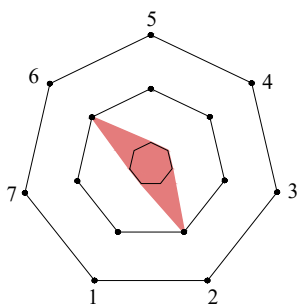
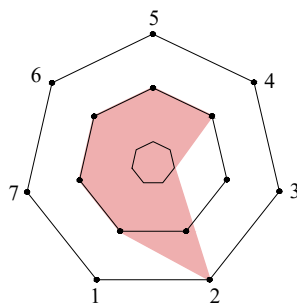

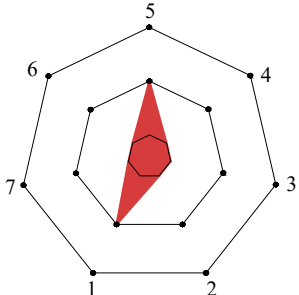
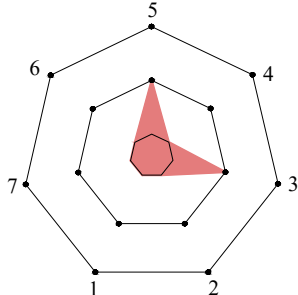
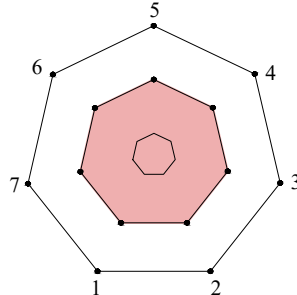
42

КИ коефициент на искористеност
 ПИ процент на изграденост
 ПЈНП процент на јавен неизграден простор
 ГЖ густина на жители (ж/ха)
 ПСИ процент на социјална инфраструктура
 ДПМ должина на пешачка мрежа (м/ха)
 ДКМ должина на колска мрежа (м/ха)

Табла 71 Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери, 90-тите, 00-тите

Обликовен тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство
41 		/8/	/2/
		/7/	/2/
		/7/	/2/
43 		/7/	/2/
		/7/	/2/
		/7/	/2/
42 		/12/	/7/
		/7/	/7/
		/7/	/7/

4.2.8

Дијахрониска компарација на студии на случај (линиска формација)

Табела 17. *Евалуација на линиските формации од 50-тите - 00-тите преку призмата на епистемолошката тријада*

Ансамбл	Тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство	Сумарен профил	Потенцијал
Партизанска 1	Линиска	10	2	5	17	умерен
Капиштец	Линиска	10	13	10	33	висок
Скопјанка	Линиска	8	7	2	17	умерен

Анализата на трите линеарни формации, „Партизанска 1“, „Капиштец“ и „Скопјанка“, покажува дека тие не се хомогена категорија, туку спектар на морфолошки трансформации, при што линиската логика може да функционира како прост „згуснувач“ или како носител на интегрирана урбана средина.

Клучната разлика не произлегува од профилот на густина, кој кај „Партизанска 1“ и „Капиштец“ е идентичен (10 поени), а кај „Скопјанка“ само благо понизок (8 поени), туку од начинот на кој густината се артикулира во просторен образец и искуство. Тоа јасно се чита во индексот на образец и во оценката на искуство: „Капиштец“ (13 + 10) се издвојува како структура со висок интегративен капацитет, додека „Партизанска 1“ (2 + 5) и „Скопјанка“ (7 + 2) остануваат во рамки на ограничена просторна синтеза.

„Партизанска 1“, иако поседува оптимален густински профил, функционира претежно како линеарен носач на станбена маса без доволна морфолошка артикулација. Нискиот индекс на образец (2) укажува дека линијата не создава јасно дефинирани „соби“, ниту структуриран фокус. Таа повеќе ја следи логиката на инфраструктурна оиска отколку на урбана матрица. Во тој контекст, нејзиниот потенцијал е умерен затоа што густината постои, но не е просторно кондензирана во кохерентни социјални сцени. Таа има капацитет за локално активирање, но не и за трансформација во силно интегрирана средина без дополнителни морфолошки интервенции.

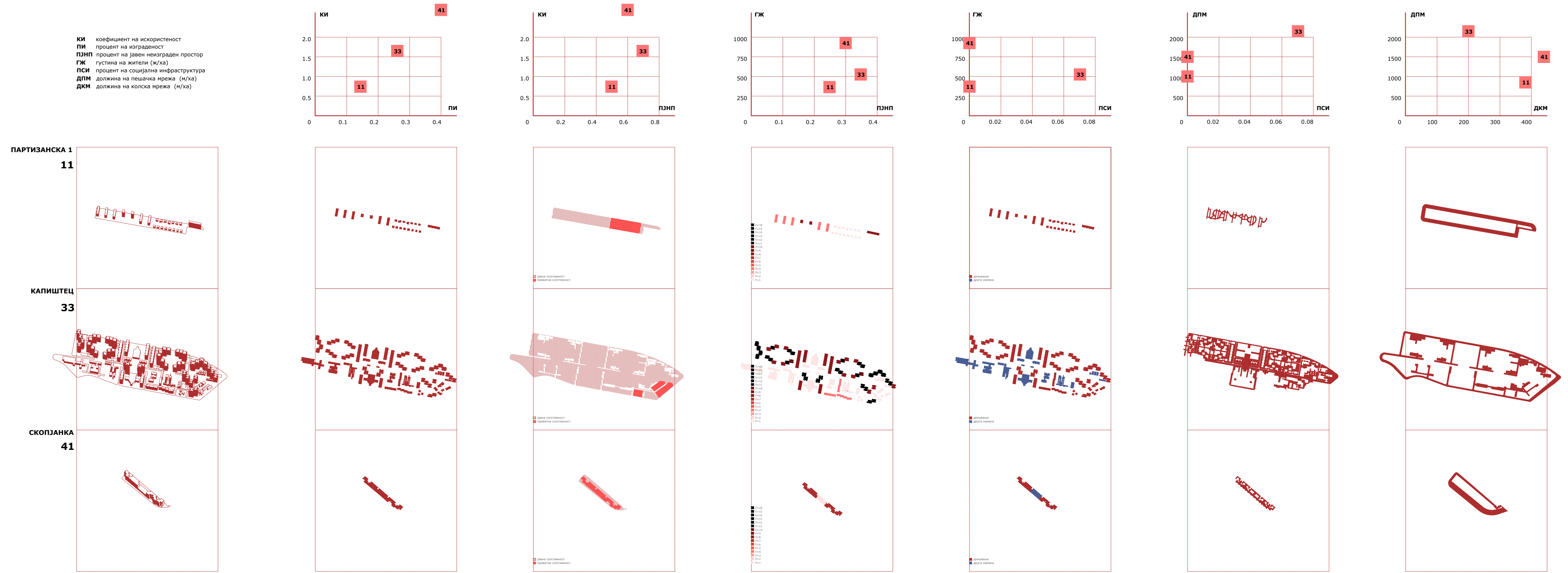
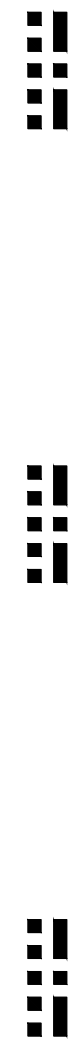
„Скопјанка“ претставува поинаков тип на линеарна еволуција. Таа бележи умерен индекс на образец (7), што укажува на одредена структурна логика и препознатливост, но оценката на искуството е исклучително ниска (2). Ова значи дека формалната артикулација не се преведува директно во животоприемчив простор. Високата густина и интензитетот на користење ја засилуваат перцепцијата на пренатрупаност, додека слабата разновидност и недоволната дефинираност на јавните зони ја редуцираат социјалната читливост. Во овој случај, линиската формација функционира повеќе како акумулатор на станбена маса, згуснувач со ограничен просторен и социјален интегративен капацитет.

„Капиштец“, напротив, покажува дека линиската матрица може да прерасне во високо интегрирана урбана структура. Иако густинскиот профил е сличен со „Партизанска 1“, високите вредности на образец (13) и искуство (10) сигнализираат дека линијата е морфолошки „згусната“ со јасни рабови, степенуван интерфејс и разновидност на простори. Тука линиската организација не е само оска на движење, туку генератор на просторна хиерархија и функционална интеграција. Наместо да делува како бариера, таа создава континуитет и социјална поврзаност. Овој пример покажува дека линиската формација не мора да биде синоним за слаб образец, туку може да функционира како силна урбана рамка.

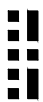
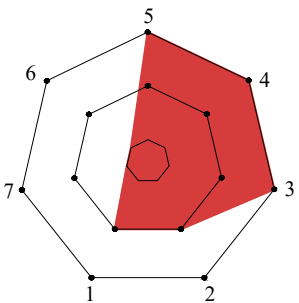
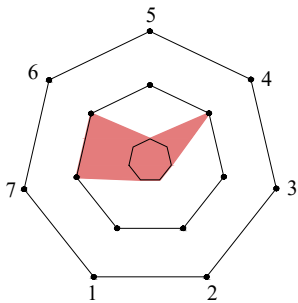
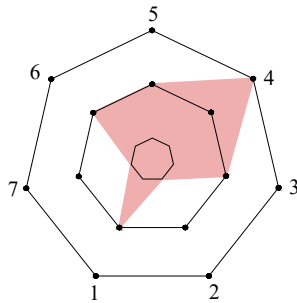
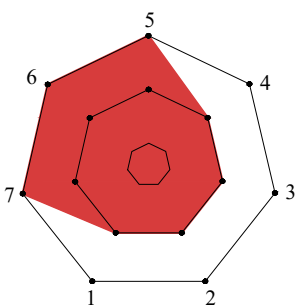
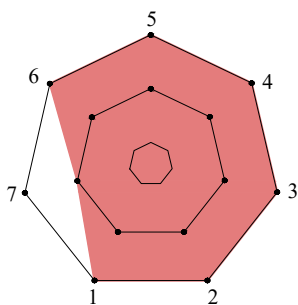
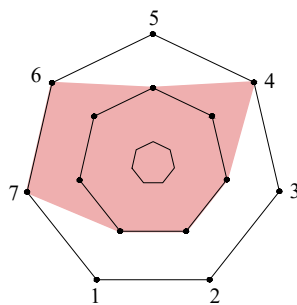
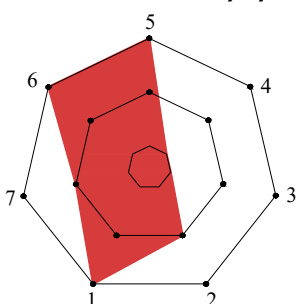
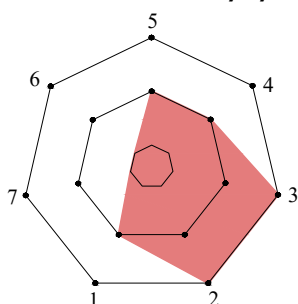
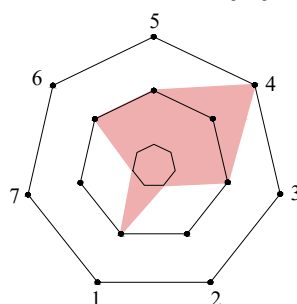
Дијахрониски гледано, иако не постапно, може да се согледа поместување од модернистичка линеарност со ниска артикулација („Партизанска 1“), во фаза на интензивно погустување со ограничена просторна адаптација („Скопјанка“), или пак во поинтегрирана и морфолошки свесна линиска структура („Капиштец“). Оваа еволуција укажува дека клучниот фактор не е количината на изграденост, туку начинот на нејзиното структурирање: дали линијата останува апстрактна организациска шема или се трансформира во просторна рамка што продуцира јасна хиерархија, разновидност и социјална читливост.

Оттука, линеарните формации не се по дефиниција „згуснувачи“. Нивниот потенцијал зависи од степенот на морфолошка артикулација и од способноста густината да се преведе во просторна структура. Кога образецот и искуството остануваат слаби, линијата акумулира маса без да генерира интеграција и интеракција. Кога тие се високи, линиската матрица може да стане носител на силно интегрирана, слоевита и социјално активна урбана средина.

Табла 72 Дијехрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли (линиска формација) 50-тите, 00-тите

Табла 73 Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери линиски формации, 50-тите - 00-тите

Обликовен тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство			
11 		/8/		/3/		/6/
		/10/		/13/		/10/
		/8/		/7/		/2/

4.2.9

Дијахрониска компарација на студии на случај (кластерска формација)

Ако кластерската формација ја разбереме како морфолошки принцип што подразбира јасно структурирани кластери, хиерархија на неизградените простори и читлива транзиција меѓу приватно-полујавно-јавно, тогаш трите примери покажуваат три различни степени на реализација, од консолидирана кластеризираност до нејзина номинална, речиси формална употреба.

Табела 18. *Евалуација на кластерските формации од 50-тите - 00-тите преку призмата на епистемолошката тријада*

Ансамбл	Тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство	Сумарен профил	Потенцијал
13 Ноември	Кластерска	11	10	10	31	висок
Скопје Север	Кластерска	11	9	6	26	умерен
Расадник	Кластерска	7	2	2	11	низок

„13 Ноември“ ја потврдува кластерската формација како функционален, а не само композициски принцип. Високиот профил на густина (11) во комбинација со висок индекс на образец (10) значи дека густината е впишана во јасна морфолошка матрица. Оценката на искуството (10) дополнително укажува дека просторната организација се преведува во реална социјална и просторна кохезија. Критички гледано, тука кластерската формација не е само распоред на волумени, туку систем на меѓусебни односи. Дијахрониски, и покрај трансформациите по 1990-тите (адаптациии на приземјата, ограднувања, микроинтервенции), примарната логика останува стабилна. Овој ансамбл не функционира како „згуснувач“, туку како интегрирана морфолошка целина што успева да ја апсорбира густината без распаѓање на колективната структура.

„Скопје Север“ формално го следи истиот тип, но резултатот е поамбициозен отколку што е ефективен. Иако густината е идентична (11) и индексот на образец е релативно висок (9), пониската искуствена оценка (6) открива јаз меѓу морфолошката намера и реалната просторна перцепција. Кластерската поставеност постои, но не продуцира доволно силна просторна

артикулација за да обезбеди стабилна интеграција. Дијахронски, токму тука станува видно постепено слабеење на кластерскиот принцип: фрагментација на зеленилото, парцијални приватизации, губење на јасни рабови меѓу кластерите. Наместо консолидација, се случува постепено разлабавување. Овој ансамбл не е сведлив на обичен квантитативен згуснувач, но неговата кластеризираност е делумно еродирана и зависи од потенцијални интервенции за повторна артикулација.

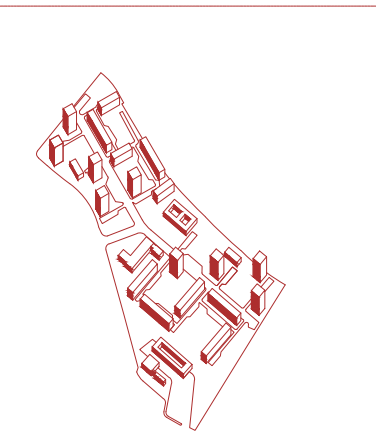
„Расадник“, иако категоризиран како кластерска формација, критички гледано ја проблематизира самата валидност на типолошката класификација. Со понизок профил на густина (7) и минимален индекс на образец (2), кластерскиот принцип е слабо артикулиран. Оценката на искуството (2) покажува дека просторната организација не создава кохезивна средина. Тука кластерската формација не функционира како структуриран систем, туку како лабаво групирање без јасна просторна хиерархија. Дијахронски, наместо постепено јакнење на кластерските јадра, се случува дополнителна парцелизација и индивидуализација, што го разредува колективниот карактер. Во овој случај, ансамблот повеќе делува како висок интензитет на акумулирана станбеност отколку како артикулирана кластерска морфологија.

Компаративно, кластерската формација како обликовен тип се покажува како условен, а не автоматски носител на интеграција. Само кога густината, формацискиот образец и искуствената перцепција се во синхронија („13 Ноември“), типот произведува силно интегрирана средина. Кога една од компонентите слабее („Скопје Север“), кластеризираноста станува кривка и делумно зависна од надворешни фактори. А кога образецот и искуството не ја поддржуваат густината („Расадник“), кластерската формација останува декларативна, без структурна и социјална длабочина. Токму тука се гледа дека „кластерска“ не значи нужно интегрирана, интеграцијата е резултат на морфолошка кохерентност низ време, а не само на почетна композициона намера.

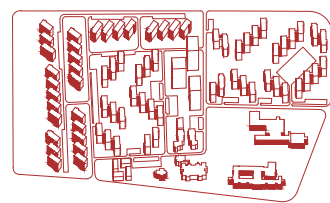
Табла 74 Дијахронски компаративни согледувања на станбени ансамбли (кластерска формација) 50-тите, 00-тите

13 НОЕМВРИ
12

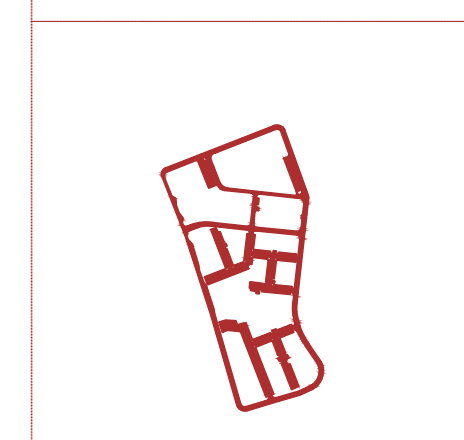
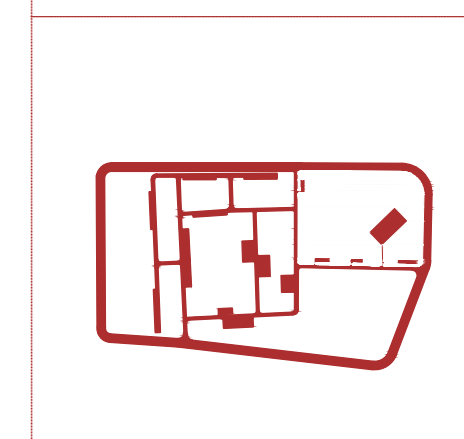
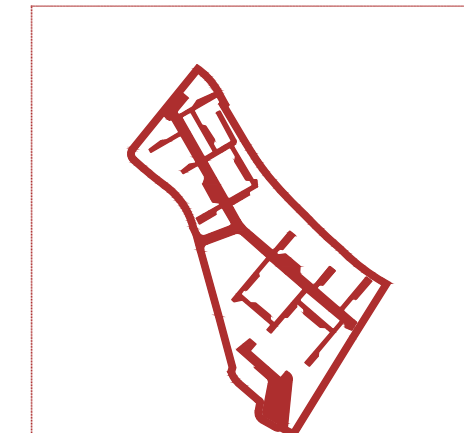
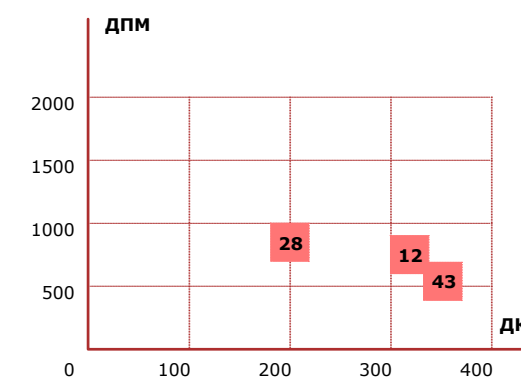
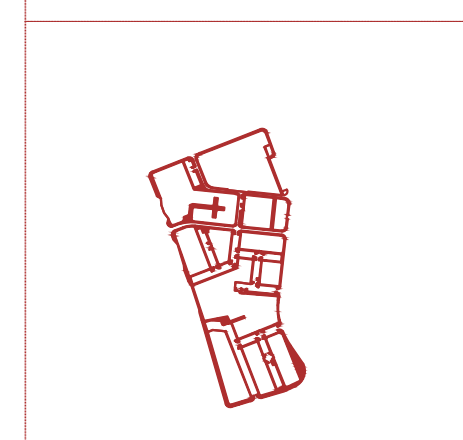
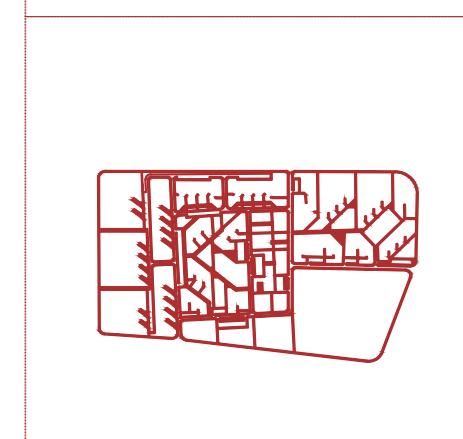
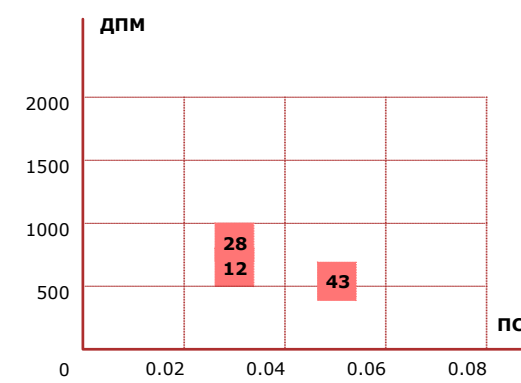
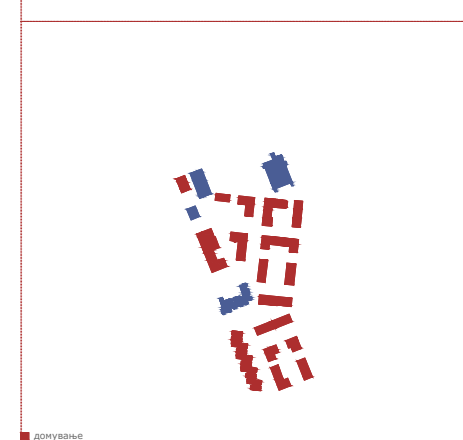
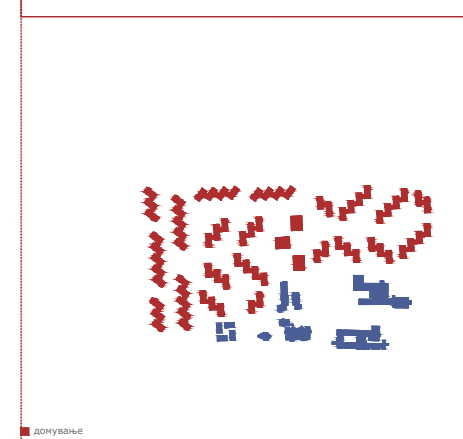
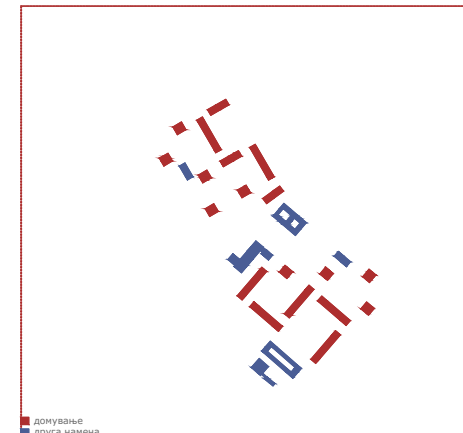
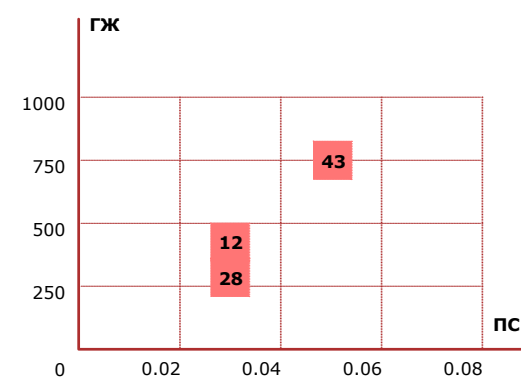
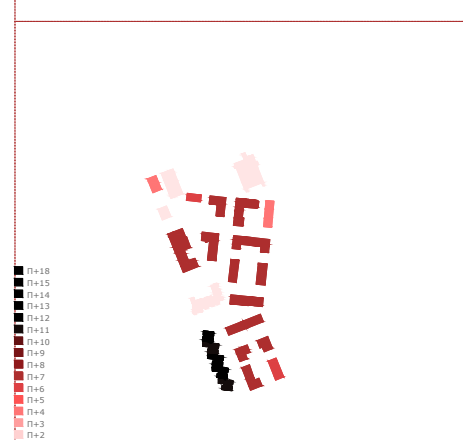
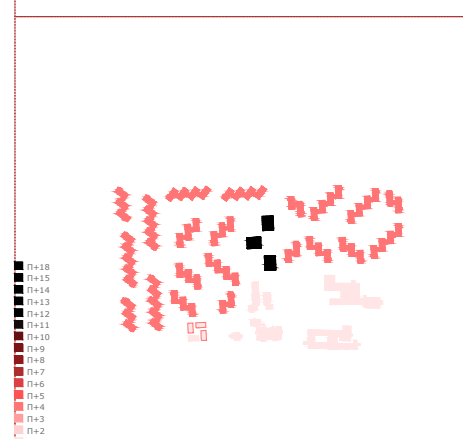
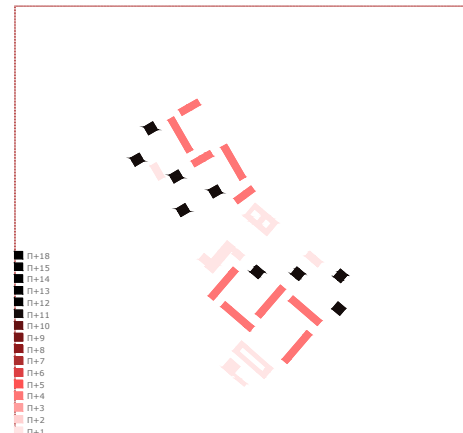
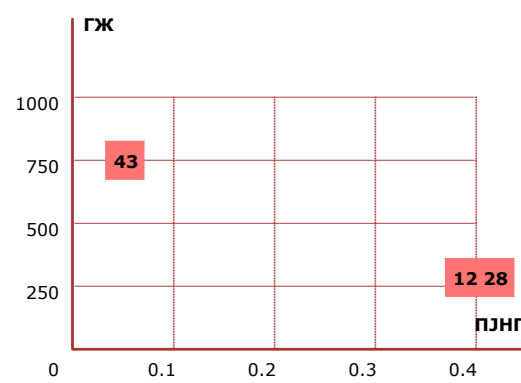
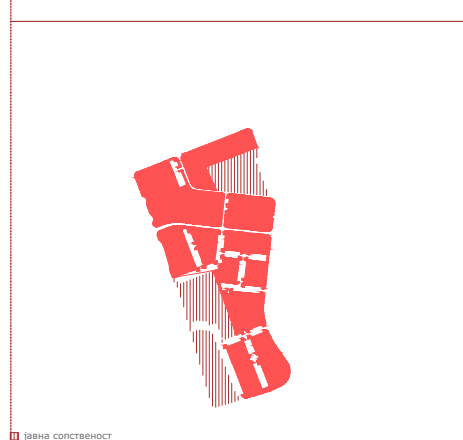
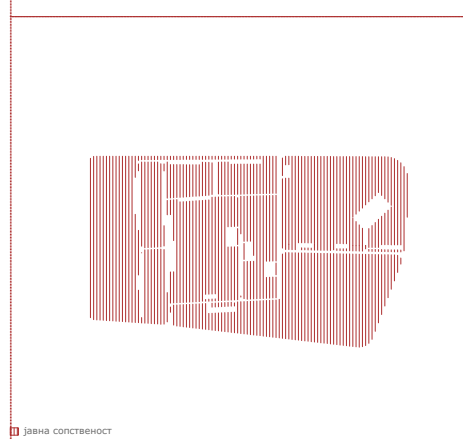
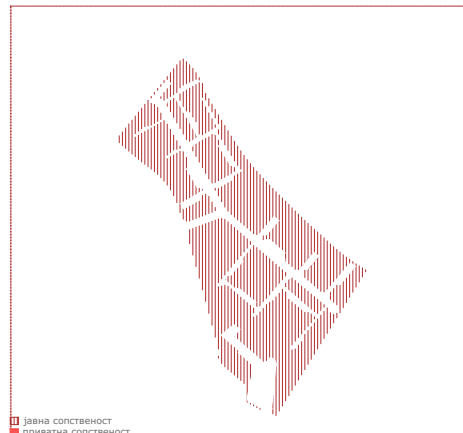
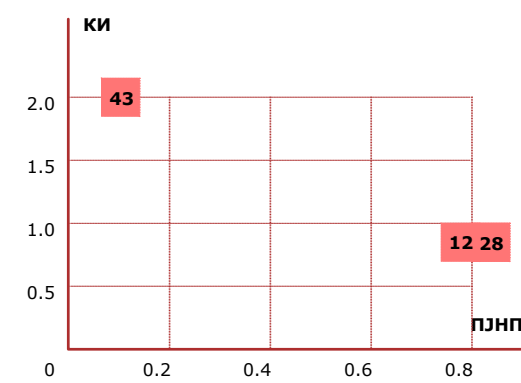
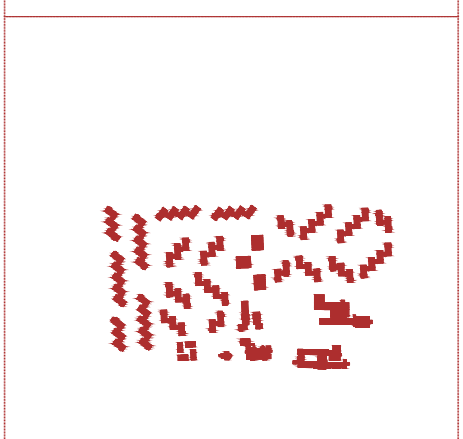
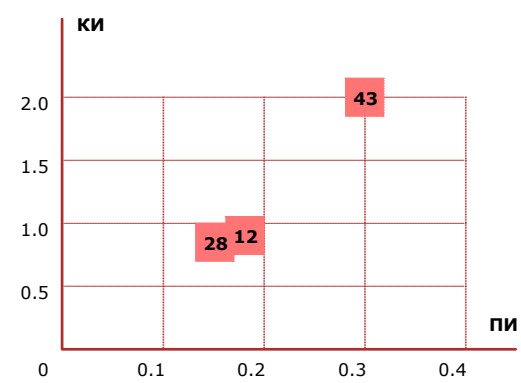
СКОПЈЕ СЕВЕР
28

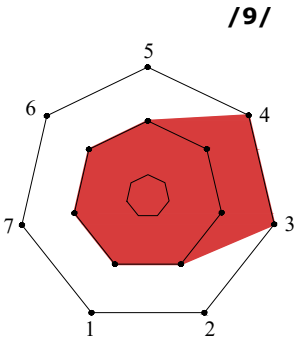
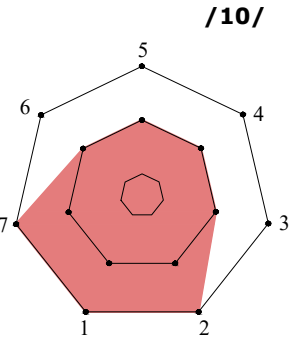
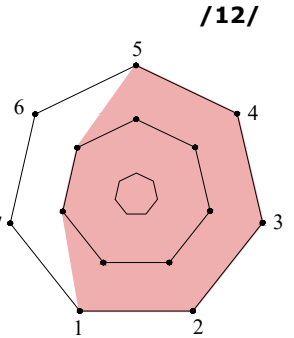

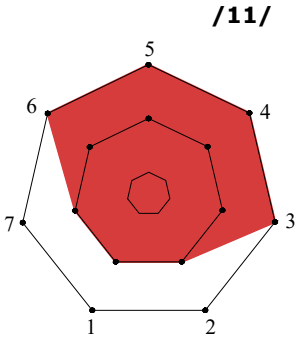
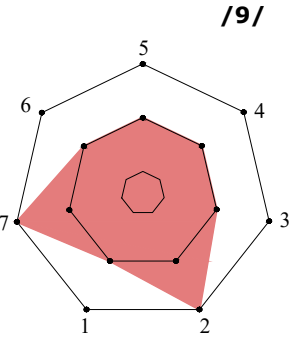
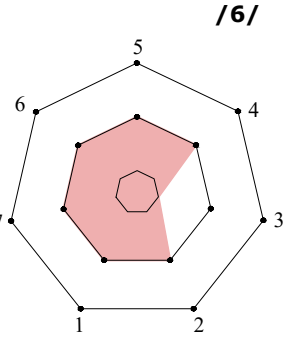

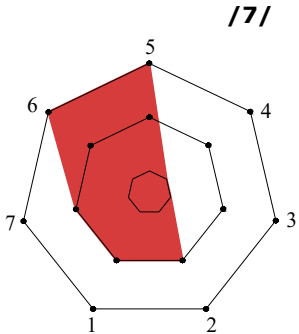
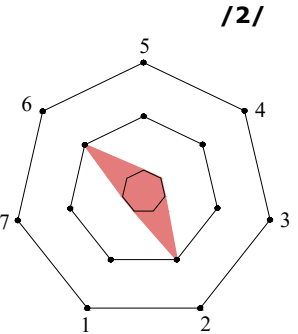
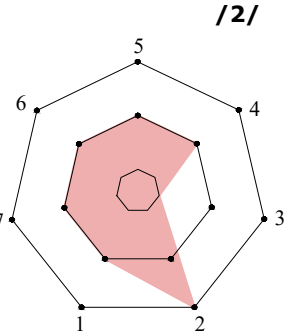
РАСАДНИК
43

КИ коэффициент на искористеност
ПИ процент на изграденост
ПЈНП процент на јавен неизграден простор
ГЖ густина на жители (ж/ха)
ПСИ процент на социјална инфраструктура
ДПМ должина на пешачка мрежа (м/ха)
ДКМ должина на колска мрежа (м/ха)

Табла 75 Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери кластерски формации, 50-тите - 00-тите

Обликовен тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство
12 		/9/	/12/
		/10/	/10/
		/12/	/12/
28 		/11/	/9/
		/9/	/6/
		/6/	/6/
43 		/7/	/2/
		/2/	/2/
		/2/	/2/

4.2.10

Дијахрониска компарација на студии на случај (комполитска формација)

Табела 19. *Евалуација на комполитските формации од 50-тите-00-тите преку призмата на епистемолошката тријада*

Ансамбл	Тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство	Сумарен профил	Потенцијал
Карпош 1, 2	Комполитска	11	8	6	25	умерен
Јане Сандански	Комполитска	11	14	14	39	висок
Р. Ц. Аеродром	Комполитска	12	7	7	26	умерен

Комполитската формација, за разлика од кластерската, не се темели на кластер како примарна единица, туку на повторлив модул и јасно дефинирана просторна матрица што претендира на целосна урбана автономија. Токму затоа нејзината сила или слабост не произлегува само од композицијата, туку од степенот до кој комполитот е функционално и морфолошки кохерентен. Притоа, ако дијахронијата не се однесува на поединечниот ансамбл, туку на еволуцијата на самиот обликовен тип „комполитска формација“ низ трите случаи, тогаш анализата добива поинаква тежина. Така, не се споредуваат состојби, туку фази на типолошка артикулација, од рана, стабилизирана матрица, преку средна фаза на адаптација, до доцна фаза на интензификација.

Во таа смисла, „Карпош 1, 2“ може да се читаат како порана фаза на комполитската формација: системот е присутен, но сè уште умерено артикулиран. Профилот на густината (11) е балансиран, индексот на образецот (8) покажува постоење на повторливи структури и јасна организација, но без силно изразена просторна хиерархија. Оценката на искуството (6) сугерира дека системот функционира, но не произведува силна интегративна средина. Ова е фаза во која комполитската логика обезбедува ред и функционалност, но не и висока социјална или просторна интензивност. Типот тука е стабилен, но умерено продуктивен.

Со „Јане Сандански“ комполитската формација достигнува своја кулминација. Иако густината останува на исто ниво (11), индексот на образец (14) и оценката на искуството (14) значително се зголемуваат. Тоа укажува дека типот во оваа фаза не е само рационален распоред, туку целосно интегрирана урбана матрица: јасна хиерархија, читливи полујавни зони, функционална

разновидност и висока просторна кохерентност. Ова е моментот кога композитската формација покажува дека може да надмине статус на „масовно станбено решение“ и да функционира како силно интегрирана средина. Високиот сумарен профил (39) не произлегува од густината, туку од квалитетот на организацијата и искуството.

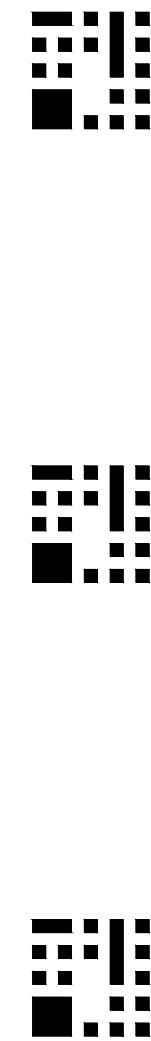
„Р. Ц. Аеродром“, пак, ја претставува подоцнежната фаза на типот, фаза на интензификација и фокусирана експанзија. Профилот на густината е највисок (12), што укажува на засилена компактност и поголема програмска концентрација. Сепак, индексот на образецот (7) и оценката на искуството (7) се значително пониски што укажува дека композитската матрица, иако присутна, повеќе не произведува ист степен на просторна кохерентност. Тука системот функционира повеќе како механизам за акумулација на волумени, отколку како артикулирана просторна целина. Дијахрониски, најзначајната промена е токму зголемувањето на интензитетот: дополнителни содржини, комерцијални проширувања, трансформација на јавните неизградени површини во инфраструктурни или паркинг-зони. Сепак, наместо адаптивна еволуција како во „Јане Сандански“, овде се случува постепено преоптоварување на матрицата. Системот останува препознатлив, но неговата способност да произведе квалитетно искуство е ограничена од притисокот на густината. Наместо да се развива во насока на поголема интеграција, системот од една страна (програмска) се шири и заситува, од друга се редуцира и фрагментира (јавен неизграден простор), со ризик да се редуцира на функционален механизам за сместување густина.

Дијахрониски гледано, композитската формација низ овие три примери поминува од фаза на структурна стабилност („Карпош 1, 2“), умерена густина, јасна но неинтензивна организација, преку фаза на интегративна зрелост („Јане Сандански“), висока кохерентност и силна просторна читливост до фаза на интензивизирана експанзија („Р. Ц. Аеродром“), зголемена густина, но намалена организациска јасност и јавност.

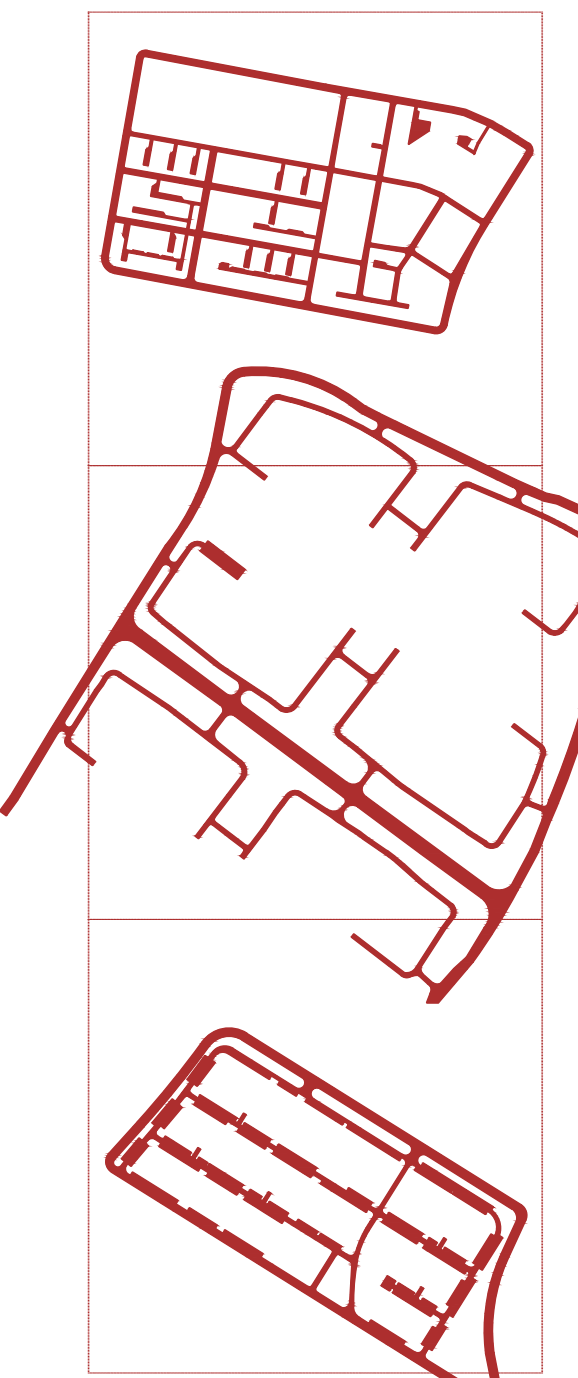
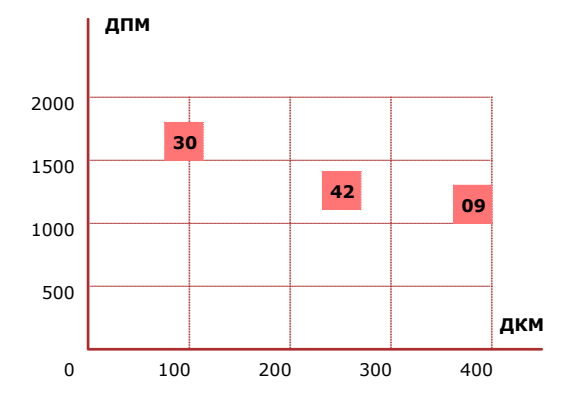
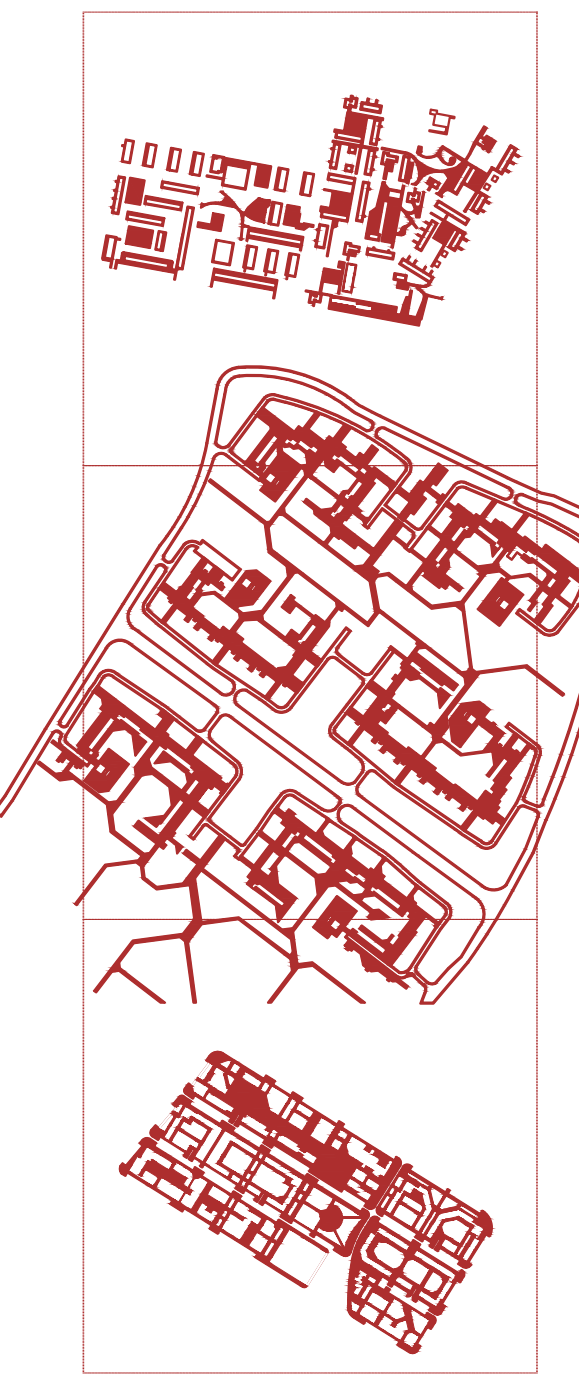
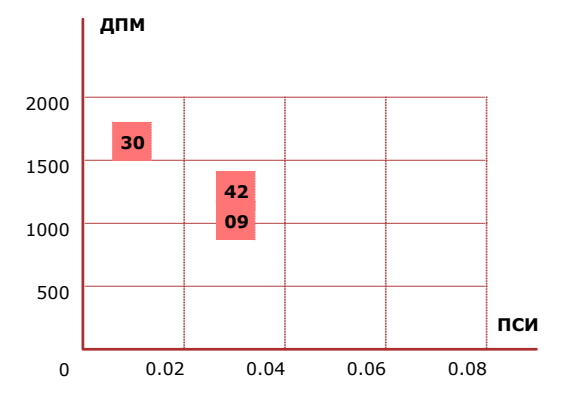
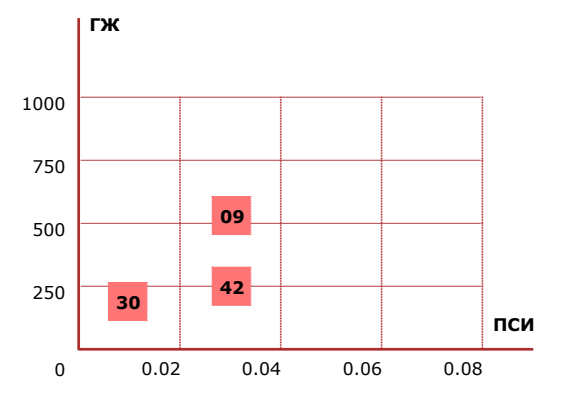
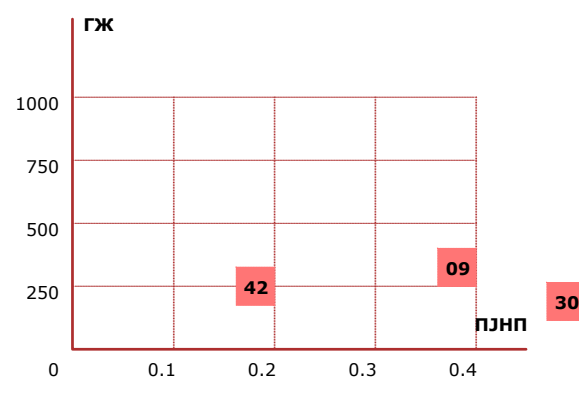
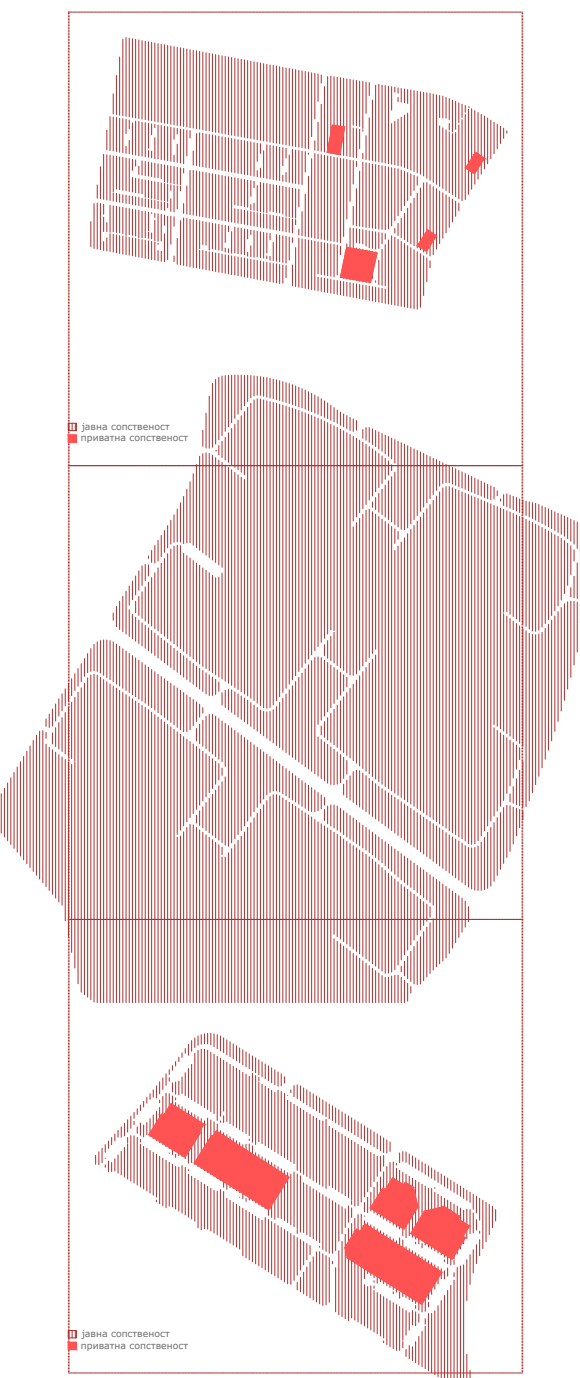
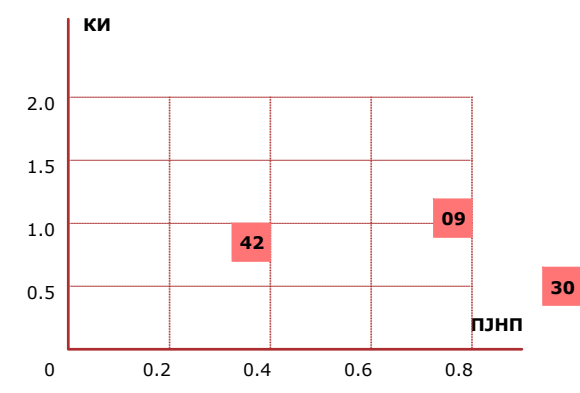
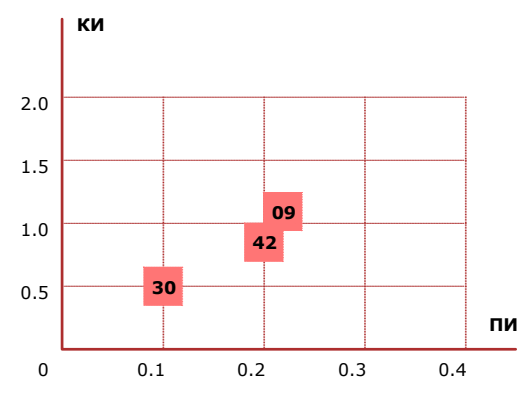
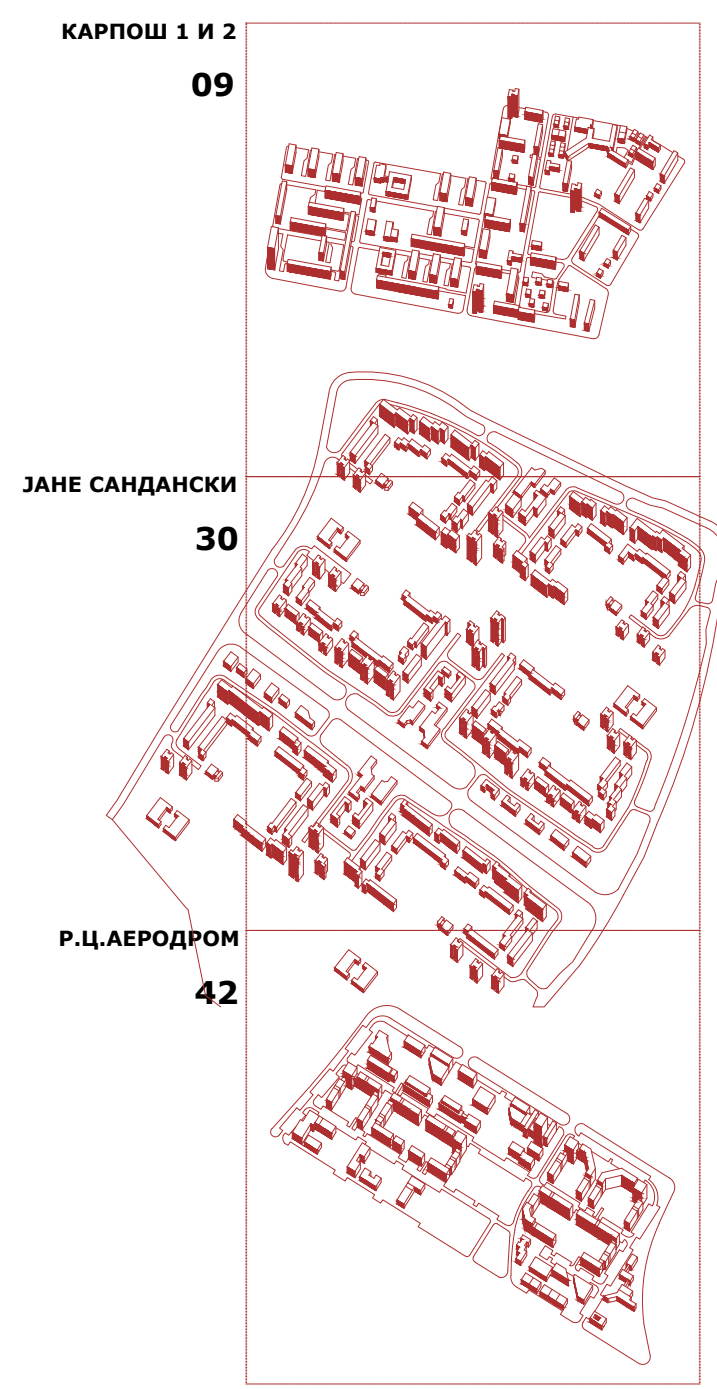
Компаративно, композитската формација не гарантира автоматска интеграција, таа е особено чувствителна на дијахронискиот третман на матрицата. Кога основната структура се одржува и надградува без нарушување („Јане Сандански“), системот останува продуктивен и отпорен. Кога матрицата постепено се фрагментира („Карпош 1, 2“), композитската логика се разредува и станува секундарна. А кога густината го надминува капацитетот на структурата (Р. Ц. Аеродром), системот ризикува да стане само носач на интензитет, без доволна просторна артикулација.

Во таа смисла, клучната дијахрониска разлика меѓу трите примери е во начинот на кој системот се моделира од политиките на времето: дали останува носител на ред и интеграција, дали се претвора во аморфна инфраструктурна подлога, или пак се преоптоварува до граница на функционална нестабилност.

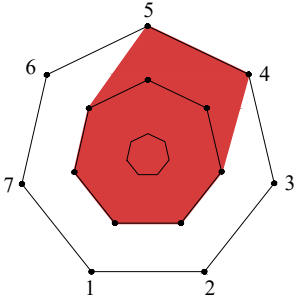
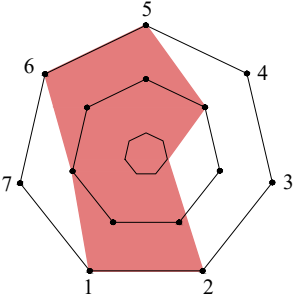
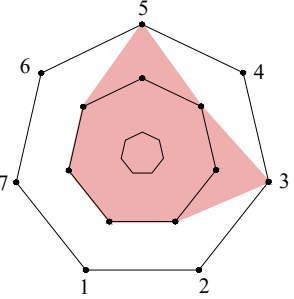
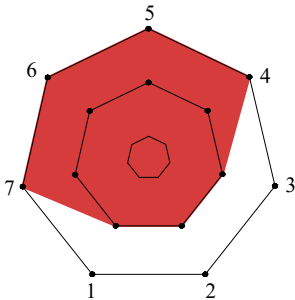
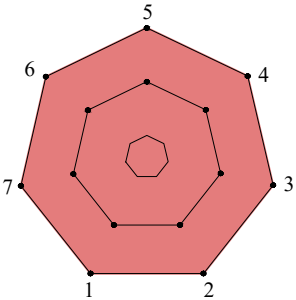
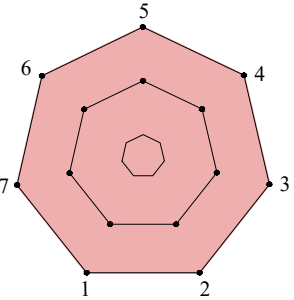
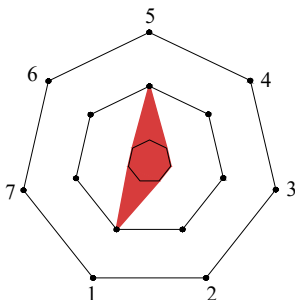
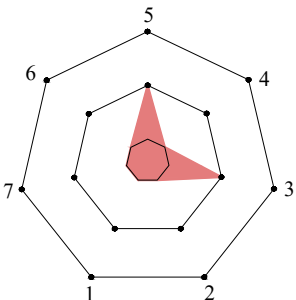
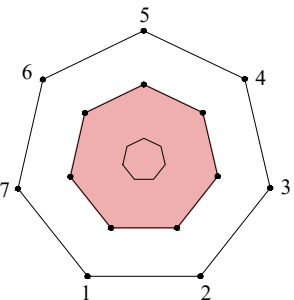

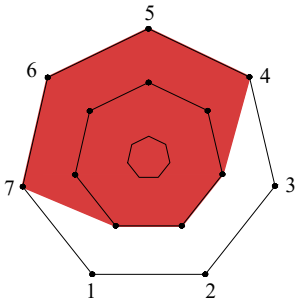
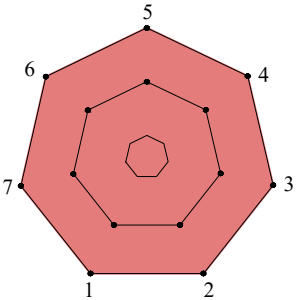
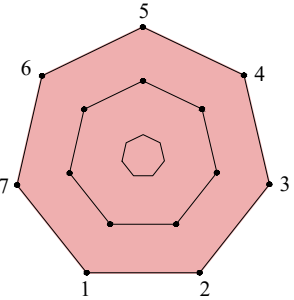
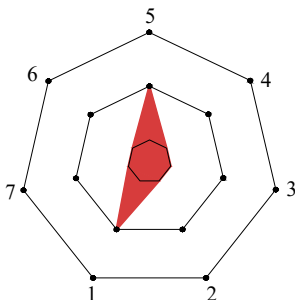
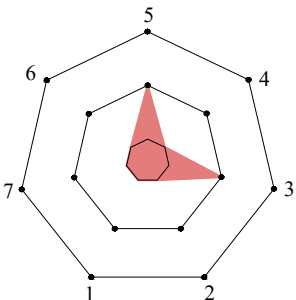
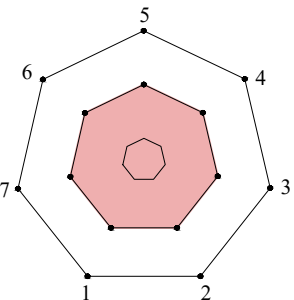
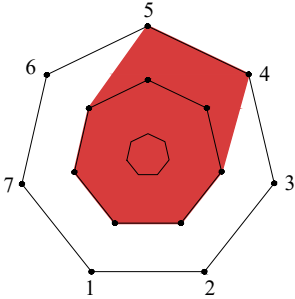
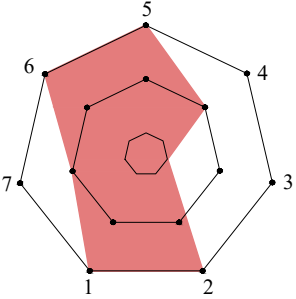
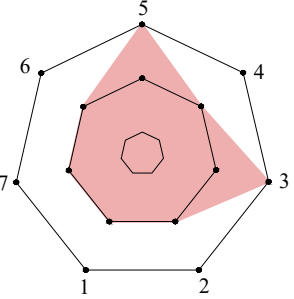

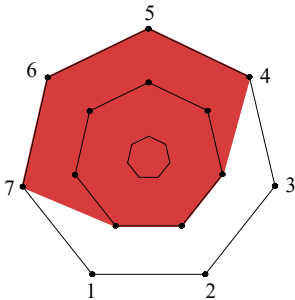
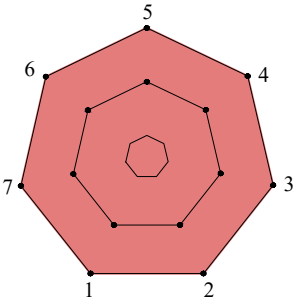
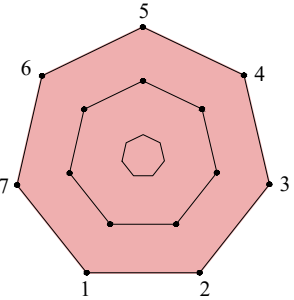
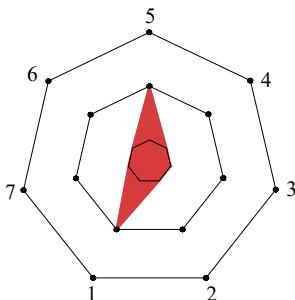
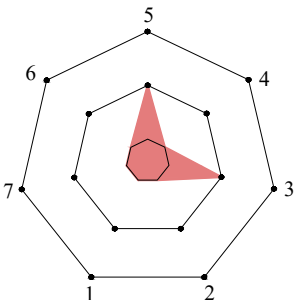
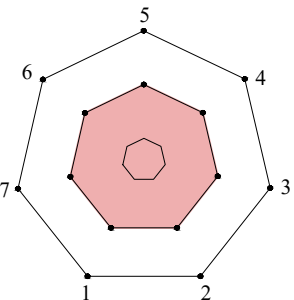
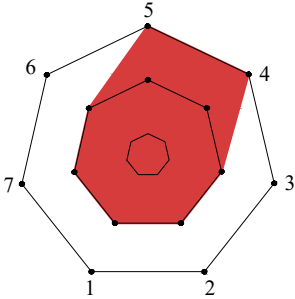
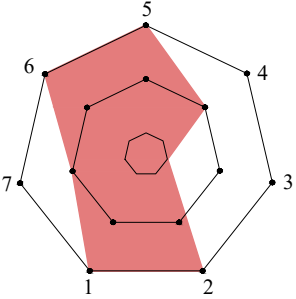
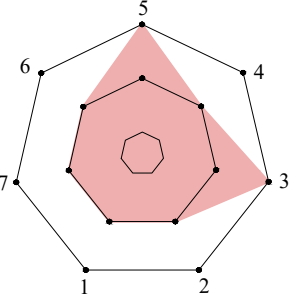
Табла 76 Дијахронски компаративни согледувања на станбени ансамбли (композитска формација), 50-тите, 00-тите

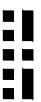
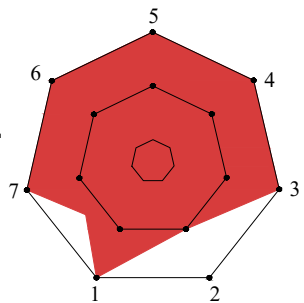
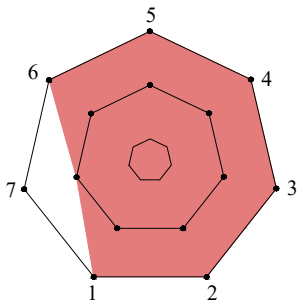
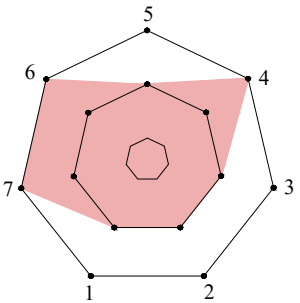

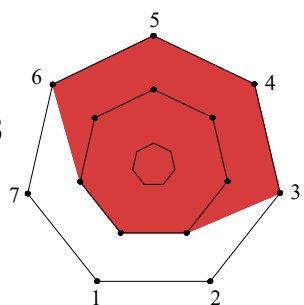
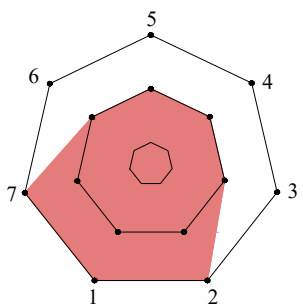
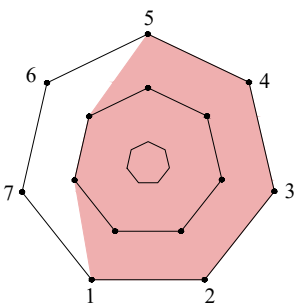

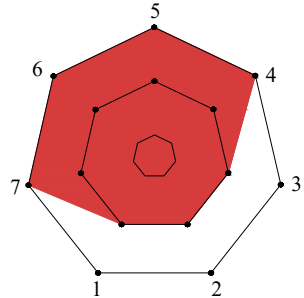
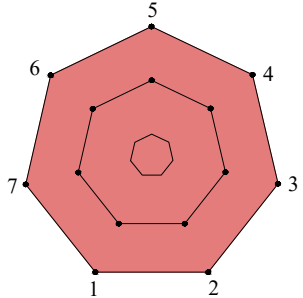
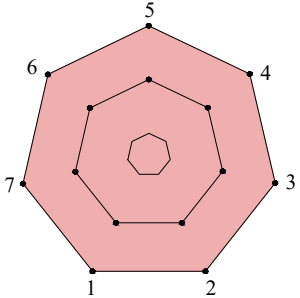
КИ коефициент на искористеност
ПИ процент на изграденост
ПЈНП процент на јавен неизграден простор
ГЖ густина на жители (ж/ха)
ПСИ процент на социјална инфраструктура
ДПМ должина на пешачка мрежа (м/ха)
ДКМ должина на колска мрежа (м/ха)

Табла 77 Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери композитски формации, 50-тите - 00-тите

Обликовен тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство
09 	 /9/	 /10/	 /9/
	 /11/	 /14/	 /14/
	 /7/	 /7/	 /7/
30 	 /11/	 /14/	 /14/
	 /7/	 /7/	 /7/
	 /9/	 /10/	 /9/
42 	 /11/	 /14/	 /14/
	 /7/	 /7/	 /7/
	 /9/	 /10/	 /9/

Табла 78 Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери, 50-тите - 00-тите

Обликовен тип	Профил на густина	Индекс на образец	Оценка на искуство
11/33/41 	/8/10/8/ 	/3/13/7/ 	/6/10/2/
12/28/43 	/9/11/7/ 	/10/9/2/ 	/12/6/2/
09/30/42 	/9/11/12/ 	/10/14/7/ 	/9/14/7/

5

ДИСКУСИЈА И ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

5.1

Репозиционирање на истражувачкиот проблем: од ансамбл кон режим на колективност продуцирана од морфолошки тип

Оваа дисертација не претставува анализа на модернистички станбени ансамбли во Скопје во класична историско-типолошка смисла, туку систематско испитување на морфолошките режими, преку кои уредувањето на просторот ја структурира, ограничува или овозможува колективната просторна практика. Почетната позиција на истражувањето, дека формата е активен медијатор на општествените односи, постепено се трансформира во поамбициозна теза: обликовниот тип не е неутрална просторна категорија, туку структурен апарат што произведува специфични можности за позаедничување.

Вообичаените пристапи кон модернистичкото станбено наследство се движат меѓу две крајности, или го романтизираат како недовршен социјален проект, или го третираат како неуспешен урбан експеримент, што бил надминат од пазарната логика. Во двата случаи, анализата останува фокусирана на идеолошкиот контекст, институционалната рамка или историската нарација, додека морфолошката структура се зема како пасивна позадина. Ова истражување тргнува од спротивната претпоставка, дека токму морфологијата, односно манипулацијата на густината, образецот и искусствената структура, е клучниот механизам преку кој просторот акумулира или губи капацитет за колективни практики.

Со тоа, проблемот се репозиционира од прашањето „каков е ансамблот?“ кон прашањето „каков режим на колективност продуцира одреден морфолошки тип?“. Оваа трансформација на аналитичката перспектива овозможува ансамблите да не се третираат како затворени историски целини, туку како варијации на пошироки обликовни режими, линеарен, кластерски и композитски, кои функционираат како различни просторни логика на организација.

Клучниот поим што ја овозможува оваа репозиција е формациската густина. За разлика од класичната демографска или градежна густина, формациската густина не се сведува на број на жители по хектар или однос изградено–неизградено, туку ја третира густината како релационен показател на просторна интеракција. Таа ја мери способноста на формата да генерира контакти, преклопувања и потенцијални конфликти меѓу приватното и заедничкото. Оттука, густината не е само квантитативна

категорија, туку индикатор на просторен интензитет и потенцијал за социјална активност.

Во овој контекст, обликовните типови не се разгледуваат како стилски или формални разлики, туку како различни режими на распределба на густината и различни механизми на артикулација на заедничкиот простор. Линеарната формација ја концентрира густината по фронтална оска, кластерската формација ја организира преку центрипетални или полу-затворени јадра, композитската формација ја дисперзира во мрежна матрица со повеќекратни јазли. Секој од овие режими произведува различна конфигурација на пристапност, визуелна пропустливост, степен на приватност и можност за спонтано заедништво.

Оттука, централната теза на дисертацијата може да се формулира вака: потенцијалот за позаедничување не произлегува автоматски од социјалниот состав или институционалниот контекст, туку е длабоко условен од формациската структура, формацискиот образец и искусствените аспекти на формациите. Оваа теза ја поместува дебатата од ниво на нормативна критика кон ниво на структурна анализа.

5.2

Методолошки придонес: операционализирана морфолошка матрица

Истражувањето не останува на ниво на теоретска хипотеза, туку развива конкретен аналитички инструмент, тридимензионална морфолошка матрица составена од профил на густината, индекс на образец и оценка на искусвени аспекти на формациите. Токму преку нивната синтеза се конструира сумарниот профил и се артикулира потенцијалот за позаедничување.

Првиот столб, профилот на густината, ја анализира распределбата на населението, изградената структура и неизградениот простор како релативна целина. Наместо да ги третира како одвоени параметри, овој профил ја мери нивната меѓузависност. Високата густина не значи задолжително и висок потенцијал, критичен е начинот на нејзината организација. На пример, концентрирана линеарна густина може да произведе фронтална експозиција без длабочинска интеграција, додека дисперзираната композитска густина може да создаде повеќекратни јазли на интеракција.

Вториот столб, индексот на образецот, ја квантифицира структурната логика на ансамлот преку степенот на повторливоста, модуларноста, просторната хиерархија,

континуитетот на јавните површини и мрежната поврзаност. Овој индекс е критичен затоа што ја детектира стабилноста или фрагментарноста на формата. Ансамбл со висок индекс на образецот не е нужно поуспешен, но поседува повисока структурна конзистентност што овозможува предвидливост и ориентабилност — предуслови за долгорочна адаптација.

Третиот столб, искусствените аспекти на формацијата, ја воведува димензијата на перцепираниот простор преку визуелната пропустливост, читливоста, микроморфолошката комфорност, степенот на полујавност и симболичката идентификација. Со ова се надминува редуccionизмот на чисто формалната анализа. Просторот може да биде структурно кохерентен, но искусствено непоттикнувачки, или обратно, морфолошки фрагментиран, но со висок капацитет за секојдневна апропријација.

Синтезата на овие три индикатори овозможува конструирање на сумарен профил, што не е проста аритметичка збирка, туку структурна дијагноза. Потенцијалот, висок, умерен или низок, не се извлекува нормативно, туку произлегува од меѓусебната динамика на густината, образецот и искуството.

Методолошкиот придонес на оваа матрица се состои во тоа што овозможува да се трансформира квалитативната морфолошка анализа во тријаден квантифицирачки инструмент без да ја изгуби аналитичката длабочина. Таа овозможува компаративност меѓу различни ансамбли, но истовремено ја зачувува нивната специфичност. Наместо да ги редуцира разликите, матрицата ги прави видливи структурните дисбаланси, случаи на висока густина со низок искусствен капацитет, силен образец со ограничена адаптивност, или обратно, умерено дефиниран образец со висок интегративен потенцијал.

Особено значајно е што оваа методологија овозможува дијахронско читање на самиот обликовен тип. Не се анализира само развојот на поединечен ансамбл низ времето, туку трансформацијата на линеарната, кластерската и композитската логика како урбани режими. На тој начин, истражувањето не останува ограничено на локалниот контекст, туку отвора можност за поширока теоретска применливост, а особено во постсоцијалистичките градови.

Во суштина, матрицата ја премостува празнината меѓу урбаната морфологија и теоријата на позаедничување. Таа покажува дека потенцијалот за заедничко дејствување не е само прашање на социјална кохезија или политичка волја, туку е длабоко впишан во

просторната организација. Просторот не е сцена на која се одвиваат општествените процеси, тој е нивна структурна претпоставка.

Со ова, дисертацијата ја надминува функцијата на еден дескриптивен регистар и се позиционира како критичка интервенција во дебатата за модернистичкото наследство. Наместо да го третира ансамлот како фиксирана историска категорија, таа го анализира како динамичен морфолошки ресурс со различен степен на капацитет за адаптирање и интегрирање. Ова отвора прашање, кое ќе биде продлабочено во следниот дел: Како различните обликовни режими, линеарен, кластерски и композитски, дијахрониски се трансформираат од инструменти на стандардизација во потенцијални носители на нови форми на колективност?

5.3

Дијахронија на обликовните режими: од стандарди на рационализација до морфолошки потенцијали за позаедничување

(Табла 72-78)

Клучно е да се потенцира дека дијахронијата, во оваа дисертација, не се однесува на постепената еволуција на поединечен ансамбл, туку на трансформацијата на самиот обликовен тип како урбана логика низ историски и структурни контексти. Линеарната, кластерската и композитската формација не се само различни просторни конфигурации; тие се различни режими на организирање на колективноста, кои низ времето се преформулираат од инструменти на рационализација во потенцијални носители на нови просторни заедници, или обратно, во механизми на фрагментација.

Од досега изложеното може да се согледа дека линеарната формација историски произлегува од рационалистичкиот импулс на модернизмот: јасна ориентација, повторливост, оптимизирана инсолација и едноставна конструктивна логика. Нејзината примарна цел не била производство на социјална комплексност, туку рационализацијата на домувањето. Просторот меѓу линеарните блокови најчесто се третира како придружна зелена површина, а не како програмски артикулиран јавен простор.

Во раната фаза, линеарната формација функционира како дисциплинирачка урбана оска, која создава јасна фронталност, но ограничена длабочинска интеграција. Контактот се одвива

паралелно со фасадата, додека попречната комуникација останува секундарна. Ова создава специфичен просторен парадокс: висока визуелна изложеност и истовремено ограничена социјална интеракција.

Дијахрониски, меѓутоа, линеарната формација покажува двоен потенцијал. Од една страна, во услови на пазарна трансформација и ад-хок интервенции, таа лесно се редуцира во „згуснувач“ — механизам за максимизирање на изграденост без соодветна реартикулација на јавниот простор. Фронталната логика се задржува, но јавниот интерстициски простор се фрагментира преку паркирање, доградби или оградување. Во ова сценарио, линеарниот тип станува инструмент на квантитативна експлоатација.

Од друга страна, токму јасната и дисциплинирачка оска и повторливоста на модулот овозможуваат релативно лесно репрограмирање. Линеарната формација може да прерасне во силно интегрирана средина доколку се активира попречната поврзаност, се артикулираат полујавни „соби“ и се вметнат микропрограми во приземјето. Нејзината геометриска јасност претставува потенцијал за структурна интервенција, но само под услов да се надмине првичната функционалистичка редукација.

Критички гледано, линеарниот тип ја разоткрива границата на модернистичкиот рационализам: неговата формална ефикасност не гарантира социјална комплексност. Потенцијалот за позаедничување во оваа формација не е вграден, туку мора да биде активно произведен преку морфолошка доработка.

Кластерската формација пак, се појавува како обид за надминување на ригидноста на линеарниот модел. Наместо паралелни фронтони, таа нуди кластерска организација, полузатворени дворови и центрипетални јадра. Во својата иницијална фаза, оваа логика е експлицитно позаедничувачка и просторот меѓу зградите е замислен како заедничка сцена.

Меѓутоа, дијахронијата на кластерскиот тип покажува дека споменатиот потенцијал не е непромислен. Во услови на недоволна програмска артикулација, кластерот лесно се трансформира во аморфна празнина. Полузатворените простори можат да станат недефинирани, а нивната „заедничкост“ да остане декларативна. Во такви случаи, кластерската формација не произведува интензивно заедништво, туку просторна амбиваленција, ниту јасно јавно, ниту вистински приватно.

Сепак, токму неговата кластерска структура претставува потенцијал за реинтерпретација. Кластерската формација поседува внатрешна флексибилност: нејзините јадра можат да се реактивираат преку локални интервенции, тактички урбанизам или колективни иницијативи. Потенцијалот за позаедничување кај групата зависи од способноста да се артикулира јасна просторна градација и да се спречи фрагментацијата.

Критичката поента е дека кластерскиот тип ја разоткрива тензијата меѓу декларативната колективност и реалната просторна структура. Без јасен формациски образец и функционална густина, идејата за изградба на заедништво останува формална намера.

Композитската формација го претставува најкомплексниот обликовен режим. Наместо оски или кластери, таа функционира како мрежна матрица со повеќекратни јазли. Историски, овој тип произлегува од амбицијата за интегрирање на домувањето, услугите и инфраструктурата во единствен просторен систем. За разлика од линеарниот и кластерскиот модел, композициската формација не се потпира на единствена геометриска логика, туку на повторлива структурна шема.

Дијахрониски, композицискиот тип покажува највисок степен на адаптивност. Неговата мрежна структура овозможува додавање, трансформација или репрограмирање без целосно нарушување на системот. Тој не зависи од централна оска или единствен „двор“ бидејќи неговата интеграција е дистрибуирана.

Но, токму оваа комплексност носи и ризик. Во услови на некоординирани интервенции, композициската матрица може да стане непрегледна и хиерархиски нејасна. Прекумерната пермеабилност може да доведе до губење на просторна идентификација. Без јасна градација, мрежата се претвора во лавиринт.

Сепак, во споредба со останатите типови, композициската формација покажува најголем потенцијал да прерасне во силно интегрирана средина. Нејзината способност да комбинира умерена густина со висока структурна поврзаност создава услови за повеќеслојна колективност. Позаедничувањето овде не се концентрира во една точка, туку се распределува низ мрежата.

Критички гледано, композицискиот тип го надминува ограничувањето на модернистичката стандардизација. Тој демонстрира дека серијалноста не мора да значи монотонија, туку може да функционира како адаптивна рамка.

Дијахронијата на трите обликовни режими покажува дека нивната историска генеза како инструменти на рационализација не ја исцрпува нивната современа улога. Линеарниот тип нуди јасна структура со ограничена иницијална социјална комплексност, кластерскиот тип ветува заедничко живеење, но ризикува амбиваленција, композитскиот тип обезбедува мрежна интеграција со потенцијал за адаптација.

Суштинската разлика не лежи само во нивната формална конфигурација, туку во нивната способност да ја реорганизираат густината во интегративен ресурс. Онаму каде што густината останува изолирана од образецот и искуството, ансамблот функционира како „згуснувач“. Онаму каде што овие три димензии се синхронизирани, се појавува потенцијал за силно интегрирана средина.

Ова води кон клучниот заклучок - обликовниот тип не е детерминирачки фактор, но претставува структурна претпоставка. Ниту еден режим не гарантира интеграција; но одредени режими создаваат повисока веројатност за неа.

Во следниот дел, дискусијата ќе се насочи кон теоретската импликација на овие наоди: дали модернистичкото наследство треба да се чита како затворен историски проект или како отворена морфолошка инфраструктура за идни форми на колективност?

5.4

Модернистичкото наследство како отворена морфолошка инфраструктура: надминување на бинарноста „успех–неуспех“

Една од најупорните интерпретативни замки во читањето на модернистичките станбени ансамбли е бинарната логика: тие или се прогласуваат за неуспешни утопии што продуцирале анонимност и социјална дезинтеграција, или се романтизираат како изгубен модел на колективна рационалност. Оваа дисертација, преку развиениот аналитички модел, намерно ја избегнува таа редукција. Наместо вредносна пресуда, таа предлага морфолошка дијагностика.

Клучниот исчекор лежи во преместувањето на фокусот: од прашањето „дали модернизмот успеал?“ кон прашањето „кои структурни предуслови за интеграција ги генерирале различните обликовни режими, и како тие предуслови се трансформирале?“

Во својата историска генеза, колективното домување во Скопје не е само архитектонска практика, туку државен инструмент за социјална организација. Стандардизацијата, серијалноста и типизацијата биле средства за рационално распределување на ресурсите, но и за воспоставување нов модел на урбана колективност. Проблемот настанува кога тие принципи се читаат исклучиво како идеолошки инструменти, игнорирајќи ја нивната просторна продуктивност.

Преку компаративната анализа станува јасно дека серијалноста сама по себе не е синоним за монотонија, ниту пак стандардизацијата нужно резултира со просторна стерилност. Разликата произлегува од начинот на кој тие принципи се артикулирани во формациски образец и искуствена матрица. Таму каде што серијалноста е поддржана со јасна просторна хиерархија, функционална разновидност и пермеабилна мрежа, таа продуцира интеграција. Таму каде што останува изолирана од овие елементи, таа се сведува на репетитивна механичка операција.

Оттука, модернистичкото наследство може да се чита како отворена инфраструктура, не како завршен проект. Неговата вредност не лежи во првичната програмска намера, туку во структурните потенцијали што сè уште можат да се активираат.

Еден од најзначајните придонеси на дисертацијата е редефинирањето на густината кај ансамблиите како морфолошка категорија. Наместо да се третира исклучиво како демографска или површинска мерка, густината се разгледува како комплексен однос меѓу изграденост-неизграденост, мрежна структура и програмска разновидност.

Компаративната анализа покажува дека високата густина сама по себе не е проблематична, проблематична е нејзината структурна изолација. Кога густината не е поддржана со јасен образец и квалитетно искуство, таа произведува притисок без интеграција. Ова е особено видно кај примерите каде што демографската концентрација не е проследена со адекватна хиерархија на јавни простори или со разновидни намени.

Спротивно на тоа, умерената или оптималната густина, комбинирана со пермеабилна мрежа и јасна градација од приватно кон јавно, создава предуслови за колективна интеракција. Густината, во оваа смисла, функционира како катализатор, но само доколку е интегрирана во композитски образец.

Критички, ова ја оспорува доминантната постсоцијалистичка практика на механичко погустување. Зголемувањето на

изграденоста без реорганизација на јавниот простор не создава интегрирана средина, туку ја нарушува постоечката морфолошка рамнотежа. Дисертацијата јасно укажува дека квантитативното интензивирање без структурна артикулација е стратегија со ограничен урбан потенцијал.

Втората клучна димензија, индексот на образецот, ја нагласува важноста на просторната артикулација. Јасно дефинираните рабови, повторливите структури, степенуваните фасадни медијарни слоеви и пермеабилната мрежа создаваат предуслови за социјална читливост. Просторот станува разбирлив, предвидлив и ориентабилен.

Во ансамблиите каде што образецот е слаб или фрагментиран, се јавува морфолошка ентропија, јавниот простор губи јасна функција, хиерархијата се замаглува, а корисниците се принудени да импровизираат сопствени просторни логики. Ова не е нужно негативно, импровизацијата може да создаде нови форми на заедништво, но таа често произлегува од институционален дефицит, а не од свесна проектантска стратегија.

Силниот формациски образец, пак, не ја елиминира флексибилноста, туку ја врамува, овозможувајќи трансформација без распаѓање. Во оваа смисла, образецот е структурна меморија на просторот: тој обезбедува континуитет и препознатливост, дури и кога програмите се менуваат.

Третата димензија, искусствените аспекти на формацијата, ја вклучува телесната, перцептивната и тактилната димензија на просторот. Овој аспект често е занемарен во традиционалните урбанистички анализи, кои се фокусираат на планерски параметри. Меѓутоа, без анализа на човечкиот размер, визуелната отвореност, разновидноста и социјалната читливост, морфолошката дијагностика останува непотполна.

Примерите со висок искусствен индекс демонстрираат дека интеграцијата не е само структурна, туку и перцептивна. Просторот мора да биде не само функционално организиран, туку и телесно животоприемчив. Таму каде што размерот е диспропорционален или јавните простори се стерилни, интеграцијата останува теоретска.

Критички, ова отвора поширока дебата за улогата на дизајнот во колективното домување. Доколку модернистичката практика често ја жртвувала сетилната комплексност во име на рационалноста, современата интервенција мора да ја врати таа димензија без да ја наруши структурната логика.

5.5

Системска критика: каде модернистичкиот модел се распаѓа, а каде современата практика потфрла

Ако досегашната анализа ја потврди тезата дека морфолошката структура е клучен предуслов за интеграција, тогаш неизбежно се поставува непријатното прашање: зошто, и покрај постоењето на структурниот потенцијал, значаен дел од модернистичките ансамбли денес функционираат како просторно ослабени, програмски редуцирани и социјално фрагментирани средини?

Одговорот не лежи исклучиво во „неуспехот“ на модернизмот, туку во дисјункцијата меѓу првичната морфолошка логика и постсоцијалистичката трансформација, која систематски ги еродирала неговите носечки принципи. Овој процес произведува три структурни нарушувања - ерозија на јавниот простор како колективна инфраструктура, нарушување на пермеабилноста и губење на образецот како носечка логика.

Критички гледано, ова не е само архитектонски проблем, туку институционален. Отсуството на морфолошки критериуми во урбанистичката регулатива овозможува интервенции што се квантитативно оправдани, но структурно деструктивни. Наместо да се активира потенцијалот за интеграција, тие ја продлабочуваат фрагментацијата.

Вториот клучен процес е постепената деколективизација на неизградениот простор. Модернистичкиот модел се темелел на идејата за колективна инфраструктура, при што зеленилото, пешачките патеки и јавните платформи биле конципирани како споделени ресурси. Со транзицијата кон пазарна логика, тие ресурси стануваат ранливи, редуцирани или комодифицирани.

Приватизацијата, оградувањето, импровизираните паркинг-површини и селективното одржување создаваат просторна нееднаквост. Просторот престанува да биде колективна сцена и станува агрегат од индивидуализирани енклави.

Ова има директни последици врз социјалната читливост. Таму каде што границите стануваат непредвидливи, а јавниот карактер е замаглен, исчезнува и можноста за спонтанa интеракција. Просторот веќе не произведува заеднички практики, туку само толерира индивидуално користење.

Критички, може да се тврди дека современата урбанистичка политика не само што не го штити модернистичкиот јавен простор,

туку активно го трансформира во економски ресурс. Со тоа, потенцијалот за позаедничување, како динамична, колективна продукција на простор, се редуцира на формална категорија без материјална поддршка.

Дополнително, современите урбани политики често ја третираат густината како синоним за одржливоста. Но, анализата јасно покажува дека густината е релативна и структурно условена категорија. Преголемата концентрација без програмска разновидност и без адекватна просторна артикулација резултира со преоптоварување на инфраструктурата и социјален притисок. Од друга страна, умерената густина, доколку е морфолошки артикулирана, може да произведе повисок степен на интеграција од екстремно интензивните конфигурации. Затоа, слепото следење на „компактниот град“ како нормативен идеал е проблематично. Без морфолошка анализа, густината станува догма, а не инструмент.

5.6

Импликации за современата урбана политика: од реставрација кон реартикулација

Анализата на трите обликовни режими не завршува со теоретска класификација. Таа има директни импликации за урбаната политика и планерската практика. Клучното прашање не е дали овие ансамбли треба да се зачуваат или трансформираат, туку како да се интервенцира без да се нарушат нивните морфолошки предуслови.

Интервенциите мора да се морфолошки образложени и поткрепени. Згуснувањето или доградбите треба да се проценуваат во однос на нивното влијание врз образецот и искуството, а не само врз коефициентите на искористеноста.

Јавниот простор треба да се третира како структурен елемент, а не како остаток. Неговата хиерархија, пермеабилност и програмска разновидност се клучни за интеграцијата.

Модернистичките ансамбли треба да се читаат како инфраструктурни матрици, а не како завршени композиции. Нивната приспособливост зависи од можностите да се активираат постоечките структури, а не да се заменат со ад-хок решенија.

5.7

Теоретски импликации: кон нова морфолошка епистемологија

Дисертацијата не предлага носталгична реставрација на модернистичкиот модел. Таа предлага нова епистемолошка позиција - урбаната анализа мора да ја надмине поделбата меѓу формалната морфологија и социјалната теорија.

Преку интеграцијата на густината, образецот и искуствените аспекти на формацијата, се воспоставува тројна аналитичка матрица што ја поврзува материјалната структура со перцептивната реалност; ја интегрира квантитативната метрика со квалитативната интерпретација; го поставува обликовниот тип како динамичен, а не статичен концепт.

Следствено, наместо типологијата да се третира како историска класификација, таа станува инструмент за проценка на потенцијалот. Со тоа, истражувањето придонесува кон пошироката дебата за постсоцијалистичкиот урбанизам, нудејќи модел што може да се реплицира и во други контексти со масовно домување.

5.8

Критички заклучок: од анализа кон позиција

Најсилниот аргумент што произлегува од оваа дисертација е дека просторот не е неутрален медиум. Неговата морфолошка структура активно посредува во производството на заедништво.

Обликовниот тип не е само формален избор, тој е политичка одлука, економска рамка и културен став кон заедничкото. Линеарните, кластерските и композитските формации не се само геометриски конфигурации, туку различни режими на организација на секојдневието.

Критички гледано, современата урбана практика во голем дел ги игнорира овие структурни импликации. Таа се фокусира на парцијални интервенции, визуелни надградби или квантитативни индикатори, додека ја занемарува морфолошката кохезија.

Затоа, ова истражување не треба да се чита како историска ревизија, туку како програмска интервенција во начинот на кој размислуваме за домувањето.

Ако модернистичките ансамбли претставуваат отворена инфраструктура, тогаш прашањето не е дали тие се „успешни“ или

„неуспешни“, туку дали сме способни да ги разбереме и реартикулираме нивните структурни потенцијали без да ги уништиме.

Во таа смисла, дисертацијата зазема јасна позиција - урбаната трансформација мора да биде морфолошки издржана, институционално одговорна и критички свесна за сопствените интервенции.

Во спротивно, градот ќе продолжи да се трансформира, не како интегрирана целина, туку како агрегат од фрагменти, простор без меморија, без хиерархија и без заедничка иднина.

6

НАУЧЕН ПРИДОНЕС И ОГРАНИЧУВАЊА

Сложениот истражувачки процес чиј предмет се станбените ансамбли во градот Скопје и нивната корелација со современите урбанистички практики, има за цел да поттикне рефлексивна за актуелниот статус на станбените ансамбли, предизвикот тие капацитативно и перформативно да одговорат на современите потреби на домувањето, како и да отвори дискусија за можните идни акции и интервенции во нивната морфо-синтаксичка и типоморфолошка структурираност.

На крајот од оваа фаза од истражувачкиот процес во врска со проблематиките на домувањето во градовите, процес кој поставува основа за идни истражувања, може да се издвојат следните истражувачки поместувања:

- Се согледаа структурните елементи на единицата на соседството и се предочија издвоените форми на домување низ еден подолг временски период
- Епистемолошки се изгради поимот „станбени ансамбли“ и се дефинираа неговите карактеристики
- Се понуди концептуална основа и теориски обрасци за јавните неизградени простори во станбените ансамбли од разгледуваните периоди наспроти концептот на споделен пејзаж
- Се согледа капацитативноста на споделениот пејзаж во постојните станбени ансамбли во однос на интеграцијата кон современите концепциски врамувања на човековиот живот, како животоприемчивост.

Дополнително истражувачкиот процес:

- Создаде и направи проверка на релевантен систем и алатки за критичко читање на споделениот пејзаж во рамките на станбените ансамбли
- Предложи и направи проверка на постапка/-и за интеграција на споделениот пејзаж на станбените ансамбли кон подобри урбани форми
- Предложи и направи проверка на критериуми за процесот за надминување на структурите на станбените ансамбли, односно споделениот пејзаж од еден систем/концепт во друг.

Како особен придонес се издвојува следното:

- Предложената тријада - линеарна, кластерска и композитска формација – претставува суштински теоретски придонес преку кој рамката на Фумихико Маки се реартикулира од дескриптивна типологија во оперативен аналитички модел. Наместо да остане на ниво на формална класификација, тријадата воведува нов сет на категории – време, прагови, агенција и модуси на неуспех – со што овозможува систематско читање на станбените ансамбли како динамични и контекстуално условени структури. Клучниот придонес се состои во тоа што урбаната форма се разбира како **процесна, перформативна и социјално продуктивна**, а не како фиксна морфолошка состојба, со што се воспоставува директна врска помеѓу просторната конфигурација и капацитетот за позаедничување.
- Во поширок теоретски и практичен контекст, овој пристап ја репозиционира урбаната морфологија од дисциплина ориентирана кон опис и класификација, во **интегративна и проективна рамка** способна да го информира урбанистичко делување. Придонесот е двоен: (1) аналитички – преку воспоставување на мулти-димензионална матрица за евалуација на станбени средини, која овозможува споредливост и дијагностика; и (2) проективен – преку артикулирање на формации како различни режими на можност, односно како просторни услови што можат да поддржат или ограничат долгорочни процеси на адаптација, колективна употреба и отпорност. Со тоа, тријадата не само што го проширува теоретското наследство на Маки, туку воспоставува применлива основа за рedefинирање на урбанистичката практика како дизајн на **отворени, еволутивни и заеднички употребливи просторни системи**.

Конечно, како научен придонес на оваа дисертација се очекува станбените ансамбли, како есенцијална типологија за домување, да бидат вградени во колективната меморија на градот Скопје преку презентираниот формална и асоцијативна синтакса. (Rossi, 1976).

На крајот од истражувањето може да се споменат и можните слабости на предложениот систем за евалуација. Иако елаборираниот модел воспоставува кохерентна и операционализирана рамка за анализа на станбените ансамбли, теориската тенденција неизбежно отвора и одредени методолошки ограничувања. Пред сè, постои ризик од морфолошки редукционизам. Фокусот врз густината, образецот и искуствените

аспекти на формацијата, иако е продуктивен за структурна анализа, може имплицитно да сугерира дека просторната конфигурација е примарна детерминанта на социјалната интеграција и процесите на позаедничување. Ваквата позиција, доколку не се чита внимателно, може да ги маргинализира економските, институционалните и културните фактори што суштински влијаат врз урбаната динамика. Просторот е посредник, но не и автономен причинител; неговата перформативност секогаш е вградена во поширок социо-политички контекст.

Дополнително, операционализацијата на сложените просторни односи во форма на индекси и сумарен профил, иако неопходна за компаративност, носи внатрешна тензија помеѓу прецизноста и редуцијата. Секој наслоен индекс подразбира избор на параметри и нивно теориско вкоренување. Тоа значи дека аналитичката структура е нормативно предефинирана (во случајот европоцентрична), а не целосно неутрална. Постои можност синтетичките вредности да ги прикријат внатрешните дисбаланси помеѓу поединечните компоненти, како на пример, високата артикулација на образецот со ниската искусвена валентност. Со тоа се отвора прашањето за чувствителноста и робустноста на моделот, особено во услови на различни емпириски контексти.

Искусвените аспекти на формацијата, како клучна иновација на моделот, воедно претставуваат и негов најделикатен сегмент, бидејќи не се темелат на емпириски податоци добиени од корисници, ниту на прашалници или социолошки анкети, туку на морфолошка проценка на просторни карактеристики што се доведуваат во однос со потенцијалното искуство на корисниците. Оценката се изведува врз основа на структурни параметри – видливост, пристапност, просторна артикулација, хиерархија, пермеабилност и степен на просторна кохерентност – односно на индикатори што се претпоставува дека го посредуваат секојдневното користење и перцепција на просторот. Токму во оваа индиректност лежи методолошката чувствителност: искусвената димензија не ја мери фактичката перцепција, туку морфолошкиот предуслов за неа, со што се избегнува варијабилноста на моменталните социјални состојби, но се воведува теориска пресупозиција дека одредени просторни конфигурации продуцираат специфични искусвени ефекти. Оттука, оценката останува аналитичка и потенцијална, а не емпириски верификувана на ниво на реално однесување и перцепција, што бара внимателна интерпретација и отвора простор за идни истражувања, кои би ја тествирале корелацијата меѓу морфолошкиот потенцијал и фактичкото искуство на жителите.

Типолошката диференцијација на линеарна, кластерска и композитска формација, иако аналитички оправдана, исто така може да биде предмет на критика. Реалните урбани структури ретко се појавуваат во „чиста“ типолошка форма; тие се резултат на слоевити процеси, трансформации и хибридизации. Затоа постои ризик од типолошка фиксација, односно од читање на ансамблиите како стабилни категории наместо како динамични морфогенетски процеси. Моделот ја регистрира нивната тековна состојба, но не секогаш целосно ја моделира нивната историска еволуција и трансформативна траекторија.

Ограничување претставува и обемот на примерокот. Иако избраните случаи се репрезентативни за различните обликовни режими, тие се лоцирани во ист урбан и социо-политички контекст. Тоа ја зајакнува внатрешната конзистентност на анализата, но ја ограничува екстерната валидност. Репликативноста на моделот во други градови и културни средини допрва треба да биде емпириски потврдена.

Конечно, постои и прашањето на практичната имплементација. Моделот бара високо ниво на аналитичка писменост и интердисциплинарна координација. Во планерски системи што се темелат на поедноставени нормативни параметри, интеграцијата на сложени морфолошки индикатори може да наиде на институционален отпор или оперативна неизводливост. Оттука, неговата применливост зависи не само од теориската валидност, туку и од подготвеноста на институциите да прифатат релациски, а не исклучиво параметарски модел на регулација.

Сумирано, методологијата не е ослободена од ограничувања, но тие произлегуваат од стремезот да ја синтетизира формата, перцепцијата и употребата во единствен аналитички систем. Доколку се позиционира како структурен слој во поширока мултидимензионална анализа, а не како единствен објаснувач на урбаната реалност, нејзината валидност и применливост остануваат високи. Критичката свесност за овие ограничувања не ја релативизира, туку ја зајакнува научната кредибилност на истражувањето.

7

ПРИМЕНА НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Епистемолошки изградениот поим „станбени ансамбли“ преку дефинираните карактеристики ќе послужи како рамка за идни урбанистички практики од областа на домувањето и на процесите на создавање на урбаните форми преку постапки на повторување, додавање, одземање, бришење, одвојување, комбинирање, врамување и вразмерување. Тој би претставувал основа за воспоставување на континуитет на новите населби со постојното градско ткиво, вградувајќи се во новите планови и суптилно влијаејќи за изградување на животоприемливо урбано тело.

Специфичната комбинација на истражувачки стратегии и применети методи пак, ќе може да послужи како пример за идни слични истражувачки активности, како на преостанатата територија на државата, така и пошироко и особено на урбаните територии на поранешните југословенски републики со оглед на историската политичка и културолошка врска. Притоа, отсуството на систем и специфични алатки за критичко читање на споделениот пејзаж во рамките на станбените ансамбли ќе биде надоместено со понудените постапки во ова истражување при што истите би можеле понатаму да бидат инструментализирани во процес на согледување невидливи врски и постоење на континуум во производството на просторот за домување.

Резултатите од истражувањето воспоставуваат нов оперативен критериум за вреднување на станбените ансамбли: формациската кохезија како предуслов за социјална продуктивност. Наместо густината да се третира како квантитативен инструмент за максимизација на изграденост, моделот ја рedefинира како релациски индикатор што ја мери способноста на просторот да продуцира интеграција, градација и колективна употреба. Со тоа се надминува доминантниот нормативен редуccionизам во планирањето и се воведува систем на индикатори што ја поврзуваат изграденоста со просторната читливост, пристапност и искуствена валентност.

Во практична смисла, тестираната методологија претставува една можна алатка за структурна дијагностика на модернистичките и постсоцијалистичките станбени ткива. Таа овозможува јасно разграничување помеѓу три урбани состојби: (1) морфолошки интегрирани средини со висок капацитет за позаедничување, (2) стабилни, но структурно недовршени ансамбли со латентен потенцијал и (3) згуснати, но дезинтегрирани простори што генерираат просторна фрагментација. Оваа типолошка диференцијација овозможува прецизно насочување на интервенциите, како реставрирачки, реорганизациски или трансформативни.

Во контекстот на урбанистичката политика, резултатите имаат директна импликација врз инструментите на регулација. Моделот покажува дека зголемувањето на коефициентот на искористеност без паралелно зајакнување на образечната структура и искусствената квалитетност води кон структурна ерозија на јавниот простор. Оттука, препораката не е ограничување на густината *per se*, туку нејзина морфолошка дисциплина. Планирањето мора да премине од параметарска контрола кон релативна контрола, од броене квадрати кон мерење на просторни односи.

Примената на резултатите е особено релевантна во процесите на урбана регенерација. Наместо табула *rasa* пристапи или фрагментарни доградби, предложената рамка овозможува селективно јакнење на постојните морфолошки матрици. Таа идентификува кои ансамбли можат да се надградат без губење на структурната логика и кои бараат реорганизација на просторната хиерархија. Со тоа, истражувањето придонесува кон одржлив модел на трансформација што ја зачувува морфогенетската кохерентност на станбените системи.

Во сферата на партиципативното планирање, интеграцијата на искусствените аспекти на формацијата со квантитативните индикатори создаваат мост помеѓу експертската анализа и корисничката перцепција. Просторните искуства, како видливост, достапност, социјална читливост, не остануваат во доменот на субјективната импресија, туку се вградуваат во мерлив систем. Ова ја зголемува транспарентноста на одлучувањето и го легитимира учеството преку јасни морфолошки аргументи.

На пошироко концептуално ниво, истражувањето предлага промена на парадигмата во третманот на модернистичкото наследство. Наместо да се интерпретира како недовршен или нефункционален модел, композитската и кластерската логика се препознаваат како носители на структурен потенцијал, додека линиските интервенции се читаат како критични точки на трансформација. Со тоа се прави не само техничка корекција на урбанистички практики, туку стратегиско преосмислување на односот помеѓу форма, густина и заеднички простор.

Конечната импликација е нормативна: урбаното планирање мора да ја третира морфологијата како активна инфраструктура на социјалната кохезија. Таму каде што структурата е јасна, градирана и пермеабилна, се појавува потенцијал за одржлив *urban commons*. Таму каде што формата се сведува на изолирани волумени и параметарска максимизација, јавниот простор се распаѓа во нефункционални празнини. Ова истражување обезбедува аналитички механизам за препознавање на таа разлика и за нејзино систематско управување.

8

БИБЛИОГРАФИЈА

Како заклучок на погоре изложениот истражувачки процес е наведена листа на трудови кои детално ги разработуваат препознаените предизвици.

/СТАНБЕН АНСАМБЛ/

Anderson, S. (1986). *On Streets. Streets as Elements of Urban Structure*. The MIT Press.

Aurelli, P.V. (2013). *The city as a project*, Rubi Press.

Avermaete, T., Van den Heuvel, D., Swenarton, M. ed. (2014). *Architecture and the Welfare State*. Routledge.

Bakema, J.B. (1957). *Architecture by Planning/Planning by Architecture*. Architecture Year Book, n.8, London, pp.23-42.

Berghauer Pont, M., Haupt, P. (2021). *Spacematrix. Space, Density and Urban Form*. Netherlands Architecture Institute (NAi Uitgevers/Publishers).

Blagojević, L., Cigic, P. (2017). *The Problem of the House in 1960s Belgrade: Mediating the Individual and the Collective*. A & U ARCHITEKTÚRA & URBANIZMUS, ČASOPIS PRE TEÓRIU ARCHITEKTÚRY A URBANIZMU, Ročník Volume LI, Číslo Number 1 – 2 / 2017.

Cattaneo, E. ed. (2013). *Loaded void. City theory since 1956*. Maggioli S.p.A.

De Vos, E., Geerinckx, C., Smeragliuolo Perrotta, L. (2023). *European Middle-Class Mass Housing Lexicon*. COST Action "European Middle-Class Mass Housing" CA18137.

Domschky, A., Kurath, S., Muhlebach, S., Primas, U. (2022). *Densification of Urban Landscapes. Post-War Housing Developments Between Preservation and Renewal*. Triest Verlag for Architektur, D&T, Zurich.

Engle, B. ed. (2019). *Mass Housing in Socialist City. Heritage, Values and Perspectives*. DOM Publishers, Berlin.

Glendinning, M. (2021). *Mass Housing: Modern Architecture and State Power- A global History*. Bloomsbury visual arts.

Hilberseimer, L. (1944). *The New City. Principles of Planning*. Paul Theobald, Chicago.

Hilberseimer, L. (2012). *Metropolis-Architecture and Selected Essays*. Columbia Books on Architecture and the City.

Le Corbusier. (1973). *The Athens Charter*. Grossman. New York.

Le Corbusier. (1929). *The City of Tomorrow and IT's Planning*. The architectural Press, London.

Moravanszky, A. (2017). *Re-humanizing Architecture, New form of community, 1950- 1970*. Basel: Birkhauser.

- Mumford, L. (1922). *The Story of Utopias*. Boni and Liveright Publishers.
- Mumford, E. (2000). *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928–1960*. MIT Press.
- Pottgiesser, U., Quist, W. ed. (2022). *Middle-Class Mass Housing*. Docomomo Journal 68, Docomomo Journal.
- Rodrigues, L.I., Shach-Pinsly, D., Tsiambaos, K., Korobar, V. P. (2023). *European Middle-Class Mass Housing: Past and Present of the Modern Community*. COST Action "European Middle-Class Mass Housing" CA18137.
- Rowe, C., Koetter, F. (1978). *Collage City*. The MIT press.
- Rowe, C., Koetter, F. (1980). *The Crisis of the Object: The Predicament of Texture*. The MIT Press.
- Scotti, F. (2013). *Lafayette park, Detroit. La forma dell'insediamento, The form of the settlement*. Edizioni Libraccio, Como, 2010.
- Smithson, A. ed. (1963). *Team 10 Primer 1953-62*. The Mit Press.
- Smithson, A., Smithson, P. (1957). *Cluster City. A New Shape for The Community*. Architectural Review, November 1957, pp.333-336.
- Smithson, A., Smithson, P. (1969). *The Fragmentary Utopia "We need to reverse our priorities"*. Architecture Formes Functions 15, Lausanne.
- Strappa, G. (2013). *Edilizia di base e tessuti*. www.giuseppestrippa.it.
- Turkington, R. van Kempen, R. & Wassenbern, F. (2004). *High-rise Housing in Europe*. Delft: Delft University Press.
- Urban, F. (2011). *Tower and Slab. Histories of Global Mass Housing*. Routledge.
- Vieths, S. (2012). *Forme composite*. Maggioli S.p.A.
- Woods, S. (1960). *STEM*. Architectural Design, n.5, p.181.

/СТАНБЕНА ЕДИНИЦА/

- Aymonino, C. (1974). *Il significato della citta*. Laterza, Bari.
- Banerjee, T., & Baer, W. C. (1984). *Beyond the Neighborhood Unit: Residential Environments and Public Policy*. Springer.
- Banerjee, T., Loukaitou-Sideris, A. ed. (2019). *The New Companion to Urban Design*, Routledge.
- Blau, E. (1999). *The Architecture of the Red Vienna 1919-1934*. MIT.
- Benevolo, L. (1971, 1963). *The Origins of Modern Town Planning*. MLT. Press, Cambridge.
- Bentham, J.S. (1791, 1787). *Panopticon; or The Inspection House*. T. Payne, London.

- Brody, J.S. (2009). *Constructing Professional Knowledge: The Neighborhood Unit Concept in The Community Builders Handbook*. Dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Choay, F. (1969). *The Modern City: Planning in the 19th Century*. trans. M. Hugo and G.R. Collins, George Brazillier, New York.
- Coleman, N. (2005). *Utopias and architecture*. Taylor & Francis.
- Decaix, P., Redeker, C. (2008). *Otto Neurath. Isotopia*. <http://txt.architecturaltheory.eu/?p=1445&lang=en>.
- Dostoğlu, N.T. (1986). *Architectural Deterministic Thinking in the Development of Urban Utopias, 1848-1947*. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Dragos Dascalu, S., Ionescu, S. and Balan, T. (2013). 'The Phalanstery Paradigm. Paradoxes of Architectural Determinism'. Athens: Atiner's Conference Paper Series, No: ARC2013-0732.
- Gallion, A.B., Eisner, S. (1963). *The Urban Pattern: City Planning and Design*. Van Nostrand.
- Gropius, W. (1974). *Scope of total architecture*. Collier Books.
- Gropius, W. (1945). *Rebuilding Our Communities*. Wisconsin Cuneo Press.
- Hall, P. (2014). *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design Since 1880*. 4th Edition, Wiley-Blackwell.
- Howard, E. (1965). *Garden Cities of To-Morrow*. MIT Press.
- Johnson, D. L. (2002). 'Origin of the Neighbourhood Unit'. *Planning Perspectives*, 17(3), 227-245.
- Lynch, K. (1981). *A Theory of Good City Form*. MIT Press (MA).
- Marullo, F. (2010). *Mary McLeod – Architecture and Revolution: Le Corbusier, Politics and Architecture 1930–1942*. <https://thecityasaproject.org/2010/10/mary-mcleod-architecture-and-revolution-le-corbusier-politics-and-architecture-1930%E2%80%931942/>
- McLeod, M. (1983). 'Architecture Or Revolution: Taylorism, Technocracy, and Social Change'. *Art Journal*, Vol.43, No. 2, Revising Modernist History: The Architecture of the 1920s and the 1930s (Summer, 1983), pp. 132– 147.
- Monestiroli, A. (2000). *Themi urbani*. Laterza, Bari.
- Neurath, O. (1939). *Modern Man In The Making*, Knopf Verlag.
- Perry, A.C. (1929). *Housing for the machine age*. Russel Sage Foundation, New York.
- Picon, A. (2013). 'Learning From Utopia'. *Journal of Architectural Education*, 67:1, 17-23.

Reiner, A. (1963). *The Place of the Ideal Community in Urban Planning*. University of Pennsylvania Press.

Rowe, C., Koetter, F. (1978). *Collage City*. M.I.T. Press, Cambridge.

Silva, E., Healey, P., Harris, N., Broeck, P.V.D. (2014). *The Routledge Handbook of Planning and Research Methods*. Routledge, NY.

Sudaş, I. (2011). *An Inquiry on Bourgeois Conception of Social Housing Program for Working-Class: Karl Marx Hof in Vienna*. Master Thesis.

Wang, C., (1965). *An Evaluation of Perry's Neighbourhood Unit Concept: A Case Study in the Renfrew Heights Area of Vancouver*. B.C.. Dissertation. University of British Columbia.

/СПОДЕЛЕН ПРОСТОР И ЖИВОТОПРИЕМЧИВОСТ/

ARCH+ (2018). *The property Issue. Ground control and the Commons*. Journal for Architecture and Urbanism. ARCH+ Verlag GmbH.

ARCH+ (2018). *An Atlas of Commoning*. Journal for Architecture and Urbanism. ARCH+ Verlag GmbH.

Ahmed, O.N., El-Halafawy, A.M., Amin, A.M. (2019). „A Critical Review of Urban Livability”, in *European Journal of Sustainable Development*, 8, 1, 165-182.

Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. University of Chicago Press.

Avermaete, T. (2021). *Constructing the Commons, Towards Another Architectural Theory of the City?*. Routledge.

Boyer, M. (1994). *The City of Collective Memory*. Cambridge, MA: MIT Press.

Çalışkan, O., Şevik, E. (2022). *Urban Form and Liveability: Towards a Socio-Morphological Perspective*, in *Built Environment* 48 (3), 301-316.

Carmona, M. (2010). *Contemporary Public Space: Critique and Classification, Part One: Critique*. Journal of Urban Design, Vol. 15, 123-148.

Carmona, M. (2010). *Contemporary Public Space, Part Two: Classification*. Journal of Urban Design, Vol. 15, 157-173.

e-flux Journal (2010). „On the Commons: A Public Interview with Massimo De Angelis and Stavros Stavrides”, (<https://www.e-flux.com/journal/17/67351/on-the-commons-a-public-interview-with-massimo-de-angelis-and-stavros-stavrides/>) пристапено на 15.04.2023.

Esteva, G. (2014). 'Commoning in the New Society'. *Community Development Journal*, 49 (S1), i144-i159.

Foucault, M. (1984). *Of Other Spaces, Heterotopias*. *Architecture, Mouvement, Continuité*, бр. 5: стр.46-49.

- Harvey, D. (2012). *The Creation of the Urban Commons. Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. Verso Books, London.
- Hall, P. (2015). *The City of Theory. The City Reader*. 1th Edition, Routledge.
- Illich, I. (2021). *Tools for Conviviality*. Marion Boyars, London.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Wiley-Blackwell.
- Lefebvre, H. (1992). *The Urban Revolution*. University of Minnesota Press.
- Markell, P. (2020). 'Political Tectonics'. OASE 106, 41-52.
- Mumford, L. (1938). *The Culture of Cities*. Harcourt, Brace.
- Muschamp, H. (2001). *File Under Architecture*. MIT Press, New York.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pacione, M. (1990). *Urban Liveability: A Review*, in Urban Geography 11(1), pp. 1-30.
- Perez-Gomez, A. (2016). Attunement: Architectural Meaning after the Crisis of Modern Science. Maggioli S.p.A.
- Sennett, R. (1977). *The Fall of Public Man*. Alfred A. Knopf, New York.
- Sennett, R. (1990). *The Conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*. New York: Alfred Knopf.
- Stavrides, S. (2016). *Common Space, The City as Commons*. Zed Books, London.
- Stavrides, S. (2015). 'Common Space as Threshold Space: Urban Commoning in Struggles to Re-appropriate Public Space'. Footprint 16, Delft Architecture Theory Journal Volume 9, Number 1, 9-19.
- Stavrides, S. (2019). *Common Spaces of Urban Emancipation*. Manchester University Press, Manchester.
- Soja, E., Hooper, B. (1993). *The Spaces that Difference Makes: Some notes on the Geographical Margins of the New Cultural Politics*. In: Keith, Michael, and Pile, Steve (eds.). Place and the politics of identity (pp. 183-205). London; New York: Routledge.
- The Commoner (2022). 'Reinventing Community through Commoning'. by Stavros Stavrides
(<https://thecommoner.org/reinventing-community-through-commoning/>)
пристапено на 20.06.2023.
- Tzoulas et al., (2007). 'Promoting Ecosystem and Human Health in Urban Areas Using Green Infrastructure: A Literature Review'. Landscape and Urban Planning 81 (3):167-178.

Waldheim, C., (2010). 'Notes Toward a History of Agrarian Urbanism Places'. Places Journal, November 2010. (<https://placesjournal.org/article/history-of-agrarian-urbanism/>) пристапено на 20.06.2023.

Weilacher, U. (2006). *Ten Theses on Landscape Architecture: A Trend-setting Manifesto by Dieter Kienast*. Conference: 59th Annual Meeting der Society of Architectural Historians, Savannah, Georgia, USA.

Wright, F., L., (1932). *The Disappearing City*. William Farquhar Payson, New York.

Vidler, A. (1998). *The third Typology: Oppositions Reader*. Cambridge: Mass, MIT Press.

/ИЗВОРИ ВО КОИ ДИРЕКНО СЕ РЕФЕРЕНЦИРА АРХИТЕКТУРАТА И УРБАНИЗМОТ ВО СКОПЈЕ, ОДНОСНО ЈУГОСЛАВИЈА/

Арсовски, Т., Ташковска-Арсова. Н. (1988). *Старо Скопје. Прилози за урбаната историја на Скопје од XIX и почетокот на XX век*. Книга II. Градски комитет за урбанизам и заштита на човековата околина, Скопје.

Арсовски, Т. (1989). *Скопје урбанизам и архитектура*. Книга II. Градски комитет за урбанизам и заштита на човековата околина, Скопје.

Арсовски, Т. (1989). *Скопје урбанизам и архитектура*. Книга III. Градски комитет за урбанизам и заштита на човековата околина, Скопје.

Бакалчев, М. (2004). *Домување како урбан фрагмент*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Блажевска, З. (1999). *Структурален концепт на домување во современи услови*. Магистерски труд. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Ивановска Дескова, А. (2015). *Архитектура од периодот на постземјотресната обнова на Скопје- Вредности и состојба во рамки на современиот контекст*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Ивановски, Ј. (2013). *Постсоцијалистичката транзиција на примерот на Скопје – новите урбани прототипови и новиот пејзаж на домот*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Пенчиќ, Д. (2005). *Урбаната форма според критериумите и параметрите на одржлив развој со оценка на можностите за одржлив развој на Скопје*. Магистерски труд. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Пенчиќ, Д. (2011). *Влијанието на урбанистичките планови врз дисконтинуираната просторна транзиција на градот Скопје во дваесеттиот век*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Поповски, Ј. (1968). *Скопје-вчера, денес, утре*. НИП Нова Македонија, Скопје.

Сиљаноска, Ј. (2001). *Планерските аспекти на обликувањето на градскиот простор*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Хаџи Пецова., Ц. (1991). *Планирање на јавното зеленило и градините во станбените заедници. Докторска дисертација.* Земјоделски факултет Скопје, УКИМ.

Bakalčev, M. (1991). *Načela formiranja stambenih celina na primeru Skopja.* Magistarski rad, Arhitektonski fakultet Beograd.

Bjelikov.V, (1983). *Nacin stanovanja u gradu.* Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Blagojević, L. (2007). *Novi Beograd - Osporeni modernizam.* Zavod za udžbenike.

Burton, R. P., Dyckman, J. W., Fisher, J. C. (1966). *Toward a system of social planning in Yugoslavia' in: Papers of XVIII. Congress of Regional Science Association, Vienna 1966,* Regional Science Association, Vienna, 75-86.

Dobrović, N. (1955). *Urbanizam-arhitektura-društvena volja. Referati iv savetovanja urbanista jugoslavije 26-30 maja 1955 god. Sarajevo ilidža,* Urbanistički zavod grada Sarajeva, 1-17.

Doxiadis, C. A. (1963). *Architecture in Transition.* Hutchinson and Co.

Doxiadis, C.A., (1968). *Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements.* Oxford University Press.

Frković, M. (1966). *The System of Social Planning in Yugoslavia,* Federal Institute of Economic Planning, Beograd. Doxiadis, C. A. (1963). *Architecture in Transition.* Hutchinson and Co.

Galič, R. (1968). *Skopje: urbanistički plan.* NIP Nova Makedonija, Skopje.

Galič, R. (1980). *Urbano zoniranje.* Makedonska knjiga, Skopje.

Hamilton, I. (1979). *Socialist City_ Spatial Structure and Urban Policy.* John Wiley & Sons Ltd.

Hrdalo, I., Pereković, P., Reljić, D., T. (2021). *'Historical Development of Urban Green Infrastructure and Possibilities of its Implementation in the Republic of Croatia',* Prostor 56-71, 29 [2021], University of Zagreb, Faculty of Architecture.

Jakšić, I. (1982). *Stanbena politika I stanbene potrebe.* NIRO "Radničke novine", 139-144.

Klemenčić, T. (1956). *'Izgradba stanova kao ekonomsko pitanje'.* V Savetovanje urbanista jugoslavije u portorožu 28.-30. maja 1956. UI Zagreb, 1-15.

Kojović, M. (1975), *'Stanovanje u procesu integralnog planiranja gradova I naselja'.* Riječki urbanistički bilten br.9. Zavod za urbanizam I komunalne poslove Rijeka, 32-34.

Kojović, M. (1975). *Stanovanje u urbanističkom planiranju.* JIUS Beograd.

Korica, N. (1956). *'Zemljišni elementi stambene izgradnje'.* V. Savetovanje urbanista jugoslavije u portorožu 28.-30. maja 1956. UI Zagreb, 49-56.

Korobar, V. P. (2007). *En érodant l'espace public. L'espace public à une époque de transition : le cas de Skopje*. Études balkaniques, L'espace public dans le Sud-Est européen.

Korobar, V. P. (2017). 'The Encounter at the margins of City and Society: the Case of the Aerodrom housing area in Skopje'. *Marginalia, Limits within the urban realm*, no.5 p. 47-60. (https://mcmh.eu/wp-content/uploads/2020/12/vlatko_p_korobar.pdf) пристапено на 5.5.2021.

Kukoč, V., Borota, J. (2021). *Zbornik manifestacije : 50 godina Splita 3 : ulice, kvartovi, stanovnici*. Založništvo in izdelava - Split : Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu.

Kulić, V., Parker, T., Penick, M. (2014). *Sanctioning Modernism Architecture and The Making of Postwar identities*. University of Texas Press.

Le Normand, B. (2014). *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*. University of Pittsburgh Press.

LUZ (2022) *LUZ60. 60 let Ljubljanskega urbanističnega zavoda*. LUZ, Ljubljana, Slovenia.

Siljanoska, J. (2017-2018). *UN Habitat project: Skopje Public Space Profile, Public Spaces in-depth analyses, Enhanced Right to City for All*. UN Habitat.

Korobar, V. P., Siljanoska, J. (2023). *Housing Development 11 Oktomvri. MAPPING EU-MCMH DATABASE*. CA18137 | MCMH's transnational network in Europe.

Korobar, V. P., Siljanoska, J. (2023). *Housing Development Skopje Sever-Chair. MAPPING EU-MCMH DATABASE*. CA18137 | MCMH's transnational network in Europe.

Siljanoska, J., Korobar, V. P. (2023). 'Partizanska' Residential Slabs and Towers. *MAPPING EU-MCMH DATABASE*. CA18137 | MCMH's transnational network in Europe.

Siljanoska, J., Korobar, V. P. (2023). *City Wall. MAPPING EU-MCMH DATABASE*. CA18137 | MCMH's transnational network in Europe.

Korobar, V. P., Siljanoska, J. (2023). *Housing Development Aerodrom. MAPPING EU-MCMH DATABASE*. CA18137 | MCMH's transnational network in Europe.

Siljanoska, J., Korobar, V. P. (2019). *MASS HOUSING AREAS from SKOPJE (NMK)*. CA18137 | MCMH's transnational network in Europe.

Skansi, L. (2018). *Streets and neighbourhoods*. Ljubljana: The Architecture museum of Ljubljana.

Tolič, I. (2009). *Skopje 1963-1966: politica, città e memoria in (ri)costruzione*. Dottorato di ricerca d'eccellenza in Storia dell'architettura e della città, Scienze delle arti, Restauro, Università Ca' Foscari Venezia.

Tomac, Z. (1976). *Razvoj i osnovne karakteristike primarnih lokalnih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji*.

UN (1970). *Skopje Resurgent: The story of a United Nations Special Fund Town Planning Project*. UN.

Vasiljević, B. (1955). *Prilog istraživanju stanbenog kompleksa. Referati iv savetovanja urbanista jugoslavije 26-30 maja 1955 god. Sarajevo ilidža*, Urbanistički zavod grada Sarajeva, 1-12.

Wenzler, F. (1956). *‘Javne funkcije i slobodne površine u jedinici stanbenog susjedstva’*. V. Savetovanje urbanista jugoslavije u portorožu 28.-30. Maja 1956. UI Zagreb, 1-10.

Žegarac, B. (1989). *Tehnika građenja i evolucija zamisli o organizaciji stanovanja u gradu*. Arhitektonski fakultet Univerziteta, Beograd.

/ПЛАНОВИ/

Михајловиќ, Ј. (1929). „Регулациони план Скопља“. Скопски гласник. Бр.28,30,31,32. НУБ „Св.Климент Охридски“, Скопје.

ГРПС (1949). *Генерален регулациски план за Скопје 1948*. Инг.арх. Лудек Кубеш. Влада на НРМ, Скопје.

ГУП (1949). *Генерален урбанистички план на Скопје. Текстуален дел*. Инг.арх. Лудек Кубеш. Влада на НРМ, Скопје.

Ревизија на ГРП 1962/63 (1963). Завод за урбанизам и архитектура-Скопје, Скопје.

ОУП (1981). „*Основен урбанистички план на град Скопје*“.

ОУП (1964). *Скопје планови-реализација. Книга 1*. Завод за урбанизам и архитектура-Скопје, Скопје.

ОУП (1964). *Скопје урбанистичка студија. Книга 2*. Завод за урбанизам и архитектура-Скопје, Скопје.

ОУП (1964). *Скопје. Просторен план. Том II. Насоки и пресметки за потребите – планови и програма. Книга 3. Документ ЗУА.СК-3, ДОКС- Југ.А1.14.8.64. Приготвено за Обединетите Нации и за Градското собрание-Скопје*. Завод за урбанизам и архитектура на град Скопје, Друштво Доксијадис-консултанти за развoтoк и екистика, Скопје.

ОУП (1964). *Скопје урбанистичка студија. Рецензии, препораки и заклучоци. Книга 4*. Завод за урбанизам и архитектура-Скопје, Скопје.

ОУП (1964). *Скопје просторен концепт. Книга 5*. Завод за урбанизам и архитектура-Скопје, Скопје.

ОУП (1964). *Скопје. Преглед на изградените површини. Книга 6. Документ ЗУА.СК-10, ДОКС- Југ.А2.30.4.65. Приготвено за Обединетите Нации и за Градското собрание-Скопје*. Завод за урбанизам и архитектура на град Скопје, Друштво Доксијадис-консултанти за развoтoк и екистика, Скопје.

ОУП (1964). *Извештај од социјалниот преглед. Книга 7. Извештај припремен за Обединетите Нации како извршна агенција за специјалниот фонд на Обединетите Нации.* Полсервис-консултанти инженери, Завод за урбанизам и архитектура-Скопје / СФРЈ, Скопје.

ОУП (1964). *Резиме на извештајот за основниот урбанистички план. Книга 8.* Завод за урбанизам и архитектура-Скопје, Скопје.

ОУП (1964). *Извештај од сообраќајното решение. Книга 9. Извештај припремен за Обединетите Нации како извршна агенција за специјалниот фонд на Обединетите Нации.* Друштво Доксијадис-консултанти за развој и екистика, Вилбур Смит-Инженери консултанти, Завод за урбанизам и архитектура-Скопје / СФРЈ, Скопје.

ОУП (1964). *Становање. Книга 13. Извештај припремен за Обединетите Нации како извршна агенција за специјалниот фонд на Обединетите Нации.* Друштво Доксијадис-консултанти за развој и екистика, Завод за урбанизам и архитектура-Скопје / СФРЈ, Скопје.

ОУП (1964). *Основен урбанистички план. Книга 15. Извештај припремен за Обединетите Нации како извршна агенција за специјалниот фонд на Обединетите Нации.* Полсервис-консултанти инженери, Завод за урбанизам и архитектура-Скопје / СФРЈ, Скопје.

Ревизија на ГРП 1962/63 (1963). Завод за урбанизам и архитектура-Скопје, Скопје.

ОП (1985). *Основен план на град Скопје. Изменување и дополнување. Книга 7.* Собрание на град Скопје. Завод за урбанизам и архитектура „Скопје“, Скопје.

MP (1965). *Skopje Urban Plan S.F.R.Y. - Report on Housing. Report Prepared for the United Nations as Executing Agency for the United Nations Special Fund. Volume 3.* Doxiadis Associates – Consultants on Development and Ekistics, Institute of Town Planning and Architecture Skopje/S.F.R.Y.

MP (1965). *Skopje Urban Plan S.F.R.Y. - Report on Transportation. Report Prepared for the United Nations as Executing Agency for the United Nations Special Fund. Volume 4.* Doxiadis Associates – Consultants on Development and Ekistics, Wilbur Smith and Associates – Consulting Engineers, Institute of Town Planning and Architecture Skopje/S.F.R.Y.

MP (1965). *Skopje Urban Plan S.F.R.Y. - Report on Masterplan. Report Prepared for the United Nations as Executing Agency for the United Nations Special Fund. Volume 5.* Polservice – Consulting Engineers, Institute of Town Planning and Architecture Skopje/S.F.R.Y.

ЗСКС (1968). *Партизанска – Скопје. Станбени блокови и кули.* Завод за станбено и комунално стопанисување, Скопје.

ЗСКС (1968). *11 Октомври и Кисела Вода. Станбени блокови и кули.* Завод за станбено и комунално стопанисување, Скопје.

ЗСКС (1968). *Скопје Север – Чаир. Свеска 1. Станбени блокови и кули.* Завод за станбено и комунално стопанисување, Скопје.

ЗСКС (1968). *Скопје Север – Чаир. Свеска 2. Станбени блокови и кули.* Завод за станбено и комунално стопанисување, Скопје.

ЗСКС (1968). *Тафталице, Карпош 2 и 4. Станбени блокови и кули.* Завод за станбено и комунално стопанисување, Скопје.

ЗСКС (1968). *Скопје Центар – Градски сид. Станбени блокови и кули.* Завод за станбено и комунално стопанисување, Скопје.

ЗСКС (1968). *Партизанска – Скопје. Станбени блокови и кули.* Завод за станбено и комунално стопанисување, Скопје.

ЗУСКТ (1970). Капиштец. Урбанистичка единица 22. Урбанистички план. Завод за урбанизам и станбено комунална техника на СРМ, Скопје.

СИЗСС (1977). *Станбен реон Аеродром. Месна заедница А1 и А2. Рецензија на идејни-архитектонски проекти.* СИЗ за становање – Скопје, Скопје.

Здружена СИЗ за становањето на град Скопје – стручна служба (1986) Билтен за состојбата на станбената изградба, а во врска со реализацијата на среднорочната програма и на програмата за 1986 година. СИЗ, Скопје.

JUGINUS (1974). *AS+2000 Urbanisticko rešenje Naselje Aerodrom, Skopje.* JUGINUS, Beograd.

/АРХИВСКИ ДОКУМЕНТИ/

Граѓата на долунаведените фондови се состои од:

- Седничен материјал (информации, податоци, програма за работа, календари итн.)
- Документи кои произлегуваат од работата на општинските собранија, односно народни одбори (информации, податоци, технички документи, одлуки, договори, прописи, планови и ним придружни документи итн.)
- Архивски материјал (прописи, планови и ним придружни документи итн.)

Селектираниот материјал од наведените фондови се однесува на истражуваниот предмет и избраните студии на случај.

Државен архив на Република Македонија, Одделение Скопје.

ГРАДСКО ПОГЛАВАРСТВО, ТЕХНИЧКО ОДЕЛЕНИЕ, Фонд бр.1 (1918-19641)

СОБРАНИЕ НА ОПШТИНА ИДАДИЈА, НАРОДЕН ОДБОР НА О.ИДАДИЈА, Фонд бр.18 (1955-1968)

СОБРАНИЕ НА ОПШТИНА КАЛЕ, НАРОДЕН ОДБОР НА О.КАЛЕ, Фонд.19 (1955-1968)

СОБРАНИЕ НА ОПШТИНА КИСЕЛА ВОДА, НАРОДЕН ОДБОР НА О.КИСЕЛА ВОДА,
Фонд бр.20 (1955-1968)

СОБРАНИЕ НА ОПШТИНА СААТ КУЛА, НАРОДЕН ОДБОР НА О.СААТ КУЛА, Фонд
бр.21
(1955-1965)

КОМИСИЈА ЗА РЕВИДИРАЊЕ НА ГЛАВНИ ПРОЕКТИ ПРИ НАРОДЕН ОДБОР НА ГРАД
СКОПЈЕ И НАРОДЕН ОДБОР НА СКОПСКА ОКОЛИЈА, Фонд
бр.76
(1945-1963)

ФОНД ЗА ПОМАГАЊЕ ОБНОВАТА ВО СКОПЈЕ, Фонд бр.79
(1963-1967)

СОБРАНИЕ НА ГРАД СКОПЈЕ, КОМУНАЛНО ОДДЕЛЕНИЕ
(1969-1972)

СОБРАНИЕ НА ГРАД СКОПЈЕ, ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА ЗА ОБНОВА И ИЗГРАДБА НА
СКОПЈЕ (1969-1981)

НАРОДЕН ОДБОР НА О.ЃОРЧЕ ПЕТРОВ, Фонд бр.714
(1955-1963)

9

РЕФЕРЕНЦИ

Арсовски, Т., Ташковска-Арсова, Н. (1988). *Прилози за урбаната историја на Скопје од XIX и почетокот на XX век*, Книга II. Градски комитет за урбанизам и заштита на човековата околина – Скопје, Скопје.

Арсовски, Т. (?). Скопје, урбан развиток. Собрание на град Скопје, Скопје.

Блажевска, З. (1999). *Структурален концепт на домување во современи услови*. Магистерски труд. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Влчевски, Р. и други (1983). *Месна заедница А1 и А2*. БИМАС 2. Сојуз на друштвата на архитектите, Скопје.

Влчевски, Р., Мукаетова., Л. (1989). *Реонски Центар „Аеродром“*. БИМАС 89. Сојуз на друштвата на архитектите, Скопје.

Грчев, К. (2003). *Архитектонските стилови во македонската архитектура од крајот на 19 век и периодот меѓу двете светски војни*. Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопје.

Грчев, М. (2025). Аспекти на политиките во станбената изградба од периодот на СФРЈ. Интервју.

Ивановски, Ј. (2013). *Постсоцијалистичката транзиција на примерот на Скопје – новите урбани прототипови и новиот пејзаж на домот*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Илиевски, Б. М. (1985). *Скопје*. Македонска книга, НИП Нова Македонија.

Колев, Б. (1985). *Основен план за Скопје*. ЗУАС, Скопје.

Кубеш, Л. (1964). *Старата македонска куќа, вредности на културната традиција. Старата градска архитектура и урбанизација на градовите*. Печатница Гоце Делчев, Скопје.

Пенчиќ, Д. (2011). *Влијанието на урбанистичките планови врз дисконтинуираната просторна транзиција на градот Скопје во дваесеттиот век*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Попов, Б. (1975). Скопје, град на солидарноста. Фонд за обнова и изградба на Скопје. Скопје.

Поповски, Ј. (1968). *Скопје-вчера, денес, утре*. НИП Нова Македонија, Скопје.

Поповски, Ј. Ур. (1963). *Скопје, Скопје, 1963*. Agencija za fotodokumentaciju, Zagreb

Поповски, Ж. Ур. (1983). *А: Списание за култура на просторот, 1/83*. Сојуз на друштва на архитекти. Скопје

Сиљаноска, Ј. (2001). *Планерските аспекти на обликувањето на градскиот простор*. Докторска дисертација. Архитектонски факултет Скопје, УКИМ.

Сиљаноска, Ј. (2026). Аспекти на политиките во станбената изградба од периодот на СФРЈ. Интервју.

Смилевски, А. и други (1983). *Станбена единка на соседство „А1-3“*. Населба Аеродром – Скопје. БИМАС 2. Сојуз на друштвата на архитектите, Скопје.

Томовски, С. (1960). *Македонска народна архитектура*. Технички факултет – Скопје, Институт за народна архитектура. Универзитетска печатница, Скопје.

Чипан, Б. (1964). *Старата македонска куќа, вредности на културната традиција. Старата градска архитектура и урбанизација на градовите*. Печатница Гоце Делчев, Скопје.

Ahmed, O.N., El-Halafawy, A.M., Amin, A.M. (2019). „A Critical Review of Urban Livability“, in *European Journal of Sustainable Development*, 8, 1, 165-182.

Avermaete, T., Bollerey, F., Scarpa, L., Schneider, T. (2015). *The Growing house: Das wachsende Haus*. Spector Books, Leipzig.

Avermaete, T. (2021). *Constructing the Commons, Towards Another Architectural Theory of the City?*. Routledge.

Aymonino, C. (1974). *Il significato della citta*. Laterza, Bari.

Bajić-Brković Milica V. (2002) *City planning in Yugoslavia in the 20th century: The case study of Belgrade*. Journal volume & issue. Vol. 2002, no. 9. pp. 19 – 31.

Bakić, R. (1988). *Prostorno planiranje [Spatial Planning]*. Nikšić, Univerzitetska riječ.

Bauwens, M et al. (2019). *Peer to Peer: The Commons Manifesto*. University of Westminster Press, London.

Bjelikov, V. (1983). *Način stanovanja u gradu, Urbano programiranje*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Blijstra, R. (1965). *Rotterdam, stad in beweging*. De Arbeiderspers, Amsterdam.

Brenner, N. ed. (2014). *Implosions/explosions: Towards a study of planetary urbanization*. Jovis Verlag.

Brody, J.S. (2009). *Constructing Professional Knowledge: The Neighborhood Unit Concept in The Community Builders Handbook*. Dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign.

Çalışkan, O., Şevik, E. (2022). *Urban Form and Liveability: Towards a Socio-Morphological Perspective*, in *Built Environment* 48 (3), 301-316.

Carmona, M. (2010). *Contemporary public space: Critique and classification, Part One: Critique*. *Journal of Urban Design*, Vol. 15. 123–148.

Carmona, M., Tiesdell, S., Heath, T., & Oc, T. (2010). *Public places - urban spaces: The dimensions of urban design*. Routledge.

Carmona, M. (2014). The Place-shaping Continuum: A Theory of Urban Design Process. *Journal of Urban Design*, 19(1), 2–36.

Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2017). *Designing and conducting mixed methods research* (3rd ed.). Sage Publications.

Dabović, T., Nedović-Budić, Z. and Đorđević, D. (2019). Pursuit of integration in the former Yugoslavia's planning. *Planning Perspectives*, 34(2), pp. 215-241.

Dawson, A. H., 1987. *Planning in Eastern Europe*. New York, St. Martin's Press.

De Angelis, M. (2010). *The Production of Commons and the "Explosion" of the Middle Class*, in *Antipode* Volume42, Issue4, Pages 954-977.

- Dufaux, F., Fourcaut, A. (2004). *Le monde des grands ensembles*. Creaphis.
- Dobrović, N., 1946. *Konture budućeg Beograda* [Contours of the future Belgrade]. *Tehničke novine* 6.
- Dragutinović, Anica & Quist, Wido & Pottgiesser, Uta. (2023). *Spatiality of the urban commons: Typo-morphology of the open common spaces in New Belgrade mass housing blocks*. *Frontiers of Architectural Research*. 12. 444-457. 10.1016/j.foar.2022.11.004.).
- Duda, I. (2023). *Socijalizam na kućnom pragu. Mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji*. Zagreb, Pula: Srednja Europa.
- Eizenberg, E., Sasson, O., & Shilon, M. (2019). *Urban Morphology and Qualitative Topology: Open Green Spaces in High-Rise Residential Developments*. *Urban Planning*, 4(4).
- Feinberg, A., Ghorbani, A., & Herder, P. (2021). Diversity and Challenges of the Urban Commons: A comprehensive review. *International Journal of the Commons*, 15(1), 1–20.
- Fehmiu, B, Tanurđić, S., Bogosavljević, D. (1968). *Smernice urbanističkog opremanja gradova i naselja*, Savezni Zavod za urbanizam i komunalna stambena pitanja: Beograd.
- Fleischmann, M., Feliciotti, A., Romice, O., & Porta, S. (2021). *Methodological Foundation of a Numerical Taxonomy of Urban Form*. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 49(4), 1283-1299.
- Frampton, K. (1979). *The status of man and the status of his objects : a reading of The human condition*, in Hannah Arendt: the recovery of the public world. New York : St. Martin's Press, pp. 101-130.
- Maki, F. (1964/2004). *Investigations in collective form*. St. Louis: School of Architecture, Washington University.
- Galić, R. (1968). Скопје. *Урбанистичка студија*. Завод за урбанизам и архитектура-Скопје, Скопје.
- Gandelsonas, M. (1998). *From Structure to Subject: The Formation of an Architectural Language*. (1979) In *Oppositions Reader: Selected Readings from a Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1973–984*, edited by K. Michael Hays, 200–223. New York: Princeton Architectural Press.
- Gençer, C. I., & Çokuğraş, I. (2016). *Regulation of Urban Space in the Ottoman State: The Case of Istanbul (1820-1900)*. *Megaron*, 11(1), 1-14. <https://doi.org/10.5505/megaron.2016.20982>.
- Grbić, Č. (1975). Samoupravljanje i država u razvoju socijalističkog samoupravnog sistema u Jugoslaviji [Self-government and the state in the development of the socialist self-government system in Yugoslavia]. *Politička misao*, 12(3), pp. 86–114.
- Groat, L.N., Wang, D. (2013). *Architectural research methods*. John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey.
- Gruber, S., Ngo, A. (2018). *An Atlas of Commoning*. ARCH+. Journal for Architecture and Urbanism, Berlin.

- Haspel, J., Jaeggi, A. (2007). *Housing Estates in the Berlin Modern Style*. Deutscher Kunstverlag GmbH.
- Harvey, D. (2012). *The Creation of the Urban Commons. Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. Verso Books, London.
- Harvey, D. (2013). *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.
- Jacobs, A., Appleyard, D. (1987). *Toward an Urban Design Manifesto*, in *Journal of the American Planning Association* 53(1), pp. 112-120.
- Jakšić, I. (1982). *Stanbena politika I stanbene potrebe*. NIRO "Radničke novine"
- Kardelj, E. (1976). Socialist Self-Management in Yugoslavia. *International Review of Administrative Sciences*, 42(2), 103-110.
- Kropf, K. (2017). *The handbook of urban morphology*. John Wiley & Sons.
- Krstić, B. and Pajović, D. (1987). *Zakonodavstvo urbanizma, arhitekture, baštine, čovjekove sredine, prostornog uređenja* [Legislation of urbanism, architecture, heritage, human environment, spatial planning]. Beograd, Naučna knjiga.
- Le Corbusier. (1967). *The radiant city: Elements of a doctrine of urbanism to be used as the basis of our machine-age civilization*. Orion Press.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Wiley-Blackwell.
- Liu, S., Zhang, J., Chen, Y. (2022). *Urban Morphology Classification and Organizational Patterns: A Multidimensional Numerical Analysis of Heping District, Shenyang City*. *Buildings*, 14(10), 3157.
- LUZ (2022). *LUZ60. 60 let Ljubljanskega urbanističnega zavoda*. LUZ, Ljubljana, Slovenia.
- Lynch, K. (1981). *A Theory of Good City Form*. MIT Press (MA).
- Maksimović, B. (1986). *Urbanizam*. Naučna knjiga, Beograd.
- Maletić, M. (1959). *Prostorno planiranje i program za projektiranje dječjih igrališta, Čovjek i prostor* 83. 1-3.
- Marinović-Uzelac, A. (1989). *Teorija namjene površina u urbanizmu* [Theory of land use in urbanism]. Zagreb, Tehnička knjiga.
- Marinović-Uzelac, A. (1986). *Naselja, gradovi, prostori*. Tehnička knjiga, Zagreb.
- Marinović-Uzelac, A. (1989). *Teorija namjene površina u urbanizmu*. Tehnička knjiga, Zagreb.
- Marinović-Uzelac, A. (2001.). *Prostorno planiranje, Dom i svijet*. Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, Zagreb.
- Mariotti, J., & Pencic, D. (2015). *Changing perspectives of urbanity during socialism and after: The case of two neighborhoods in Skopje*. *Studies in History and Theory of Architecture*, (3), 174–182.
- Marullo, F. (2010). *Mary McLeod – Architecture and Revolution: Le Corbusier, Politics and Architecture 1930–1942*. <https://thecityasaproject.org/2010/10/mary-mcleod->

architecture-and-revolution-le-corbusier-politics-and-architecture-1930%E2%80%931942/

McEwan, C. (2024). *Analogical city*. Punctum books, Earth, Milky Way.

Monestiroli, A. (2000). *Themi urbani*. Laterza, Bari.

Mrduljaš, M., Kulić, V. (Eds.). (2012). *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism*. Zagreb: Association of Croatian Architects (UHA).

Moudon, A. V. (1997). *Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field*. *Urban Morphology*, 1(1), 3–10.

Nagtegaal, T. (2021). *The survival and resurrection of a "Bakema-experiment" in an Amsterdam garden city*. *Docomomo Journal*, 65, 36-41.

Nedović-Budić, Z. & Cavrić, B. (2006). Waves of planning: a framework for studying the evolution of planning systems and empirical insights from Serbia and Montenegro. *Planning perspectives*, 21(4), 393-425.

Nedović-Budić, Z., Đorđević, D., Dabović, T. (2011). The mornings after... Serbian spatial planning legislation in context. *European Planning Studies*, 19(3), pp. 429-455.

Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge.

Pacione, M. (1990). *Urban Liveability: A Review*, in *Urban Geography* 11(1), pp. 1-30.

Pajović, D. (2005). *Pregled urbanističkog zakonodavstva Srbije* [Review of urban legislation in Serbia]. Novi Sad, Udruženje urbanista Srbije.

Panerai, P., Castex, J., Depaule, J., & Samuels, I. (2004). *Urban forms: death and life of the urban block*. Architectural Press.

Patte, P. (2026). *Partie du Plan général de Paris où l'on a placé les différents emplacements qui ont été choisis pour placer la statue équestre du roi / dessiné par Patte (1723-1814)*.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84443896.r=patte?rk=171674;4>

Perry, A.C. (1929). *Housing for the machine age*. Russel Sage Foundation, New York.

Perry, A.C. (1929). Diagram of Clarence Perry's Neighbourhood unit. *New York Regional Survey*. Volume 7. Russel Sage Foundation, New York.

Piha, B. (1973). *Prostorno planiranje*, Službeni list SFRJ, Beograd.

Piha, B. (1986). *Osnove prostornog planiranja*. Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Beogradu and Jugoslovenski institut za produktivnost rada, Beograd:

Goodman, P. Goodman, P. (1960). *Communitas: Means of Livelihood and Ways of Life*. Vintage Books.

Rolnik, R. (2019). *Urban warfare: housing under the empire of finance*. London: Verso Books.

- Romice, O. et al. (2017). *On the origin of spaces: Morphometric foundations of urban form evolution*, in Environment and Planning B Urban Analytics and City Science.
- Rossi, A. (1976). *La Citta Analoga:Tavola/The Analogous City: Panel*, in Lotus International 13: 4–9.
- Samourkasidou, E., Kalergis, D. (2021). *Tanzimat Reforms and Urban Transformations in Ottoman Port-Cities*. Sociology Study. 11. 10.17265/2159-5526/2021.06.003.
- Seferagić, D. (1987). *Stanovanje u novim naseljima*. Izdavačka djelatnost „Revija“.
- Sennett, R. (1977). *The Fall of Public Man*. Alfred A. Knopf, New York.
- Stavrides, S. (2016). *Common Space, The City as Commons*. Zed Books, London.
- Stefanovska, J., Koželj, J. (2012). *Urban planning and transitional development issues: The case of Skopje, Macedonia*. Urbani Izziv, 23(1), 91–100.
- Tatalovič, M. ed. (2022). *The Yugoslav dream*. https://issuu.com/aaschool/docs/thesishts_masha_tatalovic/7
- Thaler, W., Mrduljaš, M., Kulić, V. (2012). *Modernism In-Between. The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*. Walter de Gruyter GmbH, Berlin
- Tolič, I. (2009). *Skopje 1963-1966: politica, città e memoria in (ri)costruzione*. Dottorato di ricerca d'eccellenza in Storia dell'architettura e della città, Scienze delle arti, Restauro, Università Ca' Foscari Venezia.
- Toshevski, I. (1963). *Vaša pomoč Skopju*. Komitet za obnovu I izgradnju Skoplja. Skoplje
- UN (1970). *Skopje Resurgent: The story of a United Nations Special Fund Town Planning Project*. UN, NY.
- Urban, F. (2011). *Tower and Slab. Histories of Global Mass Housing*. Routledge.
- Van Es, E., et a., ed. (2014). *Atlas of the Functional City: CIAM 4 and Comparative Urban Analysis*. Bussum: Uitgeverij Thoth; Zurich: gta Verlag.
- Van Gameren, D. et al. (2011). *The Urban Enclave*. DASH. Nai Uitgevers, Delft.
- Radović, V. (1983). *Skopje 63,83*. Partizanska knjiga – Ljubljana, OOUR Izdavačko publicistička delatnost Beograd.
- Virno, P. (2004). *A Grammar of the Multitude: For an Analysis of Contemporary Forms of Life*. Semiotext(e). Los Angeles, CA.
- Vrišer, I. (1978). *Regionalno planiranje [Regional planning]*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Vujošević, M., Spasić, N., Petovar, K. (2000). *Reintegrating Yugoslavia into European development schemes-the urge to reform the planning system and planning practice. The use of resources, sustainable development, and spatial planning 5*. Institute of architecture and urban & spatial planning of Serbia.

Wenzler, F. (1956). *Javne funkcije i slobodne površine u jedinici stanbenog susjedstva*. V. Savetovanje urbanista jugoslavije u portorožu 28.-30. Maja 1956. UI Zagreb, 1-10.

Živak, N., Marjanović, M., Ivanisevic, M. (2021). *The Legacy of Yugoslavia: The Historical Roots of Spatial Planning Legislation and Institutions in Bosnia & Herzegovina*. III. 19-34. 10.32034/CP-TGWBAR-I03-02.

10
ПРИЛОЗИ

/ТАБЕЛИ/

- Табела 1.** *Клучните својства на обликовниот тип*
- Табела 2.** *Споредба на обликовните типови според претпоставени морфометриски индикатори*
- Табела 3.** *Ниво 1: Формациска густина (Квантитативни индикатори)*
- Табела 4.** *Ниво 2: Формациски образец (Квантитативно-квалитативни индикатори)*
- Табела 5.** *Ниво 3: Искуствени аспекти на формациите (Квалитативни индикатори)*
- Табела 6.** *Епистемолошката тријада, излезни профили и индикатори*
- Табела 7.** *Приказ на процесот на евалуација: интегрирање на сите чинители и излезни квалификации*
- Табела 8.** *Релациска структура: интегрирање на сите чинители и излезни профили*
- Табела 9.** *Релациска структура: модел за евалуација*
- Табела 10.** *Преглед на издвоени карактеристики од морфогенеза на станбениот пејзаж на Скопје*
- Табела 11.** *Компарација на аспектите на концептот на позаедничување и станбениот ансамбл во СФРЈ / Скопје*
- Табела 12.** *44 селектирани станбени ансамбли од Скопје од периодот 50-тите - 00-тите*
- Табела 13.** *Класификација на станбените ансамбли по период и обликовен тип*
- Табела 14.** *Евалуација на обликовните типови 50-тите, 60-тите преку призмата на епистемолошката тријада*
- Табела 15.** *Евалуација на обликовните типови од 70-тите, 80-тите преку призмата на епистемолошката тријада*
- Табела 16.** *Евалуација на обликовните типови од 90-тите, 00-тите преку призмата на епистемолошката тријада*
- Табела 17.** *Евалуација на линиските формации од 50-тите - 00-тите преку призмата на епистемолошката тријада*
- Табела 18.** *Евалуација на кластерските формации од 50-тите - 00-тите преку призмата на епистемолошката тријада*
- Табела 19.** *Евалуација на композитските формации од 50-тите - 00-тите преку призмата на епистемолошката тријада*

/СЛИКИ/

- Слика 1.** Графички пиктограмски приказ на предложените обликовни типови (линиска формација, кластерска формација, композитска формација)
- Слика 2.** Озарен град, 1931, Ле Корбузје и Жанере. План на зонирањето во паралелни ленти: од канцеларии (горе), преку домување (средина) до индустрија (долу). (Извор: *The radiant city: Elements of a doctrine of urbanism to be used as the basis of our machine-age civilization*)
- Слика 3.** Станбен комплекс во Берлин-Бриц, Германија, 1925-1933, Таут и Вагнер (Извор: *The Growing House: Das wachsende Haus*)
- Слика 4.** План на комплексот Сарсел, Франција, 1965-1970, Болу и Лабрудет. (Извор: *Tower and Slab, Histories of Global Mass Housing*)
- Слика 5.** Хохфлит Зауд (Мејвуплат и Зомплат), 1947. Ротердам (Извор: *Rotterdam, stad in beweging*)
- Слика 6.** Фужине, Љубљана, 1976. (Извор: *LUZ60. 60 let Ljubljanskega urbanističnega zavoda. LUZ, Ljubljana, Slovenia*)
- Слика 7.** Дел од генералниот план за Париз на Пјер Пате, 1765. (Извор: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84443896.r=patte?rk=171674;4>)
- Слика 8.** Единица на соседство, 1929, Пери. (Извор: *New York Regional Survey, Volume 7*)
- Слика 9.** План за развој на Лондон, 1938, Група МАРС. (Извор: *Atlas of The Functional City. Ciam 4 and Comparative Urban Analysis*)
- Слика 10.** Теориски модел на единица на соседство (месна заедница) разработена на работилница водена од Едвард Равникар, 1958. (Извор: *Način stanovanja u gradu: urbano programiranje*)
- Слика 11.** Населба Шошенска 6, Љубљана, 1966. (Извор: https://issuu.com/aaschool/docs/thesishts_masha_tatalovic/7)
- Слика 12.** „Дијаграм на пријателството“, или како архитектурата може да стане експресија на човечкото однесување, 1961-1962, Бакема. (Извор: *Docomoto Journal, 65*)
- Слика 13.** Дијаграм на принципот на „праг“, Хузелвелт, Амстердам 1953-1957, Бакема, Стокла, Рујс, Бејхауер. (Извор: *Docomoto Journal, 65*)
- Слика 14.** Макета на Скопје, 1912. (Извор: *Skopje: urbanistički plan*)
- Слика 15.** Скопје, птичја перспектива, ~1912. (Извор: *Непознат*)
- Слика 16.** Саат кула, Скопје, улична перспектива, ~1912. (Извор: *Непознат*)
- Слика 17.** Ситуационен план на град Скопје од 1890. (Извор: *Старо Скопје, прилози за урбаната историја XIX, XX век*)

- Слика 18.** Маџир маало, Скопје, улична перспектива. (Извор: Непознат)
- Слика 19.** Скопје, птичја перспектива кон југ. (Извор: Непознат)
- Слика 20.** Конкурсен труд: Генерален урбанистички план на град Скопје, 1914, Леко. Прилог со планирани трамвајски линии. (Извор: Архив на Македонија, арх.бр. АМ_1.872.20-10)
- Слика 21.** Генерален регулационен план на град Скопје. 1929, Михајловиќ. (Извор: Архив на Македонија, арх.бр. АМ_1.872.20-9)
- Слика 22.** Скопје, птичја перспектива кон југ, ~1960. (Извор: Непознат)
- Слика 23.** Градски вили на улица „Краљице Марије“ (денес: „Илинденска“), Скопје, птичја перспектива кон југ, ~1930. (Извор: Непознат)
- Слика 24.** Едносемејни куќи на периферијата на градот наменети за работници, Буњаковец, Скопје, ~1960. (Извор: Непознат)
- Слика 25.** Интерполација во Централно градско подрачје, Скопје, ~1960. (Извор: Непознат)
- Слика 26.** Генерален регулационен план на град Скопје, 1948, Кубеш. (Извор: Архив на град Скопје, арх.бр.АС_6.76.522.1)
- Слика 27.** План за реконструкција на левиот брег на р.Вардар, 1961, Пота. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)
- Слика 28.** План и модел за реализација на населбата 11 Октомври, 1961, Ангелиќ. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)
- Слика 29.** Ансамбл „Партизанска 1“, „Карпош 1, 2“, Скопје, ~1965. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)
- Слика 30.** Ансамбл „Партизанска 1“, Скопје, ~1965. (Извор: Скопје, Скопје, 1963)
- Слика 31.** Ансамбл „Карпош 2“, Скопје, ~1965. (Извор: Непознат)
- Слика 32.** Типолошки пејзаж, Буњаковец, Скопје, ~1965. (Извор: Скопје, Скопје, 1963)
- Слика 33.** Адолф Циборовски, раководител на изработката на Основниот урбанистички план за Скопје, презентира првична верзија од планот, 1964. (Извор: *Skopje Resurgent, The Story of a United Nations Special Fund Town Planning Project*)
- Слика 34.** План за станбените зони во градот Скопје, 1981. (Извор: ОУП (1965). Становање)
- Слика 35.** План за функционална структура, граѓански центри и станбени зони во градот Скопје, 1981. (Извор: *Skopje Resurgent, The Story of a United Nations Special Fund Town Planning Project*)
- Слика 36.** Скопје, Поглед кон север, ~1970. (Извор: А: Списание за култура на просторот, 1/83)

- Слика 37.** Месна заедница Карпош 4 и Тафталице 2, Скопје, ~1980. (Извор: А: Списание за култура на просторот, 1/83)
- Слика 38.** Месна заедница Карпош 4 и Тафталице 2, Скопје, ~1980. (Извор: А: Списание за култура на просторот, 1/83)
- Слика 39.** План за нови населби од префабрикувани објекти, Скопје, 1963. (Извор: *Vaša ротоџ Скопју*)
- Слика 40.** Урбанистичко решение за Трнодол / Реализација на населбата Трнодол, Скопје, 1965. (Извор: *Непознат / Vaša ротоџ Скопју*)
- Слика 41.** Ансамбл „Градски сид“ - згуснувач, Скопје, ~1970/ Урбанистичко решение „Градски сид“. (Извор: Скопје, град на солидарноста / Скопје Центар – Градски сид. Станбени блокови и кули, ЗУАС)
- Слика 42.** Ансамбл „Јане Сандански“ - автономен, Скопје, ~1980. (Извор: *JUGINUS; БИМАС*)
- Слика 43.** Ансамбл „Карпош 3“ - автономен, Скопје, ~1980. (Извор: Скопје, град на солидарноста)
- Слика 44.** Ансамбл „Порта Влае“, Скопје, ~2015. (Извор: *Непознат*)
- Слика 45.** Ансамбл „Порта Буњаковец“, Скопје, ~2005. (Извор: *Непознат*)
- Слика 46.** Ансамбл „Лисиче“, Скопје, ~2015. (Извор: *Непознат*)
- Слика 47.** Ансамбл „Р. Ц. Аеродром“, Скопје, ~2015. (Извор: *Непознат*)
- Слика 48.** Месна заедница Карпош Месна заедница Карпош 4, Централен дел, Скопје, ~1970. (Извор: Скопје)
- Слика 49.** План за хиерархиска организација на заедниците, 1965. (Извор: ОУП (1965). *Становање*)
- Слика 50.** Групирање на заедниците за домување и соодветни функции; Сложување на станбените заедници со V класа, 1965. (Извор: ОУП (1965). *Скопје просторен план. Том II*)
- Слика 51.** План и реализација на ансамбл „11 Октомври“ - погустувач, 1957, Ќосевски. (Извор: ОУП (1964). *Скопје планови-реализација. Книга 1*)
- Слика 52.** План и модел за реализација на населбата Чаир – автономна форма, 1962, Анѓелиќ. (Извор: ОУП (1964). *Скопје планови-реализација. Книга 1*)
- Слика 53.** Интеграција на станбените заедници во рамките на градот. (Извор: *Stanovanje u urbanističkom planiranju*)
- Слика 54.** Интеграција на јавниот простор и домувањето во ансамбл „Јане Сандански“, Скопје, 1974. (Извор: *JUGINUS*)
- Слика 55.** Ансамбл „Партизанска 1“, Скопје, ~1960. (Извор: *Непознат*)
- Слика 56.** Ансамбл „13 Ноември“, Скопје, 1961. (Извор: ОУП (1964). *Скопје планови-реализација. Книга 1*)

- Слика 57.** Ансамбл „Карпош 1, 2“, Скопје, 1961. (Извор: ОУП (1964). Скопје планови-реализација. Книга 1)
- Слика 58.** Ансамбл „Капиштец“, Скопје, 1976. (Извор: Скопје, урбан развiток)
- Слика 59.** Ансамбл „Скопје Север (северен дел)“, Скопје, ~2020. (Извор: Семир Лучина)
- Слика 60.** Ансамбл „Јане Сандански“, Скопје, ~1985. (Извор: БИМАС)
- Слика 61.** Ансамбл „Скопјанка“, Скопје, ~2020. (Извор: Борис Јурумовски)
- Слика 62.** Ансамбл „Расадник“, Скопје, ~2020. (Извор: Непознат)
- Слика 63.** Ансамбл „Р. Ц. Аеродром“, Скопје, ~2020. (Извор: Непознат)

/ТАБЛИ/

- Табла 1.** *Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили*
- Табла 2.** *Територија за домување во Скопје (планирана), 1890-2026*
- Табла 3.** *44 избрани станбени ансамбли во Скопје*
- Табла 4.** *18 избрани станбени ансамбли во Скопје од 50-тите и 60-тите*
- Табла 5.** *Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 50-тите и 60-тите (1-9)*
- Табла 6.** *Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 50-тите и 60-тите (10-18)*
- Табла 7.** *Партизанска 1 - Постојна состојба со контекст*
- Табла 8.** *Партизанска 1 - Планирана состојба*
- Табла 9.** *Партизанска 1 - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 10.** *Партизанска 1 - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 11.** *Партизанска 1 - Архивска планска документација*
- Табла 12.** *Партизанска 1 - Архивска фотографска документација*
- Табла 13.** *13 Ноември - Постојна состојба со контекст*
- Табла 14.** *13 Ноември - Планирана состојба*
- Табла 15.** *13 Ноември - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 16.** *13 Ноември - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 17.** *13 Ноември - Архивска планска документација*
- Табла 18.** *13 Ноември - Архивска фотографска документација*
- Табла 19.** *Карпош 1,2 - Постојна состојба со контекст*
- Табла 20.** *Карпош 1,2 - Планирана состојба*
- Табла 21.** *Карпош 1,2 - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 22.** *Карпош 1,2 - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 23.** *Карпош 1,2 - Архивска планска документација*
- Табла 24.** *Карпош 1,2 - Архивска фотографска документација*
- Табла 25.** *Синхрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли, 50-тите, 60-тите*
- Табла 26.** *Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери, 50-тите, 60-тите*
- Табла 27.** *18 избрани станбени ансамбли во Скопје од 70-тите и 80-тите*

- Табла 28.** *Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 70-тите и 80-тите (1-9)*
- Табла 29.** *Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 70-тите и 80-тите (10-18)*
- Табла 30.** *Капиштец - Постојна состојба со контекст*
- Табла 31.** *Капиштец - Планирана состојба*
- Табла 32.** *Капиштец - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 33.** *Капиштец - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 34.** *Капиштец - Архивска планска документација*
- Табла 35.** *Капиштец - Архивска фотографска документација*
- Табла 36.** *Скопје Север (северен дел) - Постојна состојба со контекст*
- Табла 37.** *Скопје Север (северен дел) - Планирана состојба*
- Табла 38.** *Скопје Север (северен дел) - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 39.** *Скопје Север (северен дел) - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 40.** *Скопје Север (северен дел) - Архивска планска документација*
- Табла 41.** *Скопје Север (северен дел) - Архивска фотографска документација*
- Табла 42.** *Јане Сандански - Постојна состојба со контекст*
- Табла 43.** *Јане Сандански - Планирана состојба*
- Табла 44.** *Јане Сандански - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 45.** *Јане Сандански - Анализа на структурни аспекти на ансамблот*
- Табла 46.** *Јане Сандански - Архивска планска документација*
- Табла 47.** *Јане Сандански - Архивска фотографска документација*
- Табла 48.** *Синхрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли, 70-тите, 80-тите*
- Табла 49.** *Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери, 70-тите, 80-тите*
- Табла 50.** *8 избрани станбени ансамбли во Скопје од 90-тите и 00-тите*
- Табла 51.** *Анализа на избрани станбени ансамбли во Скопје од 90-тите и 00-тите (1-8)*
- Табла 52.** *Скопјанка - Постојна состојба со контекст*
- Табла 53.** *Скопјанка - Планирана состојба*

- Табла 54.** Скопјанка - Анализа на структурни аспекти на ансамблот
- Табла 55.** Скопјанка - Анализа на структурни аспекти на ансамблот
- Табла 56.** Скопјанка - Архивска планска документација
- Табла 57.** Скопјанка - Архивска фотографска документација
- Табла 58.** Расадник - Постојна состојба со контекст
- Табла 59.** Расадник - Планирана состојба
- Табла 60.** Расадник - Анализа на структурни аспекти на ансамблот
- Табла 61.** Расадник - Анализа на структурни аспекти на ансамблот
- Табла 62.** Расадник - Архивска планска документација
- Табла 63.** Расадник - Архивска фотографска документација
- Табла 64.** Реонски Центар Аеродром - Постојна состојба со контекст
- Табла 65.** Реонски Центар Аеродром - Планирана состојба
- Табла 66.** Реонски Центар Аеродром - Анализа на структурни аспекти на ансамблот
- Табла 67.** Реонски Центар Аеродром - Анализа на структурни аспекти на ансамблот
- Табла 68.** Реонски Центар Аеродром - Архивска планска документација
- Табла 69.** Реонски Центар Аеродром - Архивска фотографска документација
- Табла 70.** Синхрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли, 90-тите, 00-тите
- Табла 71.** Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери, 90-тите, 00-тите
- Табла 72.** Дијахрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли (линиска формација), 50-тите, 00-тите
- Табла 73.** Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери линиски формации, 50-тите - 00-тите
- Табла 74.** Дијахрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли (кластерска формација), 50-тите, 00-тите
- Табла 75.** Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери кластерски формации, 50-тите - 00-тите
- Табла 76.** Дијахрониски компаративни согледувања на станбени ансамбли (комполитска формација), 50-тите, 00-тите
- Табла 77.** Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери линиски формации, 50-тите - 00-тите

Табла 78. *Евалуациска матрица и графички приказ на излезните профили за избрани примери, 50-тите - 00-тите*